

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)**

**Η «απουσία» του Νέου Ελληνισμού από την ποίηση
του Κ. Π. Καβάφη**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Κωνσταντίνου Κωστέα

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου (2012)

Επιβλέπων Καθηγητής: Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο
Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Δήμητρα Δελλή, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Μαρίνα Γρηγοροπούλου, Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Σεπτέμβριος 2019

Εμείς οι μνημένοι

οι φίλοι του οι στενοί· εμείς οι μνημένοι
γνωρίζουμε για ποιόνα εγράφησαν οι στίχοι.
Οι ανίδεοι Αντιοχείς διαβάζουν, Εμονίδην.

Κ. Π. Καβάφης, «Τέμεθος, Αντιοχεύς· 400 μ.Χ. » [1925]

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος	4
Εισαγωγή.....	7
Οικογενειακό υπόβαθρο - ποιητική διαμόρφωση του Καβάφη.....	9
Η Αίγυπτος στα χρόνια του Καβάφη - Η ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας	27
Η Ελλάδα στα χρόνια του Καβάφη.....	59
Ο Καβάφης και η Ιστορία	97
Αιχμές για τον σύγχρονο ελληνισμό στο έργο του Καβάφη	109
Επίλογος.....	157
Βιβλιογραφία	160

Πρόλογος

Ολοκληρώνοντας την εργασία «Η απουσία του Νέου Ελληνισμού από την ποίηση του Καβάφη», η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος Γ΄ Εξαμήνου «Λογοτεχνία και Ιστορία» του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία - Κατεύθυνση: Νέα Ελληνική Φιλολογία», συνειδητοποίησα ότι η περιορισμένη έκταση μιας εξαμηνιαίας εργασίας λειτούργησε ως τροχοπέδη για την πλήρη κάλυψη του θέματος. Εκ των πραγμάτων, αρκετά ποιήματα που παρακολουθούν τις κεφαλαιώδεις πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές και διπλωματικές τομές, οι οποίες αγγίζουν τον ελληνικό κόσμο, αποκλείστηκαν από τον συντάκτη.

Επιπροσθέτως, θεώρησα σκόπιμο να εκπονήσω μια πληρέστερη εργασία για τον Καβάφη, αναλογιζόμενος τον χαρακτηρισμό «ιστορικός ποιητής» που του έχει αποδοθεί. Η άνευ όρων αποδοχή του ανωτέρω χαρακτηρισμού, τον οποίο εισήγαγε ο ίδιος, έχει αβασάνιστα συνδέσει τον ποιητή με το μακρινό παρελθόν. Επιπλέον, η απουσία του Νέου Ελληνισμού από την Ποιητική του έχει επισημανθεί πολλές φορές. Αναρωτώμενοι, αν αυτή η απουσία είναι φαινομενική ή όχι, θα ανατμήσουμε ένα μεγάλο μέρος του ποιητικού έργου του Αλεξανδρινού για να φέρουμε στο φως την ποιητική αφορμή, η οποία βρίσκεται στο υπόστρωμα και θα ιχνηλατήσουμε τους λόγους της εξορίας της κάτω από τα παραπετάσματα. Άραγε, θα μπορούσε η σύγχρονη επικαιρότητα της Αλεξάνδρειας, της Αθήνας και της Ελλάδας εν γένει να κεντρίσει τη φαντασία του ποιητή; Το ζήτημα αυτό, κατά τα φαινόμενα, δεν έχει προσεγγιστεί ιδιαίτερα.

Η παραπάνω θέση πηγάζει από την παραγνώριση της συγκαιρινής διάστασης της ποίησής του, παρά τη συστηματική προσπάθεια οξυδερκών μελετητών (Σεφέρης, Τσίρκας, Δάλλας) προς το αντίθετο. Η τοποθέτηση της ποιητικής του Καβάφη στο πεπερασμένο και συγκεκριμένο στον ιστορικό χρόνο θα μπορούσε να καταστεί φραγμός στην έρευνά μας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα «ακρωτηριασμένης» ανάγνωσης συνιστά το γεγονός ότι η κειμενοκεντρική προσέγγιση της ανεπιτυχούς Μικρασιατικής Εκστρατείας στις σχολικές αίθουσες και οι πάσης φύσεως εκδηλώσεις μνήμης περιορίζονται στα μυθιστορήματα της λεγόμενης «αιολικής σχολής» (Κόντογλου,

Βενέζης, Δούκας), του Πολίτη, της Σωτηρίου ή της Ιορδανίδου και δεν επεκτείνονται στα ελεγειακά ποιήματα που συγγράφει ο Καβάφης λίγο πριν από ή λίγο μετά την κατάρρευση του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος. Η αποσιώπηση αυτών των οιονεί επιτυμβίου καβαφικών συνθέσεων είναι άδικη, καθώς, αν απαλείψουμε τις όποιες αναφορές στο παρελθόν, διεκτραγωδεύεται αριστοτεχνικά η δραματική απόληξη της μικρασιατικής περιπέτειας.

Συντάσσοντας αυτήν τη μελέτη, θεωρούμε πως θα συμβάλλουμε στην κάμψη της στρέβλωσης, η οποία κρατά τον Καβάφη μακριά από τον σύγχρονο χωροχρόνο. Συνεπώς, αποβλέπουμε στο να συνδέσουμε την ποίηση του σύγχρονου Πρωτέα με τα αληθινά της συμφραζόμενα. Άραγε, πώς γίνεται να είναι αποκλεισμένος από το παρόν ένας ποιητής που λογίζεται διαχρονικός και οικουμενικός;

Ευελπιστούμε, ακόμα, ότι ο φωτισμός της σχέσης του Καβάφη με τον νέο ελληνικό κόσμο θα θωρακίσει την κριτική σκέψη των ελληνοπαίδων, των Νεοελλήνων και των αναγνωστών του ποιητή σε όλη την οικουμένη. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ο Καβάφης συνιστά, ενδεχομένως, τον πλέον διαβασμένο Νεοέλληνα λογοτέχνη και έναν από τους δημοφιλέστερους λογοτέχνες του 20^{ού} αιώνα.

Συνεπώς, ευελπιστούμε ότι οι αναγνώστες του Καβάφη, ερχόμενοι σε επαφή με την ιστορία της Ελλάδας και της Μεσογείου από την αρχαιότητα έως σήμερα, θα αποκτήσουν τη δέουσα οικουμενική οπτική για να ιχνηλατήσουν τους παραλληλισμούς δύο μακρινών εποχών.

Εις επίμετρον των όσων αναφέραμε, στόχος μας είναι να συμβάλλουμε στην παγίωση μιας διαχρονικής αντίληψης για τον ρόλο της σπουδής της Ιστορίας, χρησιμοποιώντας ως όχημα τον Καβάφη. Αυτή η αντίληψη πηγάζει από την ευρέως διαδεδομένη αλλά συχνά αστήρικτη θέση: «η Ιστορία επαναλαμβάνεται».

Ο Καβάφης, από την πλευρά του, έχοντας αυτοχρισθεί «ιστορικός ποιητής», μας διδάσκει ότι κάποιες κομβικές εξελίξεις ενδέχεται να επαναληφθούν στο εγγύς ή απώτερο μέλλον. Φαίνεται πως και ο ίδιος, όντας φιλίστωρ, συγκλίνει διά του έργου του στο ότι η ιστορική λήθη ενίοτε επωάζει γεγονότα που δεν είναι αυτοφυή και αυτοσυντήρητα, αλλά απλώνουν τις περικοκλάδες τους σε αλλεπάλληλες σπασμωδικές ενέργειες και λαθεμένες εκτιμήσεις. Εξαιτίας, μάλιστα, της ανθρώπινης επιπολαιότητας, αυτά δεν εκλείπουν, αλλά αδιάκοπα μετασηματίζονται, παρότι απέχουν χρονικά: οριστική ήττα της Αχαϊκής Συμπολιτείας στη Λευκόπετρα και

ρωμαϊκή κατάκτηση (146 π.Χ.), ταφόπλακα του ελληνιστικού κόσμου στο Άκτιο (31 π.Χ.), από τη μια πλευρά της πλάστιγγας, καθήλωση στον Σαγγάριο και πυρπόληση της Σμύρνης, κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, από την άλλη.

Κλείνοντας αυτόν τον σύντομο πρόλογο, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, που μου έδωσε την ευκαιρία να συντάξω την πρώιμη μορφή αυτή της εργασίας στο πλαίσιο του μαθήματος που δίδαξε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες πρέπει να δοθούν στον επιβλέποντα καθηγητή της παρούσας εργασίας, κ. Γιώργο Ανδρειωμένο, του οποίου η επιστημονική και ηθική αρωγή υπήρξε καταλυτική για την εκπόνηση και ολοκλήρωσή της.

Εισαγωγή

Το πρόβλημα που θέσαμε στον πρόλογο, η απουσία του νέου ελληνισμού από την ποίηση του Κ. Π. Καβάφη, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την πορεία ζωής του ποιητή αλλά και τη συλλογική ιστορική καταγραφή. Η εποχή που ζει και συνθέτει ο Αλεξανδρινός πρέπει να θεαθεί μέσα από δύο πρίσματα. Το πρώτο είναι η πορεία του ελληνικού μητροπολιτικού κόσμου που περιορίζεται εντός των ελληνικών συνόρων. Το δεύτερο αναζητείται εκτός των ελληνικών συνόρων. Πρόκειται, βέβαια, για τον υβριδικό ελληνισμό της Αλεξάνδρειας που ευδοκίμει σε πολλούς τομείς περί το ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, αλλά σταδιακά παρακμάζει. Κάποια στιγμή, οι αντίρροποι κόσμοι της ενδεούς Ελλάδας και των αρχοντικών, τρυφηλών παροικιών συγκλίνουν, καθώς, κατά τον ευπατρίδη Καβάφη, οι ταγοί και των δύο ελληνικών κόσμων προσδέονται στο γεωπολιτικό άρμα της Μεγάλης Βρετανίας.

Βάσει των παραπάνω, το κύριο μέρος της εργασίας μας διαρθρώνεται μέσα σε πέντε ενότητες. Στην πρώτη ενότητα θα φωτιστεί το οικογενειακό υπόβαθρο και η ποιητική διαμόρφωση του ποιητή, στοιχεία απαραίτητα για να προσεγγίσουμε τις αιτίες που τον ώθησαν προς «της τέχνης του την περιοχή».

Ακολούθως, στη δεύτερη ενότητα, με οδηγό τον κριτικό μελετητή του Καβάφη, Στρατή Τσίρκα και κάποιους άλλους ιστορικούς της παροικίας, θα προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε την πολυεθνική Αλεξάνδρεια των χρόνων του και την ταραχώδη πορεία της Αιγύπτου κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Κομβική για την επαφή με τη ζωή των Γραικών της Αλεξάνδρειας κρίνεται η αναφορά στη δράση της Ελληνικής Κοινότητας της συγκεκριμένης πόλης, η οποία παραμένει έως και σήμερα ενεργή.

Προχωρώντας στην τρίτη ενότητα, θα προβούμε σε μια σύντομη αναδρομή της ελληνικής ζωής από τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου βίου έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εστίαση σε διάφορες εκφάνσεις του ελληνικού βίου κρίνεται επιτακτική σε ένα τέτοιο πόνημα, δεδομένου ότι ο ίδιος ο ποιητής εκμυστηρεύτηκε ότι είναι Ελληνικός. Δίαυλος της φιλοπατρίας του άλλωστε κατέστη και η συγγραφή τριών άρθρων με σαφές εθνικό περιεχόμενο.

Στην τέταρτη ενότητα, θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τη σχέση του ποιητή με την Ιστορία, λαμβάνοντας υπόψη τις επιτυχημένες απόπειρες του Καβάφη να μετουσιώσει τις περικοπές κάποιων αναγνωσμάτων του παρελθόντος σε τέχνη. Κομβική σε αυτήν μας την προσπάθεια λογίζεται η αναφορά σε έγκριτους μελετητές, οι οποίοι μας ωθούν προς τη σωστή κατεύθυνση και μας δίνουν το κλειδί για την ερμηνεία ενός ποιητικού σύμπαντος με ευδιάκριτες καταβολές στο ιστορικό παρελθόν.

Στην πέμπτη ενότητα, που συνιστά τον πυλώνα της εργασίας μας, θα επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε το υπόβαθρο όσων θίξαμε προηγουμένως σε έναν αντιπροσωπευτικό αριθμό ποιημάτων που απαντούν στις ομιχλώδεις δεκαετίες του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Συνολικά σχολιάζονται 56 ποιήματα. Η μερίδα του λέοντος εύλογα δίδεται στα αναγνωρισμένα ποιήματα, καθώς ανθολογούνται συνολικά 47 από τον σχετικό κανόνα των ποιημάτων. Προσέτι γίνεται μνεία ή σχολιάζονται χωρία από 3 αποκηρυγμένα και 6 κρυμμένα-ανέκδοτα ποιήματα.

Όπως είναι φυσικό, η συντριπτική πλειονότητα των ποιημάτων που θα επιλέξουμε, προέρχεται από την κατηγορία των λεγόμενων ιστορικών ποιημάτων, ενώ ελάχιστα μπορούν να αναχθούν στην ηδονική περιοχή. Δίνοντας βαρύτητα στη σχέση του ποιητή με την Ιστορία, αξίζει να επισημάνουμε ότι 43 εκ των 56 σχολιασμένων ποιημάτων υπάγονται στην ιστορική περιοχή (22 ιστοριογενή, 16 ιστορικοφανή, 5 ψευδοϊστορικά). Τα υπόλοιπα 13 ποιήματα ανάγονται μεν στην αρχαία ελληνική γραμματεία (π.χ. «Ιθάκη», «Τρώες»), στη διεθνή λογοτεχνική σκηνή και το δημοτικό τραγούδι («Che fece... il gran rifiuto», «Πάρθεν»), αλλά, έστω και υποδορίως, συνομιλούν με την Ιστορία ή εντάσσονται στη σφαίρα του συμβολισμού («Πρόσθεσις», «Κτίσται», «Τείχη»).

Ολοκληρώνοντας την παρούσα πτυχιακή εργασία, θα είμαστε, πιστεύουμε, σε θέση να αποφανθούμε αν αυτός ο ιδιότυπος, απομακρυσμένος από το πνευματικό φυτώριο των Αθηνών, ολιγογράφος ποιητής, τον οποίο συνέστησε ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στο ελληνικό λογοτεχνικό κοινό με το άρθρο «Ένας ποιητής» στα *Παναθήναια* της 30^{ης} Νοεμβρίου 1903, ακολούθησε την κατεύθυνση της αποκαλούμενης Λογοτεχνικής Γενιάς του 1880 και έμεινε πιστά προσηλωμένος στους εθνικούς αγώνες.

Οικογενειακό υπόβαθρο - ποιητική διαμόρφωση του Καβάφη

Ο ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης, ένατο και τελευταίο παιδί του μεγαλέμπορου Πέτρου Ιωάννη Καβάφη και της Χαρίκλειας Φωτιάδη, γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου στις 17/29 Απριλίου 1863. Ο πατέρας του (Κωνσταντινούπολη, 1814 - Αλεξάνδρεια, 1870), γόνος φαναριώτικης οικογένειας με βυζαντινές μάλλον ρίζες, είχε μεταφέρει τις εμπορικές δραστηριότητες της οικογένειάς του στην Αίγυπτο τα τελευταία χρόνια του βαλή Μαχμούτ Αλή (1770 ή 1771-1849), πατέρα (βιολογικού ή θετού) του γνωστού μας Ιμπραήμ Πασά που προσπάθησε να καταστείλει την Ελληνική Επανάσταση σε Μωριά και Ρούμελη και αποχώρησε από την Πελοπόννησο μετά την καταστροφή του στόλου του στο Ναυαρίνο από τον ενωμένο συμμαχικό στόλο του Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας και τσαρικής Ρωσίας. Ο Πέτρος Καβάφης φαίνεται πως διείδε τις ευνοϊκές συγκυρίες για το εμπόριο και τον πλουτισμό, αναλογιζόμενος την τάξη και την ασφάλεια που παγίωσε η συνετή διαχείριση της χώρας από τον Μαχμούτ Αλή. Σύμφωνα με τη *Γενεαλογία*, που συνέταξε ο ποιητής, οι Καβάφηδες βρίσκονται στην Αλεξάνδρεια από το 1845. Βάσει δε μαρτυρίας του Γ. Β. Τσακόπουλου, στον οποίο βασίζεται ο ποιητής, ο πατέρας του ποιητή βρισκόταν εκεί από τις 30 Μαρτίου 1844. Αξίζει, μάλιστα, να επισημάνουμε ότι η υπογραφή του τελευταίου υπάρχει στο πρακτικό της συνέλευσης που αποφάσισε την ίδρυση μεγαλοπρεπούς εκκλησίας στο κέντρο της πόλης, ύστερα από πρόσκληση του Μιχαήλ Τοσίτσα.

Ως πηγή για την εξεύρεση περισσότερων πληροφοριών για την επαγγελματική δραστηριότητα της οικογένειας Καβάφη, μπορούμε να αξιοποιήσουμε εκ νέου τη *Γενεαλογία*, όπου αναγράφεται ότι ο θείος του Γεώργιος και ο πατέρας του Πέτρος ήταν οι ιδρυτές του εμπορικού οίκου *Καβάφη και Σία*, ο οποίος ξεκινά τη λειτουργία του στα 1842 και παύει να υφίσταται το 1877. Αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί από το γεγονός ότι, στο ίδιο κείμενο, ο Καβάφης σημειώνει ότι ο προαναφερθείς θείος του ήταν περίπου 20 ετών όταν πρωτοπήγε στην Αγγλία. Με γνώμονα τα παραπάνω, ο Τσίρκας συνάγει ότι το 1846, ο πατέρας του ποιητή κατοικεί μόνιμα στην Πόλη και πουλά τα υφάσματα που του στέλνει ο αδερφός του από το Μάντσεστερ. Οι δύο αδερφοί φαίνεται πως σταδιακά προέβησαν στη διακίνηση βιομηχανικών προϊόντων, δεδομένου ότι ο ποιητής γράφει: «*Στην πόλη έκαναν μανιφατούρα*». Ίδιες

δραστηριότητες ασκούσε και ο παππούς του ποιητή Ιωάννης Καβάφης στην Πόλη, με συνέταιρο στο Μάντσεστερ τον Ικπλικτσή Ιωνίδη. Κατά πάσα πιθανότητα, τα δύο αδέρφια πήραν τη σκυτάλη του συνεταιρισμού Ιωνίδη-Ιωάννου Καβάφης, όταν ο πατέρας τους απεβίωσε το 1842¹.

Είναι σίγουρο ότι ο πατέρας του ποιητή δεν έχει εγκατασταθεί μόνιμα στην Αλεξάνδρεια, αλλά πηγαиноερχόταν, καθώς ο κλάδος του εμπορικού οίκου των Καβάφηδων στην Πόλη συνεχίζει να λειτουργεί. Αν λάβουμε σοβαρά υπ' όψη μια ακόμα σημείωση του Κωνσταντίνου στη *Γενεαλογία*, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας του: «από ενωρίς απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια», μπορούμε να συνδέσουμε την επέκταση των οικογενειακών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στην Αίγυπτο με κάποια ελληνική προστασία. Ας σημειωθεί, ακόμα, ότι το ελληνικό στοιχείο ήταν ο ισχυρότερος παράγοντας στην πολυεθνική Αίγυπτο. Η παραπάνω άποψη δικαιολογείται από τον στενό σύνδεσμο του Μαχμούτ Αλή με τον Μετσοβίτη βαμβακοκαλλιεργητή, πατέρα του ελληνισμού της Αιγύπτου, σύμφωνα με την ομολογία πολλών Αιγυπτιωτών, και εθνικού ευεργέτη, Μιχαήλ Τοσίτσα (1789-1856). Ο Τοσίτσας τα χρόνια εκείνα είχε ήδη διατελέσει διαχειριστής όλης της κτηματικής παρουσίας του Μαχμούτ Αλή, επικεφαλής της πρώτης κρατικής τράπεζας της Αιγύπτου και εγκέφαλος της ποταμοπλοϊκής εταιρείας του Νείλου.

Η ελληνική προστασία μπορεί να συνδεθεί με την κτήση ελληνικού διαβατηρίου, το οποίο από το 1848 έδινε τη δυνατότητα στον Πέτρο να ταξιδεύει. Την ίδια, περίπου, περίοδο λαμβάνει χώρα και ο γάμος του Πέτρου Ιωάννη Καβάφης με τη Χαρίκλεια Γεωργίου Φωτιάδη (Νιχώρι Κωνσταντινούπολεως, 1834 - Αλεξάνδρεια, 1899) στην Πόλη. Οι ρίζες της φαναριώτικης οικογένειας Φωτιάδη χάνονταν πίσω στον χρόνο και περιλάμβαναν επιτυχημένους εμπόρους και κοινοτικούς επιτρόπους. Η οικογένεια Καβάφης μετοίκησε από την Κωνσταντινούπολη στην Αλεξάνδρεια το 1850. Αξίζει να επισημάνουμε ότι το 1855 κλείνει ο κλάδος της Πόλης, καθώς το κλίμα που επικρατεί στην Αίγυπτο δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες πλουτισμού, αφού ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856) έγινε η αιτία να μεταφερθεί η έδρα του εμπορίου χρυσού στην Αίγυπτο, ενώ στην εύφορη Γη του Νείλου ακμάζει σταδιακά και η βιομηχανία. Στον αντίποδα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία φυλλορροούσε και οι

¹ Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος 1958, 46-47. Στο εξής: Τσίρκας (1958).

συχνές πολεμικές αναμετρήσεις μπορεί να έθεταν σε κίνδυνο όχι μόνο το κεφάλαιο αλλά και τη ζωή κάποιου που υποχρεώνεται σε συχνές μετακινήσεις.

Βάση του εμπορικού κλάδου των Καβάφηδων στην Αλεξάνδρεια ήταν η εισαγωγή χειρωνακτικών βιοτεχνικών προϊόντων από το Μάντσεστερ. Η ευρυμάθεια του Πέτρου δημιούργησε δεσμούς με ακμάζοντες εμπορικούς οίκους με έδρα την Κωνσταντινούπολη ή το Λονδίνο. Έτσι, οι δραστηριότητες που είχε αναπτύξει ο Πέτρος-Ιωάννης επεκτάθηκαν, δεδομένου ότι περιλάμβαναν, σε μικρό όμως βαθμό, την εξαγωγή σιτηρών, βαμβακιού και ακατέργαστων βουβαλοδερμάτων. Πυρήνας των εμπορικών δραστηριοτήτων του εμπορικού οίκου, συν τω χρόνω, έγινε το βαμβάκι. Οι Καβάφηδες ήταν από τους πρώτους που απέκτησαν εκκοκκιστική μηχανή για τον βαμβακόσπορο. Αξιοπρόσεκτο δε ήταν και το μέγεθος αυτής της μηχανής, καθώς περιελάμβανε πενήντα μακινέτα. Η μηχανή του Καφρ-Ζαγιάτ κτίζεται στα 1860 και εκκινεί τη λειτουργία της την επόμενη χρονιά, αφού συγκροτείται από μηχανήματα που αγοράζονται από την Αγγλία. Δεν πρέπει να λησμονηθεί, ακόμα, ότι ο οίκος, μετά τους κλάδους σε Λονδίνο και Μάντσεστερ, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι για τη διάθεση των σιτηρών και των βιομηχανικών προϊόντων, αποκτά νέο κλάδο στο Λίβερπουλ για την καλύτερη πώληση και παράδοση του «έτοιμου», δηλαδή του εκκοκκισμένου, βαμβακιού, αλλά και στη Μασσαλία, για τη διανομή του βαμβακόσπορου και του «έτοιμου». Υπήρχε, ακόμα, ο κλάδος της Μίνια, στη δυτική όχθη του Νείλου, νοτίως του Καΐρου, που είχε επιφορτιστεί με την αγορά των γεννημάτων, καθώς ο πατέρας του ποιητή διείδε ότι δημιουργούνταν νέες προοπτικές, πέρα από το στενό πλαίσιο της διαχείρισης βιομηχανικών προϊόντων².

Η οικονομική ευημερία και η αναγνώριση της επιρροής των Καβάφηδων συνέβαλε στη μετακόμιση σ' ένα αρχοντικό σπίτι της οδού Σερίφ 26, περί τα 1860. Σ' αυτόν τον δρόμο, δραστηριοποιούνταν έμποροι και τραπεζίτες που ήκμαζαν οικονομικά από το εμπόριο των βαμβακιών. Στο κατώγι της οικίας αυτής βρίσκονταν τα γραφεία του ακμαιότατου εμπορικού οίκου «Καβάφης & Σία» και, κατά πάσα πιθανότητα, η αποθήκη των βιομηχανικών προϊόντων που έφταναν από το Μάντσεστερ. Τα γεννήματα και τα βαμβάκια φυλάσσονταν σε άλλον αποθηκευτικό χώρο, στο Μίνετ-Ελ-Μπασσάλ. Στο πρώτο πάτωμα της οικίας γεννήθηκαν το 1861 ο Τζων (όγδοο παιδί του Πέτρου και της Χαρίκλειας) και στις 17/29 Απριλίου 1863 ο

² Βλ. στο ίδιο, 47-51.

Κωνσταντίνος Καβάφης. Το πρώτο πάτωμα και, ενδεχομένως, μερικά δωμάτια του δεύτερου, χρησιμοποιούνταν για κατοικία. Στα δύο πατώματα της επιβλητικής αυτής οικίας κυλούν τα πρώτα παιδικά χρόνια του ποιητή και των άλλων έξι μεγαλύτερων αγοριών του Πέτρου Καβάφη, μέσα σε συνθήκες ευρυχωρίας και απόλυτης οικονομικής ευμάρειας. Ιδιοκτήτης του σπιτιού ήταν ο Νικόλαος Άμπετ.

Αναφερόμενοι στη τύχη της οικίας που γεννήθηκε ο Καβάφης, αξίζει να επισημάνουμε ότι υπέστη ζημίες και, ως εκ τούτου, ανοικοδομήθηκε μετά τους αγγλικούς βομβαρδισμούς του 1882 και εν συνεχεία κληροδοτήθηκε στην κόρη του Άμπετ, που παντρεύτηκε τον Ιωάννη Σκούφο. Γιός του ζεύγους Σκούφου-Άμπετ ήταν ο τενόρος και ποιητής Άλεκ Σκούφης (1886-1932), ο οποίος συνδέθηκε με τον κύκλο του Καβάφη και δολοφονήθηκε άγρια στο Παρίσι. Οι δύο κόρες του Σκούφου, Αικατερίνη Τρεχάκη και Φροσύνη Κατσαρού, πούλησαν το ακίνητο στα 1930 στην εταιρία γενικών ασφαλίσεων «Μισρ», που το κατεδάφισε το 1954. Στη θέση του (οδός Σέριφ 22, σήμερα) κτίστηκε πολυκατοικία που στέγασε «*γραφεία μεσιτών, κ' εμπόρων, κ' Εταιρείες*»³.

Η ανάδειξη του οίκου σε μια από τις πλέον επιτυχημένες επιχειρήσεις στον χώρο του εμπορίου διαρκώς αύξαινε την αίγλη του δραστήριου Πέτρου-Ιωάννη και της κοσμικής και φιλάρεσκης Χαρίκλειας. Ως πηγή μας μπορούμε να αξιοποιήσουμε ξανά τη *Γενεαλογία*, όπου ο Καβάφης γράφει: «*Εζούσεν ο Πέτρος Ιωάννου Καβάφης (ο πατέρας μου) μεγάλα [...] Τα έπιπλά του, τ' αμάξια, τ' ασημικά, τα υαλικά ήσαν με λούσο σπάνιο τότε μεταξύ των Γραικών.*» Ήταν εύκολο να γίνει αυτή η σύγκριση, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το οίκημα της οδού Σεριφ Πασά 26, όπου έζησε ως ποιητής από τη γέννηση μέχρι τα εννιά του χρόνια, γειτνίαζε με σπίτια ανταγωνιστών βαμβακεμπόρων. Ο μόνος Έλληνας που ξεπερνούσε τον πατέρα Καβάφη στο γούστο και την πολυτέλεια ήταν ο Χιώτης κόμης Στέφανος Ζιζίνιας, ο οποίος απεβίωσε το 1870, όπως και ο πατέρας Καβάφης. Ο πολυτελής βίος του ζεύγους Καβάφη και η μέριμνα για τα νεότερα μέλη της οικογένειας αντανακλάται και στο γεγονός ότι μίσθωναν τις υπηρεσίες Γάλλου παιδαγωγού, Αγγλίδας τροφού, τεσσάρων ή πέντε Ελλήνων υπηρετών, Ιταλού αμαξά και Αιγυπτίου θυρωρού. Τέτοιου είδους παιδικές

³ Κ. Π. Καβάφης, «Ο Ήλιος του απογεύματος» [1919] στο Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα Β' (1919-1933)*. Επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης. Αθήνα: Ίκαρος / Αρχείο Καβάφη, 2011 [Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα*], 13.

μήνες έμειναν ανεξίτηλα χαραγμένες στην ψυχή του Κωνσταντίνου επηρεάζοντας, ασφαλώς, την ιδιοσυγκρασία του.

Εστιάζοντας στην επίδραση της περιρρέουσας ατμοσφάιρας της εποχής στην πορεία του οίκου «Καβάφης και Σία», πρέπει να επισημάνουμε ότι το έτος 1862, μεσούντος του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου, παρατηρήθηκε μεγάλη ζήτηση των αμερικανικών βαμβακιών. Εκείνον τον χρόνο, η παραγωγή βάμβακος σχεδόν διπλασιάζεται, πράγμα που αντανακλάται τόσο στον τζίρο του καταστήματος, που ξαφνικά τετραπλασιάζεται, όσο και στο κέρδη που συσσωρεύονται από τη λειτουργία της βαμβακομηχανής. Οι τιμές από δύο λίρες το καντάρι (1 καντάρι = 56,4 κιλά), φτάνουν και ξεπερνούν τις τέσσερις. Το 1863, παρατηρείται διπλασιασμός της σοδειάς σε σύγκριση με το 1862. Η τιμή αγοράς πλέον φτάνει τις πεντέμισι λίρες. Όλοι οι κλάδοι του Οίκου αναπτύσσουν αξιοσημείωτη κίνηση. Το αγγλικό κεφάλαιο κατακλύζει την Αίγυπτο, προκειμένου να προμηθευτεί το βαμβάκι από την εύφορη γη του Νείλου. Αυτό επιφέρει την αύξηση των κερδών του κλάδου της Μίνια και την ίδρυση νέων εμπορικών οίκων, οι οποίοι εμπορεύονται το βαμβάκι. Το 1864, η σοδιά του βαμβακιού φτάνει τα 2 εκατομμύρια καντάρια. Οι τιμές για ένα μικρό διάστημα ξεπερνούν τις δέκα λίρες και σταθεροποιούνται γύρω στις εφτάμισι. Την περίοδο αυτή, ξεκινά η μεγαλύτερη ακμή για τον εμπορικό οίκο των Καβάφηδων και συμπίπτει με τον θάνατο του Δημητρίου Κασσαβέτη, ενός από τους αδερφούς Κασσαβέτη, εκ των σοβαρότερων ανταγωνιστών των Καβάφηδων στην Αίγυπτο.

Η λήξη του πολέμου στην Αμερική το 1865 δεν προξένησε κάμψη στην παραγωγή και στην τιμή του βαμβακιού, την ίδια χρονιά όμως ενέσκηψε επιδημία χολέρας. Καταβεβλημένοι από τον πανικό που παρατηρείται σε τέτοιες περιπτώσεις, οι περισσότεροι Έλληνες της Αιγύπτου στράφηκαν προς το εξωτερικό. Κατά τα φαινόμενα, οι Καβάφηδες δεν έφυγαν, καθώς δεν παρατηρείται σχετική αναφορά στη *Γενεαλογία*, ενώ το γραφείο τους στο Κάιρο συνέχιζε να πουλά βιομηχανικά προϊόντα. Το 1866 ξεκίνησε τη λειτουργία του το Χρηματιστήριο Βάμβακος στην Αλεξάνδρεια. Το βαμβάκι παρήκμασε και η καλλιέργειά του περιορίστηκε αισθητά, πράγμα που αντανακλάται στον περιορισμό της σοδιάς στα 1,3 εκατομμύρια καντάρια. Πολλές βαμβακομηχανές χρεοκόπησαν και έκλεισαν, άλλες έμειναν ημιτελείς. Η μηχανή του Καβάφη στο Καφρ-Ζαγιάτ, όμως, έμεινε αλώβητη. Η όλη σταδιοδρομία του μεγαλέμπορου Πέτρου Καβάφη φανερώνει έναν έμπειρο, συνετό και φιλόπονο άνθρωπο, ο οποίος δεν δειλίαζε όταν παρουσιάζονταν τυχόν προσκόμματα. Όταν μια

εργασία δεν ήταν κερδοφόρα, την σταματούσε έγκαιρα. Σταδιακά, εξελίχθηκε σε στυλοβάτη του εμπορίου, ακολουθώντας το παράδειγμα των Τοσίτσα, Δ' Αναστάση, Στουρνάρα και Ζιζίνια. Στοιχεία, ωστόσο, κερδοσκοπίας και τυχοδιωκτισμού ποτέ δεν παρουσίασε. Μπορεί να λογιστεί κλασικός, Γραικός μεγαλέμπορος: ως εκ τούτου, εντάσσεται στη χορεία των πολύπειρων, πολυταξιδεμένων, ανοιχτόκαρδων και ανοιχτοχέρηδων νοικοκυραίων, οι οποίοι συγκρότησαν τις αστικές τάξεις στα Βαλκάνια και στη Μαύρη Θάλασσα. Όντας εμποτισμένος από τις ιδέες της φυλετικής ενότητας και της αλληλεγγύης, ως το τέλος της ζωής του δρούσε ως άγρυπνος υπερασπιστής του εμπορικού χώρου των Ελλήνων, ενάντια σε κάθε απόπειρα καθυπόταξής του από το ξένο κεφάλαιο. Το τελευταίο έκανε αισθητή την εμφάνισή του στην Αίγυπτο, μετά τη σύναψη του πρώτου δανείου του Ισμαήλ (1862). Σταδιακά, η μη συνετή διαχείριση του Χεβίδη δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για τον ξένο έλεγχο και την καθυπόταξη των οικονομικών της Αιγύπτου στις ευρωπαϊκές τράπεζες⁴.

Στα 1867-1868, οι τιμές του βαμβακιού πήραν ξανά την ανιούσα, καθώς οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία) αύξησαν την κατανάλωσή του. Ο Πέτρος Καβάφης, αδυνατώντας να προβλέψει ότι το βαμβάκι θα έφτανε ξανά στα ύψη του 1864, στρέφεται προς τα σιτηρά και, σύμφωνα με τη *Γενεαλογία*, επειδή δεν υπήρχε αφθονία αυτών στην Αίγυπτο στράφηκε προς τη Βλαχία και τον Δούναβη. Το κατάστημα των Καβάφηδων στην πλατεία της Αλεξάνδρειας συνεχίζει να είναι από τα πλέον ευυπόληπτα. Κατά τον Τσίρκα, άλλωστε, η μεγαλύτερη ακμή του οίκου συντελείται την περίοδο 1856-1870. Το κατάστημα συνιστά ένας είδος εμπορικού σχολείου, καθώς όσοι εργάστηκαν σ' αυτό είχαν λαμπρή σταδιοδρομία και κατόρθωσαν να πλουτίσουν. Από την άλλη, η κερδοσκοπία και η εξαχρείωση του καθεστώτος του Ισμαήλ δεν έπληξε τον πατέρα του ποιητή. Η εμπειρία των 20 χρόνων στο υγιές εμπόριο τον βοηθούσε να ξεπερνά τον οποιοδήποτε σκόπελο. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι άξια αναφοράς η συμπερίληψή του σ' έναν αξιοπρόσεκτο οδηγό διευθύνσεων του 1868, που αναγράφει τα εξής:

Στην Αλεξάνδρεια: Καβάφης Π. Ι. και Σία, μεγαλέμποροι,
Οδός Σερίφ Πασά, 26⁵.

Το 1870, η σοδειά του βαμβακιού φτάνει πάλι τα 2 εκατομμύρια καντάρια, χωρίς όμως να υπάρχει αντίκτυπος στην τιμή που ανεβοκατεβαίνει ασταμάτητα, εξαιτίας

⁴ Βλ. Τσίρκας (1958), 69.

⁵ Στο ίδιο, 61.

των κερδοσκόπων οι οποίοι βρίσκουν καταφύγιο στο Χρηματιστήριο Βάμβακος. Υπάρχουν βέβαια και οι στιγμές που το καντάρι κοστολογείται 10 λίρες. Η συνεχής μεταβολή των τιμών δημιουργεί περιουσίες από το μηδέν και εξαντλεί άλλες. Μέχρι το 1870, όμως, ο οίκος Καβάφη ούτε σοβαρές ζημιές υπέστη, ούτε ξεκίνησε να παρακμάζει. Στις 10 Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, ο συνιδρυτής του Οίκου Πέτρος Ιωάννη Καβάφης φεύγει από τη ζωή, σε ηλικία 56 ετών. Ύστερα από τριάντα χρόνια, ο μικρός του γιός Κωνσταντίνος, αναπολώντας τη στοργή και την αίγλη του παρελθόντος, θα γράψει αυτό το επιτύμβιο που χαραχτηκε στο μάρμαρο του μνημείου:

Πατήρ φιλόστοργος και σύζυγος αγαπητός
διά τους συγγενείς του πολυθρήνητος χαμός⁶.

Εστιάζοντας στο ιδεολογικό και κοινωνικό υπόβαθρο του πατέρα-Καβάφη, αξίζει να επισημάνουμε ότι το 1862 ο Πέτρος φιλοξενεί στην Αίγυπτο τον Φαναριώτη ποιητή Αλέξανδρο Σούτσο (Κωνσταντινούπολη 1803- Σμύρνη 1863), ο οποίος γράφει δύο ψυχρά ρομαντικά και κάπως πρόχειρα επιτύμβια ποιήματα, τα οποία χαρασσονται στον οικογενειακό τάφο των Καβάφηδων. Το ένα επιτύμβιο ήταν αφιερωμένο στην Ελένη (πέθανε οκτώ μηνών το 1855), το άλλο στον πρωτότοκο Παύλο (πέθανε έντεκα μηνών), δύο από τα εννέα παιδιά του Πέτρου και της Χαρίκλειας. Πέραν του Αλέξανδρου Σούτσου, ο οποίος καίτοι αυλικός στράφηκε σταδιακά εναντίον της Αντιβασιλείας και του Όθωνα υποστηρίζοντας ενθέρμως την παραχώρηση Συντάγματος, ο Πέτρος Ιωάννη Καβάφης διατηρούσε δεσμούς και με τον «αιρεσιάρχη» Θεόφιλο Καΐρη. Αυτός, σύμφωνα με τη *Γενεαλογία*, ήταν περισσότερο φίλος με τον Γεώργιο Καβάφη που βρισκόταν στο Λονδίνο. Οι δύο αυτές σημαντικές μορφές για τον ελληνικό κόσμο της εποχής, μας βοηθούν να σκιαγραφήσουμε ιδεολογικά τον πατέρα του δημιουργού, ο οποίος, ως προς τις πεποιθήσεις και τα έργα, μπορεί να λογιστεί ένας φιλελεύθερος προοδευτικός αστός.

Ως προς τη σχέση του πατέρα του με τον Χεδίβη Ισμαήλ, ο Καβάφης στη *Γενεαλογία* σημειώνει: «*Εσύχναζε και στην Αντιβασιλική Αυλή του Ισμαήλ Πασά.*» Από τη χρήση του ρήματος «εσύχναζε», συνάγεται ότι ο Πέτρος Ιωάννη Καβάφης πήγαινε στις ακροάσεις, ίσως και στους μεγαλύτερους χορούς, φορώντας φέσι και σταμπουλίνα, την υπηρεσιακή δηλαδή στολή των Οθωμανών κρατικών λειτουργών. Δεν ήταν, όμως, από τους συνήθεις συνδαιτημόνες των δείπνων που παρέθετε ο

⁶ Στο ίδιο, 64.

Ισμαήλ, καθώς ο ποιητής αφοσιωμένος στην εξύμνηση του κλέους της οικογένειάς του, ενίοτε γινόταν υπερβολικός.

Το παραπάνω προκύπτει από το γεγονός ότι στενός φίλος του Πέτρου Ιωάννη Καβάφη ήταν ο Βασίλειος Γεωργαλάς και όχι κάποιος από τους Συναδινό, Αντωνιάδη και Ζερβουδάκη, οι οποίοι, σύμφωνα με την παράδοση, ήταν γνωστοί συμποτιστές του Ισμαήλ. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο πατέρας του Καβάφη, μετά το 1866, ενδεχομένως, απομακρύνθηκε από τον κύκλο του Ισμαήλ, διαμαρτυρούμενος για τη συμβολή του στην κατάπιξη της Κρητικής Επανάστασης. Αυτή η ενδεχόμενη αποστασιοποίηση, ωστόσο, έρχεται σε σύγκρουση με την παρασημοφόρησή του από τον Ισμαήλ με το *Μετζιδιέ της Τάξεως*, το 1868, χρονιά που έλαβαν χώρα με πάσα μεγαλοπρέπεια τα εγκαίνια της διώρυγας του Σουέζ.

Κατά γενική ομολογία, οι βραβεύσεις συνδέονταν με τη στροφή του βλέμματος του Ισμαήλ προς της Δύση, γεγονός που θορύβησε τον Σουλτάνο. Κινούμενος διαρκώς προς τον εκσυγχρονισμό ο Ισμαήλ, έχοντας εξαγοράσει ήδη τον τίτλο του Χεδίβη –ένα ακόμα βήμα προς την ανεξαρτησία– από την Υψηλή Πύλη (1867), πληρώνοντας αδρά, προέβη στην τιμητική αναγνώριση των υπηρεσιών του Πέτρου Ιωάννη Καβάφη και άλλων επιφανών Ελλήνων για την παγίωση του εμπορίου και της βιομηχανίας στην Αίγυπτο.

Η περίοδος της ακμής ανακόπτεται οριστικά με τον θάνατο του πατέρα-Καβάφη, καθώς ο άλλοτε κερδοφόρος εμπορικός οίκος ρέπει σταδιακά προς τον μαρασμό. Κατά τα φαινόμενα, ήταν μια προσωποπαγής επιχείρηση, καθώς η πορεία της μας δείχνει ότι στηριζόταν στις εξαιρετικές ικανότητες ενός και μόνο ανθρώπου. Μετά από την εκδημία του Πέτρου Ιωάννη Καβάφη, χάθηκε η δύναμη που κινούσε τον κερδοφόρο μηχανισμό της επιχείρησης.

Ο χαμός ήταν όντως «πολυθρήνητος», καθώς η αφθονία της Χαρίκλειας και των παιδιών της εξατμίστηκε. Η περιουσία που κληροδότησε ο Πέτρος Ιωάννης Καβάφης δεν είναι αυτή που ταίριαζε στην πολυτελή διαβίωση και τη φήμη που είχε αποκτήσει. Στη *Γενεαλογία* διαβάζουμε: «*Η περιουσία του όμως ήταν μικρή και ολίγα άφισεν αποθνήσκοντας. Αλλά εκέρδιζε πολλά και τα εξόδευε αφθόνως βαστώντας στην κοινωνία υψηλό βαθμό μεγαλεμπόρου.*» Όσα κεφάλαια αποκόμιζε ο Πέτρος τα έβαζε στη δουλειά του. Ποτέ δεν σκέφτηκε ν' αγοράσει ένα σπίτι για κατοικία. Επιπλέον, δεν αποταμίευε, δεν είχε στην κατοχή του χωράφια ή οκέλλες και δεν δάνειζε χρήματα.

Η ακίνητη περιουσία του περιοριζόταν στη μεγάλη αποθήκη του Μίνετ Ελ-Μπασάλ και τη βαμβακομηχανή στο Καφρ-Ζαγιάτ. Κατά την εκποίηση τους, τα δύο κτίσματα, αν δεν υπήρχαν χρέη, έφεραν στην οικογένεια έξι χιλιάδες λίρες περίπου – σημαντικό ποσό για εκείνα τα χρόνια. Σε κάθε περίπτωση, το ποσό μοιράστηκε ανάμεσα στον Γεώργιο, που βρισκόταν στη Λόνδρα, και την Χαρίκλεια (την αναλογία, βέβαια, την αγνοούμε). Με τα χρήματα αυτά και τα διαμαντικά, τη μόνη προίκα που της έδωσε ο πατέρας της Γιωργάκης Φωτιάδης, η Χαρίκλεια ανέθρεψε τα παιδιά της, έκανε πολυτελείς αγορές και έζησε τριάντα χρόνια χωρίς να εργαστεί. Η ομολογία «ολίγα άφησεν» του ποιητή πιθανότατα εκπορεύεται από τη γνώση ότι επιφανείς παράγοντες της Ελληνικής Κοινότητας, όπως οι Ζιζίνιας, Ζερβουδάκης, Αντωνιάδης, Σαλβάγος, που ζούσαν πλουσιοπάροχα όπως ο Πέτρος Ιωάννη Καβάφης, κληροδότησαν εκατομμύρια στους συγγενείς τους⁷.

Ο Κωνσταντίνος, μετά τον θάνατο του πατέρα του, μεγαλώνει σε μια σκοτεινή ατμόσφαιρα εσωστρέφειας και απογοήτευσης, για να μην παραλείψουμε τους θρήνους για τα μεγαλεία που χάθηκαν έξαφνα μετά τον αδόκητο χαμό του Πέτρου Καβάφη και την ανησυχία για το μέλλον. Η γυναίκα, τα παιδιά και οι λοιποί συγγενείς του πατρός του δεν μπορούν πια να ξοδεύουν «αφθόνως». Ο υψηλός βαθμός που κρατούσαν στην κοινωνία, χάνεται. Αυτή η απώλεια κατέχει περίοπτη θέση στις συζητήσεις τους και ο μικρός Κωνσταντίνος διαμορφώνει σταδιακά την ακόλουθη άποψη για το πεπρωμένο: Όταν ένας άνθρωπος (ή ένας πολιτισμός) φτάσει στην ακμή του, αυτή η ακμή είναι και το τέλος, η καταστροφή του⁸.

Το 1872, η Χαρίκλεια μετοίκησε με τα παιδιά της στην Αγγλία, όπου ζούσε ο αδερφός και συνεταίρος του εκλιπόντος συζύγου της, Γεώργιος Ι. Καβάφης, και δραστηριοποιείτο ακόμα ο σπουδαιότερος κλάδος του οίκου στο εξωτερικό. Η οικογένεια δεν νοικιάζει πλέον το σπίτι της Οδού Σερίφ. Ένα μέρος από τα ρούχα, τα έπιπλα, τα κάδρα, τα σκεύη και τα βιβλία τα μεταφέρει κατά πάσα πιθανότητα σ' ένα οικονομικότερο διαμέρισμα της λεωφόρου Ραμλίου. Βάση τους τα επόμενα έξι χρόνια είναι, κατά κύριο λόγο, οι μεγαλουπόλεις Λίβερπουλ και Λονδίνο. Η μετακίνηση συνδέεται, ενδεχομένως, με εμπορικούς λόγους. Ο μικρός Κωνσταντίνος, κατά πάσα πιθανότατα, εγγράφεται σε αγγλικό δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο, πράγμα που δεν έχει βέβαια επιβεβαιωθεί ή διαψευστεί. Εκεί, διδάσκεται για μητρική του γλώσσα την

⁷ Βλ. στο ίδιο, 57-71.

⁸ Βλ. στο ίδιο, 72.

αγγλική και μαθαίνει τα ελληνικά και τα γαλλικά. Η εικασία ότι παρακολούθησε κατ' οίκον μαθήματα δεν φαίνεται να ευσταθεί, καθώς αν δεν παρουσιαζόταν κάποιος ειδικός λόγος, π.χ. αρρώστια, φοβία, ή κάτι άλλο, η Χαρίκλεια δεν θα διέθετε εύκολα τα χρήματα για τις δαπανηρές ιδιαίτερες παραδόσεις στην Αγγλία.

Το 1877 γίνεται η οριστική εκκαθάριση της εταιρίας. Στις αρχές ή τα μέσα του 1878 μετακινούνται από το Λίβερπουλ στο Λονδίνο για να τελειώσουν το σχολείο οι Τζον και Παύλος. Δεν υπήρχε κανένας λόγος για να μένουν στο Λίβερπουλ, καθώς ο Γεώργιος Καβάφης, μετά το 1876, ενοικίασε σπίτι για 99 χρόνια στην Portland Square του Λονδίνου. Η Χαρίκλεια και τα παιδιά της, για μικρό χρονικό διάστημα, ζουν στο Queensborough Terrace, 15. Την ίδια χρονιά, όμως, επιστρέφουν στην Αλεξάνδρεια, ευρισκόμενοι στο χείλος της οικονομικής κατάρρευσης, και εγκαθίστανται στο διαμέρισμα της λεωφόρου Ραμλίου. Η μετεγκατάσταση στην Αλεξάνδρεια πιθανότατα προέκυψε από τις δυσχέρειες που παρουσίαζε η διαβίωση στην Αγγλία και από τις καλύτερες προδιαγραφές που παρουσιάζονταν για τη σταδιοδρομία των αδερφών Καβάφη στην Αίγυπτο. Στο Λονδίνο παρέμεινε ο Γεώργιος, πρωτότοκος γιός της Χαρίκλειας. Το 1900, άρρωστος από χρόνια νόσο, επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια, όπου και πέθανε. Κατά τον Τσίρκα, η διαμονή του ποιητή από τα 9 έως τα 15 του χρόνια στην Αγγλία δικαιολογεί τους τρόπους, την προφορά, τη μόρφωση, το ύφος, τις κλίσεις του. Ο Καβάφης είναι ένας από τους anglogreeks (Αγγλογραικούς), όπως αποκαλούσαν τους γόνους των τραπεζιτών και των βαμβακάδων που σπούδαζαν στην Αγγλία και επέστρεφαν κατόπιν στην Αλεξάνδρεια⁹.

Η ροπή του Καβάφη προς τον λόγο είχε ήδη ξεκινήσει, καθώς εργαζόταν πνευματικά από μόνος του, δανειζόμενος βιβλία από τις βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας. Το πνεύμα του Καβάφη διαμορφώθηκε πλήρως κατά τη διάρκεια της περιόδου που ενηλικιώθηκε. Κατά τα έτη αυτά, ακμή και παρακμή συνυπάρχουν και περιπλέκονται. Τα προηγούμενα χρόνια συντελέστηκε η ακμή του παροικιακού ελληνισμού και του οίκου Καβάφη. Ο αντίκτυπος αυτής της χρυσής εποχής είναι παρών και κατά τα πρώτα χρόνια της αλεξανδρινής παρακμής, καθώς όσο κατείχε τα ηνία της πόλης ο Χεβίδης Ισμαήλ στην πόλη φυσούσε ο άνεμος μιας Αναγέννησης, η οποία αποδείχτηκε φενάκη από την αλλοπρόσαλλη οικονομική πολιτική, την εξάρτηση από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο και την συνακόλουθη ξένη κατοχή.

⁹ Βλ. Στο ίδιο, 130-132.

Στην τριετία 1878-1881 τοποθετείται χρονικά και η φιλόδοξη, νεανική απόπειρά του να συντάξει ένα ιστορικό λεξικό, προσπάθεια που ξεκίνησε αλλά δεν ευδοχώθηκε αφού τα λήμματα του έργου σταμάτησαν στη λέξη «Αλέξανδρος»¹⁰. Η στάση σ' αυτό το όνομα και η οριστική λήξη του εγχειρήματος, πιθανότατα εκπορεύεται από το δέος που ένιωθε ο νεαρός Αιγυπτιώτης εμπρός στο κλέος του Μακεδόνα βασιλέα και στρατηλάτη. Χάρη στον Αλέξανδρο, άλλωστε, ξεπήδησε σύμφωνα με το προτελευταίο ποίημα που δημοσίευσε ο Κ. Π. Καβάφης με τίτλο «Στα 200 π.Χ.» [1931]:

ελληνικός καινούριος κόσμος, μέγας.

Εμείς· οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς,
οι Σελευκείς, κι οι πολυάριθμοι
επίλοιποι Έλληνες Αιγύπτου και Συρίας,
κι οι εν Μηδία, κι οι εν Περσίδι, κι όσοι άλλοι.

Παρά το οικονομικό τέλμα της οικογένειας, οι σπουδές του δεκαοχτάχρονου Κωνσταντίνου συνεχίζονται στο Εμποροπρακτικό Λύκειο «Ερμής» (1881) του Κωνσταντίνου Α. Παπαζή. Στα θρανία της σχολής αυτής, ανέπτυξε δεσμούς φιλίας με τους Μικέ Θ. Ράλλη και Στέφανο Σκυλίτση. Ο λαμπρός δάσκαλος και φιλόστωρ Παπαζής, κατά πάσα πιθανότητα, συνέβαλε στη γονιμοποίηση της ποιητικής φαντασίας του Καβάφη. Η φήμη του Παπαζή ήταν γνωστή στη φιλοπρόοδη ελληνική παροικία της Αιγύπτου, δεδομένου ότι αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Ερλάνγκεν το 1877 για την εναίσιμο ιστορική μελέτη: *Δημήτριος ο Φαληρεύς και αι Αθήναι*. Η αινιγματική, μεταιχμιακή μορφή του Δημητρίου Φαληρέα, περιπατητικού φιλοσόφου και πολιτικού, που πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην Αίγυπτο των Πτολεμαίων, θα μπορούσε κάλλιστα να δεξιωθεί σε κάποιο όψιμο καβαφικό ποίημα της περιόδου 1911-1933. Πρόκειται για τυπικό εκπρόσωπο της παρακμής του ελληνιστικού κόσμου. Ήταν ωραίος στην όψη και το ανάστημα, τρυφηλός και ακόλαστος. Σπάταλος και ανίκανος, κατά τους αντιπάλους του, ικανός πολιτικός και οικονομολόγος, σύμφωνα με τους υποστηρικτές του. Ως ρήτορας ο Δημήτριος Φαληρεύς ξεχωρίζει επειδή εισήγε την ασιανή ρητορική. Ως προς την αποδοχή του από τους μεταγενέστερους, επικρατεί

¹⁰ Βλ. «Κ. Π. Καβάφης - Η ζωή και το έργο του». Ιστοσελίδα *Ιθάκη (Ithaka): A Tribute to Constantine P. Cavafy*. Διαδικτυακή Πηγή: <http://cavafis.comrupress.gr/bio3.htm> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

διχογνωμία. Οι Πολύβιος και Κικέρων εξαίρουν τις ρητορικές του ικανότητες. Αντίθετα, οι Αθηναίοι τον σβήνουν από τον κανόνα των κλασικών.

Ο Παπαζής ήταν υπέρ το δέον ηθικολόγος, ανθρωπιστής και θαυμαστής του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και της αθηναϊκής δημοκρατίας των κλασικών χρόνων. Δεν εξετάζει τον ήρωά του με το ελληνιστικό πρίσμα του Καβάφη. Ο τρόπος που σκιαγραφεί τον Δημήτριο Φαληρέα στη διατριβή που συντάσσει, θυμίζει τον ηρωικό και πεσιμιστικό χαρακτήρα των καθαφικών ποιημάτων, τα οποία γράφτηκαν πριν από το 1911. Κατά τον δάσκαλο του Καβάφη, ο Δημήτριος διακρίνεται από αριθισμό και πολιτική δράση, δίχως αρχές και σύνεση, πράγμα που αντανακλάται στο ότι ήταν ασταθής στις επιλογές του. Χαρακτηριστικό είναι πως ο Παπαζής αποκαθίλωνε όλους τους φιλοσόφους πλην των Στωικών. Οι συνεχιστές του Ζήνωνα του Κιτιέα ήταν οι μόνοι, άλλωστε, που δεν ασχολούνταν με την πολιτική. Τις συγκινήσεις των αμφιταλαντεύσεων του Δημητρίου θα τις προβάλλει πιο έντονα ο Αλεξανδρινός ποιητής σ' αρκετά ποιήματα. Μεγαλύτερη ήταν η επίδρασή του Παπαζή ως προς την υπέρμετρη φιλοπατρία του ποιητή. Δεδομένης της κυριαρχίας της Μεγάλης Ιδέας και στις παροικίες της Ανατολικής Μεσογείου, ο Παπαζής έβλεπε τον πόλεμο ως μέσο που θ' απελευθέρωνε τον αλύτρωτο ελληνισμό. Παρά το μικρό διάστημα της μαθητείας του δίπλα του, ο Καβάφης εξελίχθηκε σε πεισμένο αν όχι φανατικό οπαδό του ελληνικού φυλετισμού¹¹.

Το 1882, χρονιά που λαμβάνει χώρα η εξέγερση του Οράμπι στην Αλεξάνδρεια, η χήρα-Καβάφη και οι γιοί της πηγαίνουν στην Κωνσταντινούπολη. Μετά τον κατευνασμό των πνευμάτων, τα μεγαλύτερα αδέρφια του ποιητή επιστρέφουν, ενώ ο Κωνσταντίνος και η μητέρα του θα μείνουν εκεί για άλλα δύομιση χρόνια (1882-1885). Η διαμονή του στην Πόλη ήταν καθοριστική για την πορεία που θ' ακολουθούσε. Οι κύκλοι των λογίων της πόλης τον φέρνουν σ' επαφή με τη νεοελληνική ποίηση (λόγια και δημοτική) και τη Βυζαντινή Ιστορία. Μέσω ποικίλων αναγνωσμάτων έρχεται σ' επαφή με τη δημόδη γλώσσα των *Λυρικών* του Αθανασίου Χριστοπούλου, τη δημοτική των Επτανησίων ποιητών, τη ρομαντική του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου και την αρχαϊζουσα του Ραγκαβή. Ο ελληνικός παροικιακός αστισμός, ως γνωστόν, δεν είχε αναπτύξει τη δική του γραμματεία, καθώς δεν διέθετε λογοτεχνική παράδοση. Έτσι, ο Καβάφης μιμείται τα φιλολογικά πρότυπα της *άλλης Ελλάδας*, που ακολουθούσε διαφορετική οικονομική και ιδεολογική εξέλιξη. Οι πρώτες ποιητικές του απόπειρες

¹¹ Βλ. Τσίρκας (1958), 131-136.

δεν στέφθηκαν με επιτυχία, αλλά μπόλιασαν τις λογοτεχνικές του αναζητήσεις με θεματικά γνωρίσματα. Σ' αυτά ενοφθαλμίζεται ο ανθρωποκεντρισμός, ο ρεαλισμός και ο βολταιρικός σκεπτικισμός. Το 1884, παράλληλα με τα πρώτα ποιητικά σκιρτήματα, πασχίζει να μεταφράσει την κωμωδία του Shakespeare, *Much ado about nothing*. Εκείνα τα χρόνια γνωρίζει και την ευρωπαϊκή λογοτεχνία της παρακμής: τον γαλλικό παρνασισμό των Théophile Gautier και Leconte de Lisle, τον συμβολισμό του Charles Baudelaire, τον αγγλικό πεσιμιστικό νατουραλισμό και τον αισθητισμό του Oscar Wilde. Αργότερα, θα έρθει σ' επαφή με τον αστικό σκεπτικισμό του Anatole France. Ακολουθώντας τα παραπάνω, θα φτάσει στον ωμό νατουραλισμό. Μπορεί να θεωρηθεί κι αυτός ένας εκπρόσωπος της decadence, ένας παρακμίας. Τα αναγνώσματα του ποιητή συνυφαίνονται στα πρωτόλειά του. Στα κρυμμένα «Dünya Güzeli» και *Όταν, φίλοι μου, αγαπούσα...*, ποιήματα που γράφει όσο ζει στην Κωνσταντινούπολη και φέρουν την υποσημείωση: *Νεοχώριον του Βοσπ. 1864 / ΚΩΝΣΤ. Φ. ΚΑΒΑΦΗΣ* και *Νεοχώριον του Βοσπ. 1864 / ΚΩΝΣΤ. Φ. ΚΑΒΑΦΗΣ* είναι ευκρινής ο απόηχος της Επτανησιακής Σχολής αλλά και του Κωνσταντινουπολίτη ποιητή Ηλία Τανταλίδη, εκπρόσωπου της αποκληθείσας Α' Αθηναϊκής Σχολής. Ο τόνος του Καβάφη είναι αυτοαναφορικός καθώς το 1885 γράφει και το κρυμμένο ποίημα «Το Νιχώρι».

Η παρατεταμένη διαμονή στην Κωνσταντινούπολη τον έφερε σ' επαφή με τον γεωγραφικό χώρο, ο οποίος συνιστούσε το καύχημα των Ελλήνων και το επιστέγασμα του μεγαλοϊδεατικού επεκτατισμού. Η προσάρτηση της Βασιλεύουσας στο Ελληνικό Βασίλειο θα ξυπνούσε το χαμένο κλέος του ελληνισμού και θα ολοκλήρωνε τους εθνικούς πόθους που γεννούσε η σταδιακή συρρίκνωση και παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η αίγλη και η δόξα της Πόλης, το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Αυλή του, η πνευματική και πολιτική κεφαλή των Ελλήνων που βρίσκονταν μακριά από το κρατίδιο του Γεωργίου του Α' αλλά και οι λογιότατοι Φαναριώτες, που κατείχαν για πολλούς αιώνες τα ηνία της διπλωματίας και του εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μπολιάζουν το ιδεολογικό του υπόβαθρο. Όντας, μάλιστα, γόνος οικογένειας εμπόρων στην Πόλη, μπορούσε να θαυμάσει τους Έλληνες τραπεζίτες που ανταγωνίζονταν τις κραταιές δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία και Αυστρία, τους πετυχημένους εμπόρους και τους κεφαλαιούχους που αναλάμβαναν κρατικές εργολαβίες γεφυριών, σιδηροδρόμων και τηλεγράφων, ανέπτυσαν αξιόλογο φιλανθρωπικό έργο ή ίδρυσαν σχολές και κέντρα.

Ο ελληνικός πληθυσμός κατέκλυζε τους δρόμους, τα σοκάκια, τις προκουμαίες, τις αποβάθρες. Όλοι αυτοί οι Έλληνες ήταν μια μικρογραφία του παροικιακού ελληνισμού, καθώς προέρχονταν από διαφορετικές κοιτίδες, που περιλάμβαναν τη Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου, τα μικρασιατικά παράλια, τη Μαύρη Θάλασσα, τον Αίμο, τον Δούναβη, τη Χερσόνα, την Οδησσό, τον Καύκασο, την Κασπία, την Ιερουσαλήμ, τη Δαμασκό, τη Βηρυτό, τον Ευφράτη. Η Αλεξάνδρεια δεν ήταν πια παρά μια μεγάλη παροικία του ελληνισμού της περιφέρειας. Η Κωνσταντινούπολη ήταν η πραγματική πρωτεύουσα του Ελληνισμού, όλα από εκεί ξεκινούσαν και όλα κατέληγαν σ' αυτήν.

Ο Παπαζής είχε προλάβει να του μεταλαμπαδεύσει μονάχα μια πτυχή του ελληνισμού. Στην Πόλη η συνείδηση του Καβάφη εντείνεται και ολοκληρώνεται. Εκεί επιβεβαιώνει τις ιδέες του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου για την αδιάσπαστη συνέχεια και ενότητα του ελληνισμού από τους αρχαίους χρόνους, έως τις μέρες μας. Ο κατάλληλος πνευματικός πατέρας και οδηγός στο ταξίδι του ποιητή στο βάθος του χρόνου ήταν ο εκ μητρός πάππος του, Γεωργάκης Φωτιάδης, ο οποίος τον φέρνει σ' επαφή με το γενεαλογικό του δέντρο. Όταν τον πρωτογνώρισε, το καλοκαίρι του 1882, ήταν ογδόντα δύο ετών αλλά διατηρούσε την πνευματική του διαύγεια και το μνημονικό του. Καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, ήταν ταμένος στο εμπόριο, την εθνική και πολιτική δράση και τις κοινοτικές ευθύνες. Έφτασε σε βαθύ γήρας και πέθανε ύστερα από δεκατρία χρόνια, το 1896. Από αυτόν προέρχονται τα περισσότερα στοιχεία της *Γενεαλογίας*. Ο Καβάφης χαρακτήριζε τον παππού του τσελεμπή¹². Τα γραφόμενα δε του κειμένου αυτού μας δείχνουν ότι αγαπούσε και θαύμαζε τον παππού του.

Χάρη στον γέροντα Φωτιάδη, ο νεαρός συστήνεται στους αριστοκρατικούς κύκλους της Πόλης και κατορθώνει να τους εντυπωσιάσει με την ευφυία και την πολυμάθειά του. Δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι απότοκο της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη είναι το διάμεσο Φ. ή Φωτ(ιάδης) το οποίο προσθέτει στο όνομά του. Αυτή η προσθήκη δεν συνιστά απλά ένδειξη εμπιστοσύνης προς τον παππού του. Εντός του υπολανθάνει η επιθυμία του να ωφεληθεί από το κύρος των Φωτιάδηδων και

¹² τσελεμπής (τζελεπής ή τσελεπής): τίτλος των παιδιών ενός ευγενούς (σουλτάνου -celebi sultan-, αμιρά κ.λπ.) ή του μεγάλου δερβίση του τάγματος των Μεβλεβήδων. Κατ' επέκταση, τσελεμπής σήμαινε άρχοντας, αφέντης, καλοντυμένος, λεβέντης, νέος. Βλ. λήμμα: «τσελεμπής», στο διαδικτυακό λεξικό *Βικιλεξικό*. Διαδικτυακή Πηγή: <https://el.wiktionary.org/wiki/%CF%84%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%AE%CF%82> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019). Η λέξη δεν έχει θησαυριστεί σε ΛΚΝ και ΛΝΕΓ.

να διακριθεί στους κύκλους των ευγενών. Αυτό δικαιολογείται και από το γεγονός ότι ο Εμπορικός Οίκος *Καβάφης και Σία* δεν ήταν πλέον ενεργός· ως εκ τούτου, οι Καβάφηδες δεν κατείχαν περίοπτη θέση στην κοινωνία του Φαναρίου, όπως πριν από σαράντα χρόνια. Δεν πρέπει ακόμα να παραλείψουμε να σημειώσουμε ότι *Καβάφης* στα τουρκικά σημαίνει παπουτσήs κατώτερης κατηγορίας, πράγμα που δυσαρεστούσε τον νεαρό αριστοκράτη. Επιπλέον, η προσθήκη αυτού του διάμεσου ήταν απαραίτητη για να ξεχωρίζουν τον Κωνσταντίνο από τον τελευταίο επιζώντα Καβάφη της Πόλης, τον ξάδερφό του Παντελή, γιό του Δημητρίου Καβάφη, μεγαλύτερου αδερφού του πατέρα του. Η διαστολή ήταν επιβεβλημένη δεδομένου ότι ο Παντελής ήταν γνωστός στους λογίους, καθώς το 1874 είχε μεταφράσει και εκδώσει έργα του Σαίξπηρ. Η βιαστική μνεία και η αποσιώπηση της πνευματικής δραστηριότητας του Παντελή στη *Γενεαλογία*, μας δείχνει ότι αυτός ο ξάδερφος του δεν ήταν συμπαθής στον Καβάφη. Η χρήση του αρκτικού Π. (εκ του πατρωνύμου Πέτρος), όσο ζούσε και δημοσίευε ο Παντελής θα έκανε πολλούς να πιστέψουν ότι ο Κωνσταντίνος ήταν γιός του Παντελή. Ο νεαρός Αλεξανδρινός, όμως, ήθελε να δείξει στον πνευματικό κόσμο της πόλης ότι καταγόταν από ανώτερη γενιά. Το Φ. ο Καβάφης το διατηρεί και μετά την επιστροφή του στην Αλεξάνδρεια. Αυτό δεν περιορίζεται στην υπογραφή ποιημάτων και άρθρων, αλλά νομιμοποιείται. Ως Κωνσταντίνος Φ. Καβάφης προσλαμβάνεται στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων και εργάζεται στο Χρηματιστήριο της Αλεξάνδρειας ως μεσίτης. Το διάμεσο Φ. εκπίπτει ύστερα από δεκατρία χρόνια το 1896, ενώ το 1899 προστίθεται το Π. ως διάμεσο, το οποίο στην ποίησή του εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1904 με το ποίημα «Περιμένοντας τους Βαρβάρους».

Στη *Γενεαλογία* διαβάζουμε ότι η οικογένεια Φωτιάδη εμπορευόταν πολύτιμους λίθους, πράγμα που την εντάσσει στις ανώτερες εμπορικές οικογένειες της πόλης. Από το παραπάνω συνάγεται ότι ο Γεωργάκης Φωτιάδης ήταν κοσμογυρισμένος. Στο αρχοντικό του, άλλωστε, πρέπει να ακολουθούσε κάπως το ευρωπαϊκό τυπικό. Με πιστό συμπαραστάτη και ερμηνευτή τον παππού του, ο νεαρός Κωνσταντίνος καταλήγει στην πεποίθηση ότι δύο είναι μεγάλοι συντελεστές της ενότητας και της προκοπής του Γένους, το εμπόριο και η κοινοτική οργάνωση. Αυτό αντανακλάται και στο γεγονός ότι εντός της *Γενεαλογίας*, όταν αναζητεί πειστήρια της αρχοντογενιάς του, τόσο από την πλευρά των Καβάφηδων, όσο και από αυτήν των Φωτιάδηδων, δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στην εμπορική δραστηριότητα και στην κοινοτική θέση και μικρότερη στους αρχιεπισκοπικούς θρόνους, στα στέμματα, στους κόμητες και

στα πριγκιπάτα. Προσηλωμένος στους δύο αυτούς θεσμούς θα μείνει ο Καβάφης σε όλη τη διάρκεια του ποιητικού του έργου, πριν από και μετά την τομή του 1911¹³.

Όταν έφτανε στην Κωνσταντινούπολη, το καλοκαίρι του 1882, διακυβευόταν το μέλλον της Αλεξάνδρειας. Η Συνδιάσκεψη των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων για το φλέγον ζήτημα έλαβε χώρα στα Θεραπεία. Ο Καβάφης διατηρούσε τις ελπίδες του μέχρις ότου ξέσπασε ο αγγλικός βομβαρδισμός και η μεγάλη πυρκαγιά κατέκαψε το κέντρο της. Κατά κάποια ευτυχή συγκυρία, το διαμέρισμα που μίσθωνε η οικογένεια στην λεωφόρο Ραμλίου υπέστη μερική ζημιά, σε αντίθεση με τα παρακείμενα οικήματα που καταστράφηκαν. Όπως βεβαιώνει ο ποιητής σε επιστολή του, πολλά βιβλία και χειρόγραφα του σώθηκαν. Δυστύχημα, όμως, μπορεί να θεωρηθεί η καταστροφή των ελαιογραφιών του Πέτρου Ιωάννη και της Χαρίκλειας Καβάφη. Ο Καβάφης ενημερώνεται για την κατάσταση στην Αίγυπτο μέσω αλληλογραφίας που αναπτύσσει με φίλους του. Την ίδια ώρα, οι Έλληνες της Πόλης εκτοξεύουν μύδρους κατά του Χαριλάου Τρικούπη, θεωρώντας την κυβέρνησή του όργανο της βρετανικής πολιτικής στη Μεσόγειο. Αυτό υπαγορεύεται από το γεγονός ότι το βρετανικό κεφάλαιο ήταν από τους βασικότερους ανταγωνιστές των εκτός συνόρων Ελλήνων εμπόρων, τραπεζιτών και κεφαλαιούχων. Ο Καβάφης γράφει στον φίλο του Μικέ Θ. Ράλλη ότι μισεί την Αλεξάνδρεια. Το μίσος αυτό εκπορεύεται από την απέχθειά του για το νέο καθεστώς, την αγγλική κατοχή.

Καίρια για την ποιητική διαμόρφωση του Καβάφη είναι η πενταετία 1886-1891. Τα χρόνια αυτά αφοσιώνεται πλήρως στην ανάγνωση βιβλίων, καταπιάνεται με μελέτες, ποιήματα και άρθρα και παρακολουθεί την πολιτική και κοινωνική ζωή. Η Χαρίκλεια Καβάφη και οι υιοί της έχουν πλέον επιστρέψει στην Αλεξάνδρεια και είναι εγκατεστημένοι ξανά στο διαμέρισμα της λεωφόρου Ραμλίου. Αυτό το σπίτι είχε αρχικά τον αριθμό 32 και στα χρόνια του Τσίρκα τον αριθμό 15. Εκεί η οικογένεια έζησε για τουλάχιστον 25 χρόνια, ίσως όμως και 33 αν το είχε νοικιασμένο από το 1872. Σ' αυτό το σπίτι πέθανε ο δευτερότοκος γιος της οικογένειας Πέτρος-Ιωάννης, το 1891. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο και συγγραφέα Ηρακλή Λαχανοκάρδη: «*Η οικογένεια Καβάφη, ανήκουσα εις την πρώτην τάξιν, είχε ανοικτάς διά τον εκλεκτόν κόσμον τας αίθουσάς της επί της Λεωφόρου Ραμλίου.*»¹⁴

¹³ Βλ. Τσίρκας (1958), 144-151.

¹⁴ Ηρακλής Λαχανοκάρδης, *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια: Σύντομος ιστορική ανασκόπησης του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*. Αλεξάνδρεια: Τύποις Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1927, 13.

Μετά την επιστροφή του στην Αλεξάνδρεια, ταξίδεψε το 1897, μαζί με τον αδερφό του Τζον, σε Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο και το 1901 και 1903 μόνος στην Αθήνα, όπου ήρθε σ' επαφή με τους Γρηγόριο Ξενόπουλο, Ιωάννη Πολέμη, Λάμπρο Πορφύρα και επισκέφτηκε τους ζωγράφους Ροϊλό και Ιακωβίδη. Έκτοτε, δεν μετακινήθηκε από την Αλεξάνδρεια για τριάντα ολόκληρα χρόνια.

Το 1886 εκκινούν οι προσπάθειες του Καβάφη να εργαστεί. Ξεκίνησε ως δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Τηλέγραφος* (1886) και το 1888 έγινε μεσίτης στο Χρηματιστήριο Βάμβακος. Την περίοδο 1889-1892 εργάστηκε ως άμισθος γραμματέας στο Γραφείο Αρδεύσεων και το 1892 προσλήφθηκε ως έκτακτος έμμισθος υπάλληλος. Εργάστηκε εκεί μόνιμα για τριάντα ολόκληρα χρόνια, έως το 1922, οπότε και συνταξιοδοτήθηκε φτάνοντας στον βαθμό του τμηματάρχη. Ο θάνατος της μητέρας του Χαρίκλειας συνέβη στα 1899.

Ο Καβάφης ποτέ δεν εξέδωσε κάποια ποιητική συλλογή. Διακινούσε το έργο του με αυτοσχέδια «φυλλάδια», «τεύχη» και «συλλογές». Η μέθοδος των μονόφυλλων χρησιμοποιήθηκε από τον ποιητή την περίοδο 1891-1904 (το πρώτο ποίημα που διανέμει είναι οι «Κτίσται»). Το 1904 τύπωσε το πρώτο «τεύχος» που περιλαμβάνει 14 ποιήματά του και το 1910 το δεύτερο που περιλαμβάνει τα 14 του πρώτου και άλλα 7. Η ιδιωτική διανομή της πρώτης χρονολογικής συλλογής μονόφυλλων ξεκίνησε το 1912, η πρώτη θεματική «συλλογή» μονοφύλλων κυκλοφόρησε με τον ίδιο τρόπο το 1917.

Το 1906, ο ποιητής, μαζί με τον αδερφό του Παύλο, για δύο ή τρία χρόνια αλλάζουν σπίτι, καθώς μετακινούνται στην Οδό Ροζέττης 17, ενώ την ίδια εποχή ο αδερφός του Τζον ζούσε στο Κάιρο. Μετά τη φυγή του Παύλου στη Γαλλία, ο Κωνσταντίνος μετοίκησε στο διαμέρισμα της Οδού Λέψιους, που έγινε γνωστό με τον αριθμό 10 αλλά αργότερα έλαβε τον αριθμό 4.

Εκεί, ο Καβάφης έζησε τα τελευταία 25 χρόνια της ζωής του, έως τον θάνατό του, το 1933. Το 1932 διαγνώστηκε με καρκίνο του λάρυγγα και ήρθε στην Αθήνα για θεραπεία. Η υγεία του, όμως, επιδεινώθηκε μετά την επιστροφή του στην Αλεξάνδρεια. Έτσι, νοσηλεύτηκε στο νοσοκομείο της Ελληνικής Κοινότητας και απεβίωσε στις 29 Απριλίου 1933, ημέρα που συμπλήρωσε το εβδομηκοστό έτος της ηλικίας του.

Το 1935, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή, εκπονήθηκε με επιμέλεια του κληρονόμου του Καβάφη, Αλέκου Σεγκόπουλου, της συζύγου του και γραμματέα του ποιητή, Ρίκας Αγαλλιανού Σεγκοπούλου, και του ζωγράφου Τάκη Καλμούχου, η πρώτη συγκεντρωτική έκδοση καβαφικών ποιημάτων σ' έναν πολυτελή τόμο.

Η Αίγυπτος στα χρόνια του Καβάφη - Η ελληνική παρούκία της Αλεξάνδρειας

Οι Έλληνες της Αιγύπτου, γνωστοί και ως Αιγυπτιώτες, ζούσαν και ευημερούσαν στην Αλεξάνδρεια κατά τη διάρκεια τριών περιόδων: α') αρχαϊκή και κλασική Ελλάδα, β') ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδος, γ) 19^{ος} αιώνας μέχρι την αιγυπτιακή επανάσταση του 1952 και την ανατροπή της μοναρχίας από τον Γκαμάλ Άμπντελ Νάσερ, οπότε ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων αναγκάστηκε να φύγει.

Η αλληλεπίδραση Ελλήνων και Αιγυπτίων αφορμάται χιλιάδες χρόνια πίσω. Ο Ηρόδοτος, ο οποίος επισκέφτηκε τη χώρα κατά τον 4^ο αιώνα, παραδίδει ότι οι Έλληνες ήταν μία από τις πρώτες ομάδες ξένων που έζησαν στην περιοχή. Ο πατέρας της Ιστορίας, ακόμα, γράφει ότι ο Φαραώ Ψαμμήτιχος (664-610 π.Χ.) εγκατέστησε μια φρουρά ξένων μισθοφόρων στη Δάφνη, κυρίως Κάρες και Έλληνες της Ιωνίας. Από τα χρόνια του Ψαμμήτιχου και εξής, ελληνικοί μισθοφορικοί στρατοί συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις της Αιγύπτου¹⁵. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφέρουμε τους στρατούς του Μέντορα του Ροδίου και του Φάνη του Αλικαρνασσεύς.

Κατά τη διάρκεια του Β' ελληνικού αποικισμού, και συγκεκριμένα στα μέσα του 7^{ου} προχριστιανικού αιώνα, ιδρύθηκε η πόλη Ναύκρατις από Μιλήσιους μισθοφόρους. Η πόλη αυτή βρισκόταν στην Κανώπια διακλάδωση του Νείλου ποταμού, 72 χιλιόμετρα από την ανοικτή θάλασσα. Ήταν η πρώτη, και για μεγάλο χρονικό διάστημα η μοναδική, μόνιμη ελληνική αποικία στην Αίγυπτο και, μαζί με την γειτονική Κυρήνη, συνέβαλε αποφασιστικά στην ομαλή συμβίωση και την ώσμωση μεταξύ Ελλήνων και Αιγυπτίων. Την ίδια εποχή, το λιμάνι της αιγυπτιακής πόλης Ηράκλειο (ονομάστηκε έτσι επειδή εκεί βρισκόταν ναός του Ηρακλή) αναδείχθηκε σε σημαντικό δίαυλο για το ελληνικό εμπόριο.

Μετά τη μάχη της Ισού (333 π.Χ.), την πολιορκία της Τύρου και την κατάληψη της Γάζας (332 π.Χ.), ο Αλέξανδρος κατευθύνθηκε προς την Αίγυπτο, η οποία καταλήφθηκε για τελευταία φορά από την περσική δυναστεία των Αχαιμενιδών το 341 π.Χ. Ο Αλέξανδρος κατέκτησε την Αίγυπτο αμαχητί και έγινε δεκτός ως ελευθερωτής.

¹⁵ Βλ. Ηρόδοτος, *Ηροδότου Ιστορίαι*: τ. Α': *Κλειώ-Ευτέρπη*. Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος, Αθήνα: Ωκεανίδα 2000, 302.

Ο νεαρός στρατηλάτης σεβάστηκε τους αιγυπτιακούς θεούς και το 331 π.Χ. επισκέφτηκε το Μαντείο του Άμμωνα στην Όαση Σίβα Εκεί, οι ιερείς τον ανακήρυξαν Φαραώ και τον ονόμασαν γιό του Άμμωνος Ρα. Ο Αλέξανδρος υιοθέτησε τον τίτλο και έκτοτε συχνά απεικονίζεται με κέρατα κριού, ώστε να γίνεται απτή στους υπηκόους του η θεϊκή του καταγωγή¹⁶.

Ο έμπρακτος σεβασμός στις φαραωνικές θρησκείες, τις τοπικές παραδόσεις και τα έθιμα συνέβαλε στην αναγνώριση της ισχύος του Αλεξάνδρου. Ο Μακεδόνας κυρίαρχος της Ανατολής, πριν από την αναχώρησή του από την Αίγυπτο, ίδρυσε στο Δέλτα του Νείλου μια νέα πόλη που ονομάστηκε Αλεξάνδρεια. Η πόλη εξελίχθηκε σε σπουδαίο εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο της Μεσογείου. Μετά τον πρόωρο θάνατό του το 323 π.Χ., όταν η γιγαντιαία αυτοκρατορία του διανεμήθηκε στους διαδόχους του με τη Συμφωνία της Βαβυλώνας, η Αίγυπτος δόθηκε στον Πτολεμαίο του Λάγου (367-282 π.Χ.), έναν από τους στρατηγούς του Αλεξάνδρου, ο οποίος, κατά μία εκδοχή, ήταν θετός γιός του Φίλιππου του Β΄ και ετεροθαλής αδερφός του Αλεξάνδρου του Γ΄.

Ο Πτολεμαίος, αρχικά ως σατράπης (323-305 π.Χ.), επιδίωξε να σταθεροποιήσει τα σύνορα του νεόδμητου βασιλείου, κάτι που οδήγησε σε αλληλουχία μακροχρόνιων πολεμικών αναμετρήσεων με τους άλλους διαδόχους του Αλεξάνδρου. Κατά καιρούς, το βασίλειο των Λαγιδών ήλεγχε την Παλαιστίνη, την Κύπρο, διάφορα νησιά του Αιγαίου και τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Με τη λήξη των πολέμων, ανακηρύχθηκε και επίσημα βασιλιάς της Αιγύπτου (304-283 π.Χ.) και έγινε γνωστός ως Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ. Ο Πτολεμαίος Α΄, έχοντας εξασφαλίσει την ακεραιότητα της επικράτειάς του, ευρισκόμενος σε προχωρημένη ηλικία παρέδωσε το στέμμα του στον γιό του, Πτολεμαίο Β΄ τον Φιλάδελο.

Οι Λαγίδες αποτέλεσαν την τελευταία βασιλική δυναστεία της Αιγύπτου (323-30 π.Χ.). Πρωτεύουσα του ένδοξου βασιλείου, με την ευδιάκριτη ελληνική παρακαταθήκη, έγινε η Αλεξάνδρεια. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Αλεξάνδρου, οι νέοι ηγεμόνες σεβάστηκαν τις αιγυπτιακές παραδόσεις, αποβλέποντας στην ενίσχυση της ισχύος τους. Με το πέρασμα του χρόνου, η Αλεξάνδρεια κατέστη εμπορικό κέντρο του ελληνισμού και κοιτίδα των τεχνών και των επιστημών. Ο Φάρος της

¹⁶ Βλ. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*: «Αλέξανδρος», §27.1-28.6. Μετάφραση: Α. Ι. Γιαγκόπουλος - Ζ. Ε. Μαλθούνη, Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ, Πύλη για την ελληνική Γλώσσα, «Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία». Διαδικτυακή Πηγή: http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=103&page=16#m1 (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Αλεξάνδρειας, που πήρε το όνομά του από την ομώνυμη νησίδα στο λιμάνι της πόλης και λειτούργησε από τα χρόνια του Πτολεμαίου Β΄ έως τον 14^ο αιώνα, συγκαταλέγεται στα Επτά Θαύματα του αρχαίου κόσμου, ενώ η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας ήταν η μεγαλύτερη βιβλιοθήκη του κόσμου μέχρι τα διαδοχικά στάδια καταστροφής της, από Ρωμαίους, Χριστιανούς, και Άραβες. Τελευταία κάτοχος του πτολεμαϊκού θρόνου ήταν η βασίλισσα Κλεοπάτρα Ζ΄ Φιλοπάτωρ, η οποία αυτοκτόνησε το 30 π.Χ., έναν χρόνο μετά την ήττα του τελευταίου της συντρόφου της Μάρκου Αντωνίου στη ναυμαχία του Ακτίου. Κατά την παγίωση του Οκταβιανού και την κατάλυση του αλεξανδρινού βασιλείου, η Αίγυπτος προσαρτήθηκε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, την ηγέτιδα δύναμη όλης της Μεσογείου, που ονομάστηκε *mare nostrum* (δική μας θάλασσα). Εκείνα τα χρόνια η Αίγυπτος φιλοξένησε πολλούς Ελληνικούς οικισμούς, κυρίως περιμετρικά της Αλεξάνδρειας, αλλά και σε κάποιες άλλες πόλεις, όπου οι Έλληνες άποικοι ζούσαν δίπλα στους γηγενείς Αιγυπτίους. Ο δε ελληνόφωνος πληθυσμός της Αιγύπτου αποτελείτο από κατοίκους με ελληνοαιγυπτιακή καταγωγή και εξελληνισμένους Αιγυπτίους.

Τα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας, το ελληνικό στοιχείο διατήρησε το στίγμα του στην Αίγυπτο. Γλώσσα επικοινωνίας ήταν τα ελληνικά, άλλοτε *lingua franca* της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ η επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας, τα λατινικά, χρησιμοποιούνταν στα διοικητικά και στρατιωτικά έγγραφα.

Μετά τη μεταφορά της έδρας της Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο τον Α΄ και τον διαχωρισμό της σε Δυτική και Ανατολική από τον Θεοδόσιο τον Α΄, η Αίγυπτος οργανώθηκε σε επαρχία με τον τίτλο *Διοίκηση Αιγύπτου* και έμεινε υπό την κυριαρχία των Βυζαντινών έως το 642, οπότε κατελήφθη από τους Μουσουλμάνους του Αραβικού χαλιφάτου. Μετά την παγίωση του μωαμεθανισμού, πολλοί αυτόχθονες Αιγύπτιοι και σημαντικό μέρος των Ελλήνων της Αιγύπτου εγκατέλειψαν τη βάση τους και βρήκαν καταφύγιο σε άλλες επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Όσοι παρέμειναν στις εστίες τους, αναγκάστηκαν να πληρώσουν κεφαλικό φόρο σύμφωνα με τα πρότυπα του Ισλάμ¹⁷.

Το 1517, η αραβική Αίγυπτος κατακτήθηκε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έγινε επαρχία της. Οι Οθωμανοί την κράτησαν ως πλήρως ενσωματωμένη επαρχία

¹⁷ Βλ. *History World*, «History of Egypt», 3-5. Διαδικτυακή Πηγή: <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?groupid=252&HistoryID=aa28&track=pthc> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

του κράτους έως το 1867 και κατόπιν ως ανεξάρτητο προτεκτοράτο έως το 1914. Η επιρροή του ελληνικού στοιχείου συνεχίστηκε και τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι υπήρξαν πολλοί Οθωμανοί σουλτάνοι και πασάδες ελληνικής καταγωγής. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον Ραγίβ Πασά, που διατέλεσε πρωθυπουργός της Αιγύπτου. Ο Ραγίβ γεννήθηκε στην Ελλάδα από Έλληνες γονείς και απήχθη σε μικρή ηλικία ως μέρος του παιδομαζώματος, που απέβλεπε στην επάνδρωση του στρατού και των υπηρεσιών της οθωμανικής διοίκησης.

Οι Ευρωπαίοι, και κυρίως οι Έλληνες, ξεκίνησαν τη μετοίκηση προς την Αίγυπτο από τον 18^ο αιώνα. Η μετακίνηση αυτή εντάθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα τα χρόνια του συνετού βαλή και αναμορφωτή της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη (Καβάλα, ca. 1770-2 Αυγούστου 1849). Τα χρόνια, μάλιστα, μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, αρχίζει η ευρωπαϊκή, ή κοσμοπολίτικη, περίοδος της ιστορίας της Αλεξάνδρειας. Στη μαζική μετανάστευση Δυτικών συνέβαλε και το λιμάνι της πόλης, που εξελίχθηκε σε έναν από τους βασικότερους διαμετακομιστικούς διαύλους της Μεσογείου¹⁸.

Κατά την περίοδο του 19ου αιώνα εμφανίζονται και οι πρώτοι οργανωμένοι σύνδεσμοι και σύλλογοι των Ελλήνων της Αιγύπτου. Το γεγονός ότι πλήθος Γραικών κατακλύζει την Αλεξάνδρεια, δημιουργεί έριδες για το ποιος θα καταστεί ηγέτης της ελληνικής κοινότητας. Τον δρόμο για τη σύσταση της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξάνδρειας (Ε.Κ.Α.) άνοιξαν το 1830 η ίδρυση ελληνικού νοσοκομείου –απεκλήθη *Νοσοκομείο των Γραικών*– σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Μιχαήλ Τοσίτσα, καθώς και η λειτουργία του πρώτου Ελληνικού Σχολείου της παροικίας. Για τη λειτουργία των δύο Ιδρυμάτων, που βρίσκονταν κοντά στον Άγιο Σάββα, συνέβαλαν πολλοί Αιγυπτιώτες. Η επίσημη ίδρυση της κοινότητας τοποθετείται στις 25 Απριλίου 1843, οπότε έλαβε χώρα συνέλευση στο συνοδικό του Αγίου Σάββα, με πρωτοβουλία του πρώτου Γενικού Προξένου της Ελλάδας Μιχαήλ Τοσίτσα (Τοσίτζα), στην οποία συμμετείχαν όλοι οι συνδρομητές. Το αρχικό της όνομα ήταν *Ελληνοαιγυπτιακή Κοινότης των Αλεξανδρέων*, ενώ το 1888 μετονομάστηκε σε *Ελληνική εν Αλεξανδρεία Κοινότης*. Στο μεσοδιάστημα μεταξύ ίδρυσης και μετονομασίας συντάχθηκε και το πρώτο καταστατικό της Ε.Κ.Α.

¹⁸ Βλ. Διαδικτυακή Εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*, λήμμα: «Έλληνες της Αιγύπτου». Διαδικτυακή Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%91%CE%B9%CE%B3%CF%8D%CF%80%CF%84%CE%BF%CF%85 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

που τιτλοφορείται *Θεμελιώδης Κανονισμός*. Σταδιακά εξελίχθηκε στη μεγαλύτερη κοινότητα των ξένων της πόλης. Τα γραφεία της στεγάστηκαν σε ιδιόκτητο ακίνητο, στην οδό Μοσκέ Ατταρίν.

Σε μικρό χρονικό διάστημα, η Ε.Κ.Α., αξιοποιώντας τις δωρεές των αδερφών Τοσίτσα, απέκτησε τα απαραίτητα Ιδρύματα για την εξυπηρέτηση των αναγκών και τη διατήρηση του εθνικού και θρησκευτικού φρονήματος των μελών της. Για να καλυφθούν οι ανάγκες του αυξημένου ελληνικού πληθυσμού στην Αλεξάνδρεια, το 1853 δημιουργείται ένα νέο σχολείο, η *Τοσιτσαία Σχολή*. Εκεί στεγαζόταν *Σχολείο Αρρένων* και *Παρθεναγωγείο* και λειτούργησε για 114 χρόνια. Στο κτίριο αυτό στεγάζεται σήμερα το *Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής*. Λίγα χρόνια νωρίτερα, ο Τοσίτσας είχε προσφέρει το οικοπέδο για να κτιστεί ο *Ευαγγελισμός της Θεοτόκου*, πρώτης κοινοτικής εκκλησίας. Στο μεταξύ, ο Μωχάμετ Άλη παραχώρησε στους Έλληνες χώρο για τη δημιουργία ορθόδοξου νεκροταφείου, το οποίο επεκτάθηκε το 1853.

Η επιτυχής δράση της Ε.Κ.Α. αντανακλάται στο εύρος των δραστηριοτήτων της, στις φιλανθρωπικές της προσφορές και στη δημιουργία ενός θετικού προτύπου για τις υπόλοιπες ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου, της Μέσης Ανατολής και ολόκληρης της Αφρικής. Η Ε.Κ.Α. δοκιμάστηκε την περίοδο του Ρωσο-τουρκικού πολέμου (1853-1855), εξαιτίας της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδος και Τουρκίας το 1854. Πολλοί Έλληνες, αναμεσα τους και ο πρόεδρος Εμμανουήλ Τοσίτσας, αναγκάστηκαν να φύγουν από την Αίγυπτο. Τη θέση του Τοσίτσα ανέλαβε ο Στέφανος Ζιζίνιας, ο οποίος στις 25 Μαρτίου 1856 εγκαινίασε τον ναό του Ευαγγελισμού.

Τον Στέφανο Ζιζίνια διαδέχθηκαν οι Δημήτριος Ρίζος (1857-1862), Κωνσταντίνος Χαραλάμπης (1862-1863), Σοφοκλής Κωνσταντινίδης (1863-1871) και Θεόδωρος Μ. Ράλλης (1871-1885)¹⁹. Ο Ράλλης, πατέρας του πρόωρα χαμένου φίλου του ποιητή Μικέ Θ. Ράλλη, πρωτοπόρος στα προγράμματα της κοινότητας, επιτυχημένος επιχειρηματίας και βιομήχανος, έδρασε ως άκαμπος θεματοφύλακας της ελληνικής πρωτοκαθεδρίας στον επαγγελματικό, κοινωνικό και δημόσιο βίο της Αλεξάνδρειας.

¹⁹ Για την *Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας*, βλ. «1840-1899 - Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας». Διαδικτυακή Πηγή: <https://ekalexandria.org/el/%CE%AF%CE%B4%CF%81%CF%85%CF%83%CE%B7%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1/1840-1899/#.XP-8mYgzblV> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

Η αριστοκρατική κλίση του Ράλλη δεν δεχόταν συμβιβασμούς σε ζητήματα αλληλεγγύης με την ελληνική κοινότητα, παρά τις εμπορικές σχέσεις του καταστήματός του με αγγλικούς εμπορικούς οίκους. Με δική του απόφαση, η φοίτηση των παιδιών στα κοινοτικά σχολεία κατά τα χρόνια 1883-1884 γίνεται δωρεάν. Αυτό επιβαρύνει τον κοινοτικό προϋπολογισμό κατά 2000 λίρες περίπου, ποσό διόλου ευκαταφρόνητο για τα δεδομένα της εποχής. Ο Ράλλης πιστεύει πως αξίζει να δαπανηθούν τόσα χρήματα για να αποσοβηθεί η εγγραφή των ελληνοπαίδων στις ξένες προπαγανδιστικές σχολές, οι οποίες εκμεταλλεύονταν το επακόλουθο της κάμψης του εμπορίου και το οικονομικό τέλμα.

Ο Ράλλης, από το 1864, είχε προτείνει να κτιστεί νέο νοσοκομείο με γενικό έρανο. Το παλιό δεν επαρκούσε πλέον για τις ανάγκες της αυξανόμενης σε πληθυσμό παροικίας. Στα 1874 πια, στα χρόνια της προεδρίας του, ξεκίνησε ο έρανος και ο θεμέλιος λίθος του νέου νοσοκομείου, αφιερωμένου στον Άγιο Σωφρόνιο, τέθηκε το 1880. Το όραμα του Ράλλη αποπερατώθηκε το 1885, επειδή μεσολάβησαν τα παραχώδη γεγονότα του βομβαρδισμού. Το καινούργιο νοσοκομείο, που περιελάμβανε 150 κλίνες, συνδέθηκε με τον ελληνισμό της Αλεξάνδρειας και γρήγορα απέκτησε μεγάλη φήμη. Εκεί, ο Γερμανός Robert Koch, με την αρωγή των Ελλήνων ιατρών Καρτούλη και Βαλασόπουλου, ανακάλυψε το βακτήριο της χολέρας, κατά την επιδημία του 1883. Στον ίδιο χώρο, θα άφηνε την τελευταία του πνοή ο κλινήρης και πάσχων από την επάρατη νόσο Κωνσταντίνος Καβάφης, ανήμερα των εβδομηκοστών γενεθλίων του, στις 29 Απριλίου 1933.

Ο Ράλλης, έχοντας αποπερατώσει το μεγαλεπήβολο σχέδιό του, παραιτήθηκε το 1886 επικαλούμενος λόγους υγείας. Ήταν ξεκάθαρο, όμως, ότι η απόφασή του υπαγορεύτηκε από τη δράση της αγγλόφιλης ομάδας, που πλέον είχε ενισχυμένο ρόλο στα ζητήματα της Κοινότητας. Αποτιμώντας τη δράση του, αξίζει να σημειώσουμε ότι μέσα στα δεκατέσσερα χρόνια της προεδρίας Ράλλη, η εθνική και η φιλανθρωπική δράση της κοινότητας είχε διπλασιαστεί. Ως εκ τούτου, η παρακαταθήκη του τελευταίου έμεινε βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση των Αιγυπτιωτών, αν αναλογιστούμε ότι δεν φείσθηκε της δαπάνης για την περίθαλψη των θυμάτων του βομβαρδισμού, της πυρκαγιάς και της χολέρας²⁰.

²⁰ Βλ. Τσίρκας (1958), 155.

Η χρυσή εποχή του παροικιακού ελληνισμού της Αλεξάνδρειας συμπίπτει με την προεδρία του Γεωργίου Αβέρωφ (1815-1899). Ο επιχειρηματίας από το Μέτσοβο θα σταθεί ακόμα πιο σθεναρά από τον προκάτοχό του στην υπεράσπιση της ελληνικής κοινότητας, υψώνοντας το ανάστημά του στην αγλόφιλη τριανδρία Ζερβουδάκη, Σαλβάγου, Μπενάκη, που επεδίωκε να μετατρέψει την Κοινότητα σε πρακτορείο της βρετανικής πολιτικής. Ο Αβέρωφ ανέλαβε πλήθος ευεργεσιών προς την ελληνική κοινότητα. Το 1878 ιδρύθηκε το φημισμένο *Αβερώφειο Γυμνάσιο*, που βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι σήμερα, και το νεοκλασικό *Αβερώφειο Παρθεναγωγείο*, το οποίο αφού σταμάτησε τη λειτουργία του το 1963 ελλείψει μαθητριών, παραχωρήθηκε στο ελληνικό κράτος και σήμερα στεγάζει το *Ελληνικό Εμπορικό Επιμελητήριο* και το *Παράρτημα του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού*.

Κατά το γύρισμα του αιώνα, ο ελληνισμός της Αλεξάνδρειας έφτανε τους 150000 κατοίκους. Κατά γενική ομολογία, το βιοτικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας απείχε κατά πολύ από εκείνο που επικρατούσε στο τότε Ελληνικό Βασίλειο. Τον Αβέρωφ διαδέχθηκε στην προεδρία της Κοινότητας ο Χιώτης Κωνσταντίνος Σαλβάγος, το διάστημα 1900-1901. Η θητεία του ήταν βραχύβια, επειδή πέθανε αιφνίδια το 1901. Διάδοχός του ήταν ο Εμμανουήλ Μπενάκης, ο οποίος διατήρησε το αξίωμά του για μια δεκαετία (1901-1911).

Κατά την προεδρία του Μπενάκη τα γραφεία της Ε.Κ.Α. μεταφέρθηκαν στο ελληνικό τετράγωνο του «Chatby». Εκεί, άλλωστε, διατηρούνται μέχρι σήμερα τα γραφεία της Κοινότητας. Η οικογένεια Σαλβάγου ξεκίνησε το κτίσιμο αυτού του ελληνικού τετραγώνου εις μνήμην του Κωνσταντίνου Σαλβάγου. Το 1906 θεμελιώθηκε η *Σαλβάγειος Εμπορική Σχολή*, που ήταν το μεγάλο όραμα του Αβέρωφ. Η σχολή αυτή εξελίχθηκε σε εμπορικό κολλέγιο. Το 1907 η *Ζερβουδάκειος Σχολή* συγχωνεύθηκε με το *Αβερώφειο Γυμνάσιο αρρένων-θηλέων* και το εμπορικό τμήμα θηλέων. Επιπροσθέτως, ιδρύθηκαν το *Ανώτερο Παρθεναγωγείο* και η *Σχολή Κοπτικής και Ραπτικής*, ενώ το 1908 ο Μπενάκης ίδρυσε το *Μπενάκειο Κοινοτικό Συσσίτιο* για να καλύψει τις ανάγκες των απόρων της κοινότητας και την επόμενη χρονιά, μαζί με τη σύζυγό του Βιργινία Χωρέμη, ίδρυσαν το *Μπενάκειο Ορφανοτροφείο Θηλέων* που

λειτούργησε ως το 1970. Στο επιβλητικό αυτό κτίριο, από το 1972 και εξής, στεγάζεται το *Ελληνικό Γενικό Προξενείο Αλεξάνδρειας*²¹.

Κατά την περίοδο της προεδρίας Μπενάκη επισκευάστηκε η *Τοσιτσαία Σχολή* και το Νοσοκομείο επεκτάθηκε, καθώς συμπεριέλαβε το Οφθαλμολογικό, το Παθολογικό, τα Τμήματα Λοιμωδών Νόσων και Πρώτων Βοηθειών, αλλά και τη Νοσοκομειακή Σχολή. Το 1910 ο Μπενάκης επέστρεψε στην Ελλάδα για να στραφεί στην πολιτική και εγκαταστάθηκε στην Κηφισιά. Στην Αθήνα συνδέθηκε στενά με τον ανερχόμενο πολιτικό αστέρα Ελευθέριο Βενιζέλο, έθεσε υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές του Αυγούστου 1910 και εξελέγη βουλευτής Αττικής. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910 εξελέγη βουλευτής με το νεοϊδρυθέν Κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Φεβρουάριο 1912 επανεξελέγη στην επαρχία Αττικοβοιωτίας. Παραιτούμενος από Προεδρία της Κοινότητας (1911) ανέλαβε το χαρτοφυλάκιο του νεοσύστατου Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας και στη συνέχεια το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, στο οποίο παρέμεινε μέχρι τον Μάιο του 1912. Το 1914 εξελέγη Δήμαρχος Αθηναίων.

Διάδοχος του Μπενάκη στην προεδρία της Ε.Κ.Α. την περίοδο 1911-1919 ήταν ο Χιώτης Μικές Συναδινός. Πρόκειται για ιδιαίτερα δημοφιλή μορφή του παροικιακού ελληνισμού καθώς ήταν συνιδρυτής της Ελληνικής Φιλαρμονικής Ορχήστρας και πρόεδρος του *Mohammed Ali Club*, το οποίο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κοσμοπολίτικη αλεξανδρινή κοινωνία. Η Ε.Κ.Α., υπό την προεδρία του, απέστειλε βοήθεια στο ελληνικό στράτευμα, τόσο στους Βαλκανικούς Πολέμους, όσο και στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μετά τον θάνατο του Συναδινού, την προεδρία ανέλαβε ο Μιχαήλ Σαλβάγος, γιος του Κωνσταντίνου. Πρόκειται για τον μακροβιότερο πρόεδρο της Ε.Κ.Α., δεδομένου ότι διατήρησε το αξίωμά του για 29 χρόνια. Κατά τα χρόνια της προεδρίας του, ανακαινίστηκαν τα γραφεία της Ε.Κ.Α. και λειτούργησε η *Φαμηλιάδειος Κοινοτική Σχολή* που απευθυνόταν στους ελληνοπαίδες της περιοχής του «Attarin» και του κεντρικού σιδηροδρομικού σταθμού, του σταθμού του Καΐρου. Ακόμα, το 1925, με δωρεά του Αντώνη Αντωνιάδη, ιδρύθηκε το *Γηροκομείο*. Ο πατέρας του τελευταίου, Sir Ιωάννης Αντωνιάδης, χάρισε στον Δήμο Αλεξάνδρειας το οικογενειακό αρχοντικό

²¹ Για την τότε *Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας*, βλ. «1900-1948 - Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας» Διαδικτυακή Πηγή: https://ekalexandria.org/el/%CE%AF%CE%B4%CF%81%CF%85%CF%83%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1/1900-1948/#.XL12_egzbIU (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

με τους γνωστούς κήπους του, για την αναψυχή των Αλεξανδρινών. Στο κληροδότημα Αντωνιάδη στεγάζονται σήμερα ο *Ζωολογικός* και ο *Βοτανικός Κήπος*. Δεν πρέπει να παραλείψουμε και το πολυώροφο, υπερσύγχρονο και άριστα εξοπλισμένο νοσοκομείο που οικοδομήθηκε με την οικονομική αρωγή της οικογένειας Κότσικα. Η Ε.Κ.Α. ανέλαβε τη διαχείριση του νοσοκομείου, το οποίο εγκαινιάστηκε το 1938. Το *Κοτσίκειο Νοσοκομείο* προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στο έθνος κατά τα ταραχώδη χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε ο ελληνικός στρατός και η εξόριστη κυβέρνηση υπό τον Εμμανουήλ Τσουδερό κατέφυγαν στην Αίγυπτο μετά την κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς και την τριπλή κατοχή. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, στο διακοσίων πενήντα κλινών νοσοκομείο νοσηλεύτηκαν Έλληνες, Αιγύπτιοι και σύμμαχοι τραυματίες. Το νοσοκομείο πωλήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση στην αιγυπτιακή το 1964. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι μέρες της ακμής παρήλθαν ανεπιστρεπτί. Ανήμπορη να δημιουργήσει, η Ε.Κ.Α. προσπαθούσε πλέον να σώσει τα επιτεύγματα του παρελθόντος.

Για να γνωρίσουμε την αξιοπρόσεκτη δυναμική της Ε.Κ.Α. από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, αξίζει να αναφερθούμε σε μία από τις οξύτερες διαμάχες των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας. Στα χρόνια 1861-1862 οι έριδες για την κυριαρχία στα κοινοτικά ιδρύματα, κατέληξαν σε οδομαχίες στους δρόμους της Αλεξάνδρειας. Τότε, μια μερίδα επιφανών Αιγυπτιωτών, έχοντας τη στήριξη του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Ιακώβου Β΄ με καταγωγή από την Πάτμο, στράφηκε εναντίον του Φαναριώτη Δ. Ρίζου, γενικού πρόξενου της Ελλάδας στην πόλη κατηγορώντας τον για κατάχρηση κοινοτικών χρημάτων και ωθώντας σε παραίτηση τον Φεβρουάριο του 1862. Στη Γενική Συνέλευση στις 4/16 Μαρτίου, οι δυσαρεστημένοι προξένησαν επεισόδια, ανάγκασαν την Επιτροπή ν' αποσυρθεί και εξέλεξαν δική τους επιτροπή. Αλλά οι κοινοτικοί, μαζί με το γραμματέα του προξενείου Βατικιώτη, αντέδρασαν και συγκάλεσαν Γενική Συνέλευση την επόμενη Κυριακή.

Η όξυνση των πνευμάτων θορύβησε τις αιγυπτιακές αρχές που έστειλαν στρατό για την επιτήρηση της τάξης. Στις διαδικασίες της Γενικής Συνέλευσης προσήλθαν περίπου 1500 Αιγυπτιώτες. Ακολούθως, συστάθηκε Προσωρινή Εφορευτική Επιτροπή για την ψηφοφορία. Η Συνέλευση ακύρωσε την εκλογή της 4/16 Μαρτίου, και ονόμασε αυτοδικαίως Πρόεδρο της Κοινότητας τον νέο Γενικό Πρόξενο Κωνσταντίνο Χαραλάμπη και εξέλεξε δώδεκα επιτρόπους – μεταξύ των επιλαχόντων βρίσκουμε και τον Πέτρο Ιωάννη Καβάφη, πατέρα του ποιητή. Ο Πατριάρχης φρόντισε για τον

κατευνασμό των τεταμένων πνευμάτων. Η διαμάχη έκλεισε τον Φεβρουάριο του 1863, οπότε ο Ιάκωβος Β΄ αναγνώρισε τον θεμελιώδη κανονισμό της Κοινότητας που κατοχύρωνε τον ελληνικό και αυτοτελή χαρακτήρα της²².

Αναφερόμενοι στην οικονομική ζωή των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας, δεν πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε ότι τη μερίδα του λέοντος στις ενασχολήσεις των Αιγυπτιωτών κατείχε η παραγωγή, μεταποίηση και εμπορεία βάμβακος. Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι πρώτοι οι Έλληνες αγρότες, με επιστημονικό τρόπο και μεθοδικό σχεδιασμό, οργάνωσαν την καλλιέργεια του βαμβακιού βελτιώνοντας την ποιότητα και την ποσότητα της παραγωγής του.

Αρχικά, βασικοί ανταγωνιστές του οίκου «Καβάφης και Σία» στη διανομή του βαμβακιού ήταν οι Κασσαβέτηδες και οι Νικολόπουλοι. Σύμφωνα με επιστολή που συντάσσει ο Γεώργιος-Τυπάλδος Κοζάκης (υιός) το 1859:

Ο πρώτιστος εμπορικός οίκος της Αλεξανδρείας και επομένως της Αιγύπτου είναι Ελληνικός, ο του Κ. Κασσαβέτου. Διά να κατανοήσετε την έκτασιν των επιχειρήσεων του οίκου τούτου, σας λέγω τούτο μόνον, ότι τα ετήσια του οίκου έξοδα εις μισθούς υπαλλήλων και έξοδα καταστημάτων ανεβαίνουν εις 18.000 λίρας στρελίνας (sic), ήτοι 500.000 δρχ. περίπου. Εκ του καταστήματος τούτου πολλοί υπάλληλοι εξήλθον μεγαλέμποροι. Μετά τον οίκον του Κ. Κασσαβέτου έρχονται διάφοροι Ευρωπαϊκοί οίκοι. Δεύτερος δε Ελληνικός είναι ο του Κ. Τσιτσίνια, και μετ' αυτόν ο του Κ. Νικολόπουλου. Ο οίκος Νικολόπουλου κατέλαβε το έτος τούτο όλα τα προϊόντα της Άνω Αιγύπτου, τα οποία εκτιμούνται άνω των 180.000 λιρών στερλίνων.²³

Τα γραφόμενα του Κοζάκη-Τυπάλδου φαίνεται πως τα είχε διαβάσει ο ποιητής· γι' αυτό στη *Γενεαλογία* επισημαίνει ότι οι Κασσαβέτηδες είχαν το κεντρικό τους κατάστημα στο Λονδίνο, ενώ οι Καβάφηδες στην Αλεξάνδρεια: «Οι Κασσαβέτηδες τούτοι δεν εγκατεστάθηκαν με τις οικογένειές των ποτέ οριστικώς στην Αίγυπτο· ήταν το σπίτι των μεγάλο και πολύ στη Λόνδρα· κάπως συγγένευαν με τη Μαρία (Θωμά) Γεωργίου Καβάφη. Οι απόγονοί των υπάρχουν.» Ακόμα, αντιτείνοντας και στο άλλο επιχείρημα του Κοζάκη υπέρ του οίκου των Κασσαβέτηδων: «Εκ του καταστήματος τούτου πολλοί υπάλληλοι εξήλθον μεγαλέμποροι», απαντά έμμεσα γράφοντας: «Απ' το μεγάλο αυτό κατάστημα (των Καβάφη δηλαδή) τόσοι επέρασαν που δεν θ' αναφέρω

²² Βλ. Τσίρκας (1958), 58-59.

²³ Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, *Ανατολικαί επιστολαί: Σμύρνη, Αίγυπτος, Παλαιστίνη*, Αθήνα: Τυπογραφείο Δ. Ειρηνίδου 1859, 51.

παρά μερικούς απ' τους διευθυντάς ή ανωτέρω υπαλλήλους.» Ένα από τα ονόματα που αναφέρει ο Καβάφης στη συνέχεια της *Γενεαλογίας* είναι αυτό του διαπρεπούς μεγαλέμπορου και τραπεζίτη Επαμεινώνδα Δάρρα²⁴.

Ο Καβάφης δικαιώνεται για όσα διαδίδει στη *Γενεαλογία* περί πρωτοκαθεδρίας του οίκου «Καβάφης και Σία», καθώς, σύμφωνα με τον ιστορικό της ελληνικής κοινότητας της Αιγύπτου Αθανάσιο Ι. Πολίτη: «Οι οίκοι Α. Νικολόπουλου και Σία και Καβάφη και Σία, και κατά την περίοδο 1860-1875 [ο οίκος Καβάφη, όπως γνωρίζουμε όμως, πνέει τα λούσθια μετά τον θάνατο του Πέτρου, το 1870] ευημερούν μεγάλως και εξηκολούθησαν να έχουν πολυπληθείς κλάδους και πρακτορεία εν τη Άνω και Κάτω Αιγύπτω. Ο οίκος Νικολόπουλου έκαμνε μόνον εξαγωγήν»²⁵.

Αυτή η καταγραφή του Πολίτη και ο θάνατος των δύο αδερφών Κασσαβέτη το 1864 και το 1866 ενδεχομένως οδήγησαν τον Καβάφη στον ισχυρισμό ότι το κατάστημα του πατέρα του ήταν το μεγαλύτερο. Κατά γενική ομολογία, όμως, την περίοδο 1864-1870, αμέσως μετά την εγκατάσταση της βαμβακομηχανής, βρισκόταν ανάμεσα στα τέσσερα-πέντε πλέον επιτυχημένα καταστήματα, κάποιες φορές ίσως να κατείχε και τα πρωτεία, καθώς ο πατέρας-Καβάφης είχε επωμιστεί αρκετά μεγάλο εύρος εμπορικών δραστηριοτήτων οι οποίες περιλάμβαναν την εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων (μανιφατούρας), τη βιομηχανία εκκοκκισμού, την εξαγωγή βαμβακιών, βαμβακόσπορου, δερμάτων, ρυζιού και ζάχαρης²⁶.

Προϊόντος του χρόνου, η αύξηση της τιμής του βαμβακιού, απότοκος του Αμερικανικού Εμφυλίου, συνέβαλε προς τη σύσταση νέων εμπορικών οίκων για το βαμβάκι. Άξιος αναφοράς ο οίκος Ι. Κ. Χωρέμη και Σία (θείος της Πηνελόπης Δέλτα), με κύριο συνέταιρο τον Τζόζεφ Μέλλορ του Λίβερπουλ και με σύμβουλο στο πλευρό του Χωρέμη τον εμπορομεσίτη Τόμας Ντέιβις. Μαγαζί στο «Μιντάν», την πλατεία της Αλεξάνδρειας και γραφεία δίπλα στους Καβάφηδες στην οδό Σερίφ άνοιξε ο Κωνσταντίνος Σαλβάγος, ο οποίος εμπορευόταν αλεύρια, λάδια και καταπιανόταν με ζητήματα αποικιακά στη Μασσαλία. Ο ριψοκίνδυνος και κερδοσκόπος χαρακτήρας του Σαλβάγου συντέλεσε στην ταχεία αποκομιδή σημαντικού κέρδους από το βαμβάκι και στην ανάδειξή του σε μείζονα παράγοντα της κοσμοπολίτικης ζωής της Αλεξάνδρειας.

²⁴ Βλ. Τσίρκας (1958), 58-59.

²⁵ Αθανάσιος Ι. Πολίτης, *Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τ. Β', *Συμβολή του ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της νεωτέρας Αιγύπτου*, Αλεξάνδρεια-Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος «Γράμματα» 1930, 176.

²⁶ Βλ. Τσίρκας (1958), 66.

Από τη Σύρο, την ακμαιότερη δύναμη του ισχνού ελλαδικού Βασιλείου, ανήμπορου, ωστόσο, να ανταγωνιστεί την οικονομική ανάπτυξη του παροικιακού ελληνισμού, και τη Χίο, που ανήκε ως το 1913 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήρθαν στην Αλεξάνδρεια νέοι έμποροι με κεφάλαια. Ανάμεσά τους και ο Εμμανουήλ Μπενάκης, που έγινε διευθυντής της βαμβακομηχανής του Σκυλίτση και λίγα χρόνια μετά συνασπίστηκε με τους Χωρέμηδες, αδέρφια της συζύγου του, ιδρύοντας την παγκοσμίου φήμης εταιρεία «Χωρέμης - Μπενάκης».

Τη χρονιά της χολέρας (1865), ο Γεώργιος Αβέρωφ διέλυσε το κατάστημά του στο Κάιρο, μετοίκησε στην Αλεξάνδρεια και, εκμεταλλευόμενος τον πανικό από τη λοιμώδη αυτή νόσο, αγόρασε μετόχια και εμπορεύματα σε εξευτελιστικές τιμές. Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Κασσαβέτη, τη διαχείριση του ανταγωνιστικού οίκου των Καβάφηδων αναλαμβάνει ο Σοφοκλής Κωνσταντινίδης, πρόεδρος της Κοινότητας από το 1863, ενώ ο Νικολόπουλος συνεργάζεται με την ανερχόμενη δύναμη στον χώρο, τον Σαλβάγο. Ο τελευταίος, εκτός από Πρόεδρος της Κοινότητας διατέλεσε συνιδρυτής της Τράπεζας της Αλεξάνδρειας και ιδρυτικό μέλος της Τράπεζας Αιγύπτου. Ο πληθυσμός των Ελλήνων συνεχώς εμφανίζει αυξητικές τάσεις. Κατά την Κρητική Επανάσταση των ετών 1866-1869, ο Χεδίβης Ισμαήλ, αποβλέποντας στην εύνοια του Σουλτάνου, έστειλε στρατεύματα στην Κρήτη, βοηθώντας στην κατάπνιξη μιας ακόμα εξέγερσης των Κρητικών. Η αυλή του Αγίου Σάββα στην Αλεξάνδρεια γέμισε με πρόσφυγες.

Ιχνηλατώντας το χάσμα που χωρίζει την ενδεή, αγκυλωμένη στο ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας, Ελλάδα, από την οικονομική πρόοδο και την κοινοτική οργάνωση της εν Αλεξανδρεία παροικίας κατά τα πρώτα βήματα του Καβάφη, αξίζει να σταθούμε στην έκπληξη του Γάλλου Εδμόνδου Αμπού (Edmond About, 1828-1885), διδασκάλου στη Γαλλική Σχολή Αθηνών και συγγραφέα του μυθιστορήματος *Ο βασιλεύς των ορέων*, που αρχικά θεωρήθηκε μισελληνικό επειδή θίγει την Ελλάδα της ληστοκρατίας. Ο Αμπού, πλέοντας προς την Αίγυπτο το 1867, καθώς προσκλήθηκε από τον Χεδίβη Ισμαήλ, αντίκρουσε κάποια ελληνικά εμπορικά πλοία στην ανολοκλήρωτη ακόμα Διώρυγα του Σουέζ και, προβαίνοντας αβασάνιστα στη σύγκριση με το καθυστερημένο βασίλειο, σημείωσε: *«Είναι καταπληκτικός αυτός ο μικρός ελληνικός λαός που εργάζεται και πετυχαίνει παντού, εκτός από την πατρίδα του.»* Η διήγηση του Αμπού αποκτά μεγάλη σημασία, αν αναλογιστούμε ότι καταφέρεται εναντίον των συμπατριωτών του και καταγγέλλει τις απάτες και τις ληστείες που οργανώνονται με τη συνέργεια των Γάλλων προξένων της Αλεξάνδρειας. Αντίθετα, για τους Έλληνες έχει μόνο καλά

λόγια: «Είναι λαός λιτός και οικονόμος.» Κατά τον Αμπού: «Πολλά ευρωπαϊκά έθνη αντιπροσωπεύονται στην πιάτσα της Αλεξάνδρειας από καταστήματα τόσο ευπόληπτα όσο και σπουδαία. Η Ελλάδα κρατάει την πρώτη σειρά, ύστερα η Ιταλία, ύστερα εμείς»²⁷. Η πρόοδος αυτή αντανακλάται και στο γεγονός ότι δύο εκ των τεσσάρων επιτρόπων του Χρηματιστηρίου Βάμβακος (ιδρύθηκε το 1866) ήταν Έλληνες (Α. Νικολόπουλος και Κωστής Ράλλης), το 1868, ενώ ανάμεσα στα 9 μέλη της Επιτροπής για τη Σύνταξη του Κανονισμού του Χρηματιστηρίου ήταν οι Θ. Μ. Ράλλης και Β. Γεωργαλάς.

Επιχειρώντας στη συνέχεια τη χάραξη μια τοπιογραφίας της Ελληνικής Κοινότητας της Αλεξάνδρειας, πρέπει να επισημάνουμε ότι δίπλα στο οίκημα της οδού Σερίφ Πασά 26, όπου ζούσαν οι Καβάφηδες, στον αριθμό 24, βρίσκονταν τα γραφεία του Εμπορικού Οίκου Ράλλη και Σία, του κλάδου της Μασσαλίας²⁸. Στο ίδιο κτίριο, όπως προαναφέραμε, είχε τις εγκαταστάσεις του και ο εμπορικός οίκος Μ. Κ. Σαλβάγος και Υιός. Δίπλα στην οικία Καβάφη, στον αριθ. 28, κατοικούσε ο Ν. Άμπετ, ιδιοκτήτης του οικήματος των Καβάφηδων. Απέναντί τους βρισκόταν το φαρμακείο του Φ. Γαλέττη (αριθ. 35) κι από πάνω τους έμενε ο Τζαίημς Ράλλης, του κλάδου Ράλλη του Λονδίνου. Η οδός Σερίφ Πασά ήταν η αριστοκρατική οδός που ζούσαν οι βαμβακάδες, ενώ οι τραπεζίτες προτιμούσαν την οδό Λομπάρντ κοντά στην Πλατεία. Στην Οδό Λομπάρντ (ονομάστηκε έτσι κατ' ευφημισμόν από την Lombard Street του Λονδίνου), είχε τα γραφεία του ο τραπεζίτης, μεγαλέμπορος βαμβακιού και κοινοτικός επίτροπος Βασίλης Γεωργαλάς, αρκετά στενός φίλος του Πέτρου Ιωάννη Καβάφη σύμφωνα με τη *Γενεαλογία*. Δίπλα του ήταν εγκατεστημένοι οι μεγαλέμποροι Ροδοκανάκηδες και ο αργυραμοιβός Ιωάννης Πεσμαζόγλου, προστατευόμενος του Γεωργίου Αβέρωφ.

Ο Αβέρωφ έμενε αρχικά στην Οδό Πύλης της Ροζέττης αριθ. 40 και είχε γείτονα τον Ηπειρώτη Κωνσταντίνο Θ. Νάτσιο, που διατέλεσε Επίτροπος και Αντιπρόεδρος της Κοινότητας και στη συνέχεια μετοίκησε στην Οδό Κλεοπάτρας, που ήταν η πιο αριστοκρατική στα χρόνια του Μωχάμετ Άλυ. Εκεί, στον αριθμό 30, κατοικούσε ο Ι. Π. Σκυλίτσης, ενώ οι Π. και Θ. Ροδοκανάκης ήταν εγκατεστημένοι στην οδό Ροσσίνη πίσω από το θέατρο Ζιζίνια. Ο μεγαλέμπορος Κ. Ζερβουδάκης έμενε στη δίοδο 14 της Πλατείας των Προξένων, ενώ ο μεγαλέμπορος και εργολάβος Γ. Κ. Τσούρος στην οδό

²⁷ Βλ. Τσίρκας (1958), 61.

²⁸ Στην Αλεξάνδρεια ζούσαν και δραστηριοποιούνταν εμπορικά δύο οικογένειες Ράλλη με καταγωγή από τη Χίο: πρόκειται για τον κλάδο του Λονδίνου και τον κλάδο της Μασσαλίας.

Αγγλικής Εκκλησίας 8. Ο κόμης Στέφανος Ζιζίνιας, μέχρι τον θάνατό του το 1870, ζούσε σε ένα επιβλητικό μέγαρο της Πλατείας Προξένων αριθ. 33, έναν ωραιότατο οιονεί μουσείου χώρο, καθώς εντός του είχαν συγκεντρωθεί σπάνιες και βαρύτιμες συλλογές βιβλίων, αρχαία χειρόγραφα και έργα τέχνης. Στις πολύτιμες αυτές συλλογές, στις καλές τέχνες και το φημισμένο θέατρο που ίδρυσε και έφερε το όνομά του, είχε αφιερωθεί ολοκληρωτικά μετά την παραίτησή του από τη θέση του Προέδρου της Κοινότητας εξαιτίας των Πατριαρχικών, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τις εμπορικές του επιχειρήσεις. Οι Έλληνες που συνδέονταν με τον Χεδίβη ξεχώριζαν από τους άλλους Αιγυπτιώτες, καθώς οι άμαξες τους, στολισμένες με χρυσάφι, διαμαντικά και δαντέλες, ακολουθούσαν το εκθαμβωτικό άρμα του Ισμαήλ στους Αλεξανδρινούς δρόμους.

Εστιάζοντας στη διακυβέρνηση της Αιγύπτου, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Μωχάμετ Άλυ, περιτριγυρισμένος από Έλληνες τραπεζίτες όπως οι Τοσίτσας και Δ' Αναστάσης, δεν είχε αναπτύξει κανένα είδος εξάρτησης από τους ξένους δανειστές. Ο γιός-του Σαΐντ Α' Πασάς, όμως, κατέστη άθυρμα της κερδοσκοπίας των δανειστών και πέθανε απογοητευμένος επειδή άφησε χρέος πάνω από τρία εκατομμύρια στερλίνες. Μετά τη δεκαετία το 1860, στην αιγυπτιακή ενδοχώρα συρρέουν τα κεφάλαια των ευρωπαϊκών δυνάμεων, εκμεταλλευόμενα τη δανειστική μανία του Ισμαήλ που διατήρησε το αξίωμα του Χεδίβη από το 1863 έως το 1879. Πρόκειται για έναν φιλάργυρο ηγεμόνα, εμπορούμενο από εγωιστικές και ηδονιστικές τάσεις, ο οποίος, σύμφωνα με τους Γάλλους, δεν ενδιαφερόταν για τον πληθυσμό της χώρας. Στόχος του ήταν να αποδείξει στις παριζιάνες και τις βιεννέζες ερωμένες του πως δεν ήταν ένας βάρβαρος και πως η Αίγυπτος ήταν ένα κομμάτι της Ευρώπης. Πρότυπο του άσωτου ηγεμόνα ήταν η Γαλλία. Ο Ισμαήλ ήθελε να μιμηθεί το σπουδαίο της μοντέλο και να αναδειχθεί σε έναν Ναπολέοντα Γ' Βοναπάρτη της Ανατολής. Για να πλησιάσει τη Γαλλία των χρόνων του, έφτιαξε αυτοσχέδιες λεωφόρους, αντέγραψε την πολυτέλεια της Δύσης και εισήγαγε τις διασκεδάσεις που θα ικανοποιούσαν τη ματαιοδοξία και τη φιληδονία του. Πρόκειται για εντελώς κενόδοξο και απερίσκεπτο χαρακτήρα, καθώς δεν προέβλεψε ότι οι ασωτίες και οι υπερβολές του θα εξαντλούσαν οικονομικά την Αίγυπτο και θα οδηγούσαν τον τόπο στην καταστροφή. Η ασύνετη διακυβέρνηση του Ισμαήλ, σε συνδυασμό με την κερδοσκοπική δράση των Ευρωπαίων, δημιούργησαν τη φθορά που γονάτισε την Αίγυπτο.

Χαρακτηριστικό είναι ότι το εξωτερικό χρέος του Αιγύπτου το 1875 έφτασε τα 68 εκατομμύρια στερλίνες, ενώ τα χρήματα που είχαν μπει στα ταμεία του κράτους ήταν λιγότερα από 44. Τα υπόλοιπα 24 εκατομμύρια τα είχαν καρπωθεί διάφοροι τοκιστές και πράκτορες τους μέσα από μεσιτείες, αμοιβές και άλλα φανταστικά έξοδα. Παρά την αντίδραση της Υψηλής Πύλης, η οποία αρχικά δεν επέτρεπε στον Ισμαήλ να προσφέρει τα έσοδα της Αιγύπτου για εγγύηση των δανείων αλλά μόνο τη δική του περιουσία, και τη συνακόλουθη έντονη διαμαρτυρία της στη Μεγάλη Βρετανία μέσω του Μουσούρου πασά, ο Ισμαήλ κατόρθωσε, αφού πρώτα χρηματοδότησε τον Μεγάλο Βεζίρη και τον Σουλτάνο, να πετύχει ειδικό φερμάνι που του έδινε απόλυτη εξουσία να υποθηκεύει τους πόρους της Αιγύπτου σε δάνεια, συμβάσεις και προνομιακές εκχωρήσεις. Επομένως, αυτό που μέχρι τότε ήταν προσωπικό χρέος κατέστη χρέος του αιγυπτιακού κράτους με την ανοχή και την άμεση ανάμειξη της βρετανικής κυβέρνησης, καθώς οι κερδοσκόποι δανειστές είχαν περίοπτη θέση στο Foreign Office²⁹.

Ήταν ευκρινές ότι στόχος τους ήταν να στείλουν την Αίγυπτο και τον ηγεμόνα της στη φθορά και τη χρεοκοπία. Ο τελευταίος, μάλιστα, όσο ο λαός στέναζε από το βάρος των φόρων, συνέχιζε ατάραχος τις επιδεικτικές εκδηλώσεις πλουτισμού στο παλάτι του. Παρά την ασύνετη κατασπατάληση χρημάτων από τον Ισμαήλ, την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα και έργα υποδομής, με σπουδαιότερο τη διώρυγα του Σουέζ. Βαρύνουσας σημασίας μπορούν να λογιστούν ακόμα το κανάλι γλυκού νερού της διώρυγας, τα λιμάνια του Σουέζ και της Αλεξάνδρειας, η επέκταση του σιδηροδρόμου, η οικοδόμηση των συνοικιών Εσβεκίας και Ισμαηλίας στο Κάιρο, τα ποτιστικά κανάλια, ο τηλεγράφος, οι γέφυρες, η υδροδότηση του Καΐρου και της Αλεξάνδρειας, η δημιουργία φάρων, η ίδρυση ζαχαρουργείων, η βελτίωση της ρυμοτομίας του Καΐρου, η ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου και Βιβλιοθήκης, η αγορά οπλισμού και εξαρτύσεων. Μάλιστα, τα αρδευτικά έργα αυξήσανε την καλλιεργήσιμη γη από 4 σε 5,5 εκατομμύρια στρέμματα. Οι εξαγωγές από τα 4,5 έφτασαν περίπου τα 14 εκατομμύρια λίρες, ενώ οι εισαγωγές από 2 έγιναν 5,5 εκατομμύρια τον χρόνο. Η στροφή προς τα παραπάνω έργα δικαιολογείται και από την αύξηση του πληθυσμού της χώρας από 4,8 σε 5,5 εκατομμύρια περίπου. Επιπλέον, την ίδια περίοδο σημειώθηκε αναδιοργάνωση των τελωνείων κατά το ευρωπαϊκό σύστημα, κρατικοποίηση των ταχυδρομείων, ίδρυση των Μικτών

²⁹ Βλ. Τσίρκας (1958), 62-74.

Δικαστηρίων, που ήταν σημαντικά για την πάταξη των αυθαιρεσιών των προξένων και των ασυδοσιών των ξένων.

Από τα πλέον προοδευτικά μέτρα, που έρχονταν μάλιστα και σε σύγκρουση με το Ισλάμ, φθείροντας την εικόνα του Ισμαήλ, ήταν η κατάργηση της δουλείας και ο δραστικός περιορισμός του δουλεμπορίου μέχρι και τα βάθη του Σουδάν. Σημαντική ήταν και η παγίωση της δημόσιας εκπαίδευσης και η ίδρυση για πρώτη φορά σχολείων για κορίτσια. Ήταν φανερό, όμως, ότι ο Ισμαήλ κινήθηκε από ιδιοτελή κίνητρα, πράγμα ευκρινές από το γεγονός ότι η κτηματική περιουσία του υπερπολλαπλασιάστηκε δώδεκα χρόνια μετά την ανάρρησή του στην εξουσία. Όταν ανέβηκε στον θρόνο κατείχε 3000 φεδδάνια, ενώ το 1876 είχε στ' όνομα της μητέρας, των γιών και των γυναικών του πάνω από 1 εκατομμύριο φεδδάνια³⁰, δηλαδή το 1/5 της καλλιεργήσιμης γης της Αιγύπτου. Γνωρίζοντας μάλιστα τον αδιάσπαστο δεσμό των φελάχων με τη γη τους, μπορούμε να φανταστούμε τις βιαιότητες και τις αυθαιρεσίες στις οποίες προέβη ο Ισμαήλ για να καρπωθεί τη γη τους.

Έχοντας μπλεχθεί στα γρανάζια των Ευρωπαίων κεφαλαιούχων κατέφυγε σε αρπαγές, ληστείες και δολοφονίες για να μεγαλώνει την περιουσία του και να μπορεί να δανείζεται για να καλύπτει τις πληγές που άνοιξε η ασύνετη οικονομική πολιτική που ακολουθούσε ασταμάτητα, αφήνοντας βέβαια στο απυρόβλητο τις περιουσίες που είχαν συγκεντρώσει οι Έλληνες και οι δυτικοί τραπεζίτες. Η απελπισία του εντάθηκε τα τελευταία χρόνια, οπότε για να βγει από το τέλμα έταξε ότι θα χάριζε ισόβια τον μισό φόρο της γης τους σε όποιον εξοφλούσε προκαταβολικά τους φόρους μια πενταετίας. Καταφτάνοντας, όμως, οι Άγγλοι προστάτες δεν αναγνώρισαν τη δέσμευση του Χεβίδη.

Άγγλοι και Γάλλοι δανειστές συγκρούονταν για το ποιος θα έχει την πρωτοκαθεδρία στην Αίγυπτο. Οι Γάλλοι αρχικά κατείχαν τα πρωτεία ελέγχοντας τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ. Η κατάσταση άλλαξε άρδην μετά την ήττα του Ναπολέοντα Γ' στη μάχη του Σεντάν κατά τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο (Ιούλιος 1870 - Μάιος 1871), οπότε και ανοίγει ο δρόμος για τους Άγγλους, οι οποίοι, προϊόντος του χρόνου, εκμεταλλεύονται την οικονομική κατάρρευση του 1876. Μάλιστα, ενώ ο Ισμαήλ συζητά με τους Γάλλους δανειστές για να ιδρύσει ταμείο του χρέους με τέσσερις ξένους ελεγκτές, έφτασε ένας απεσταλμένος των Άγγλων για να συζητήσει

³⁰ Ένα φεδδάνι ισούται με 60 x 70 μέτρα. Αντιστοιχεί δηλαδή σε 4200 τετραγωνικά μέτρα.

ένα «νέο σχέδιο οικονομικής αναδιοργάνωσης» το οποίο περιλάμβανε τον ανασχηματισμό του Υπουργείου Οικονομικών, στο οποίο αναλάμβαναν αξιώματα ένας Άγγλος κι ένας Γάλλος. Έτσι, για πρώτη φορά ο ξένος παράγων αναμειγνύεται έμπρακτα στην αιγυπτιακή διοίκηση.

Η Αίγυπτος θα περνούσε σταδιακά υπό τον έλεγχο της Ευρώπης και θα έπαυε να είναι ανεξάρτητο κράτος. Ο υπουργός οικονομικών, όμως, Ισμαήλ Σαντίκ Πασάς, γνωστός ως Μουφατίς, αρνήθηκε την ξενική ανάμειξη και κατήγγειλε τον Χεβίδη για εσχάτη προδοσία. Προς τα τέλη του 1876 ο Χεβίδης διέταξε τον περιορισμό του υπουργού του. Αμέσως ο ανταποκριτής του Reuter τηλεγράφησε από το Λονδίνο πως ο Μουφατίς διακήρυττε πως ο Ισμαήλ πουλάει την Αίγυπτο στους χριστιανούς και προκαλούσε το θρησκευτικό συναίσθημα του λαού δεχόμενος τα μέτρα που πρότειναν ο Άγγλος διαμεσολαβητής Γκόσεν και ο Γάλλος Ζυμπέρ. Στο μεταξύ οι φήμες πως ματαιώθηκε το σχέδιο που εκπόνησαν οι δύο διαμεσολαβητές προκαλούν νέα πτώση των βρετανικών χρεογράφων στο Σίτυ. Εν τέλει, ο Μουφατίς δολοφονήθηκε και ο Ισμαήλ δέχθηκε τα σχέδια των Γκόσεν και Ζυμπέρ τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς. Έτσι, δημιουργήθηκε το περιβόητο «ευρωπαϊκό υπουργείο» υπό τον Αρμένι πρωθυπουργό Νουμπάρ Πασά. Το Υπουργείο Οικονομικών ανατέθηκε στον Άγγλο Σερ Ρίβερς Ουίλσον, ο οποίος ήταν συνδεδεμένος με τους Ρότσιλντ του Παρισιού. Επιπλέον, ο Γάλλος Μπλινιέρ ανέλαβε το Υπουργείο Δημοσίων Έργων. Στο νέο σχήμα συμμετείχε ακόμα ένας Αυστριακός που διορίστηκε Υφυπουργός Οικονομικών και ένας Ιταλός Γενικός Ελεγκτής.

Οι μόνες διέξοδοι για την καθημαγμένη οικονομικά Αίγυπτο ήταν η άρση της πληρωμής των τοκομεριδίων, η προσαρμογή των χρεών στις πραγματικές τους διαστάσεις, ο περιορισμός της πολυτελούς διαβίωσης του Χεβίδη και η αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού. Οι Ευρωπαίοι «αναμορφωτές», όμως, απέβλεπαν στην αδιάλειπτη πληρωμή των τοκομεριδίων για να κρατηθεί ψηλά η τιμή των μετοχών. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα 7,5 εκατομμύρια από τα συνολικά 9,5 των γενικών εσόδων ήταν τόκοι και χρεολύσια που δίδονταν στους Ευρωπαίους, ενώ άλλες 675000 φεύγανε κάθε χρόνο για το χαράτσι στον Σουλτάνο. Δεν πρέπει να παραλείψουμε, ακόμα, τους τόκους για τις μετοχές της Διώρυγας του Σουέζ, τις δαπανηρές εορτές του Ισμαήλ, τα φιλοδομήματα και τις οικονομικές απάτες. Η αφαίμαξη του αιγυπτιακού λαού συνεχίστηκε και τη δεκαετία του 1870, μέσα από τη θέσπιση νέων φόρων και τη συνέχιση των αρπαγών, των αγγαρειών και των πολέμων. Το 1878 παρατηρήθηκε

καθίζηση στην αγροτική παραγωγή και μεγάλη επιζωοτία, μα η αγγλική κυβέρνηση έμεινε ανένδοτη στα αιτήματα για αναβολή της πληρωμής του χρέους. Ήταν εμφανές πως στρέφονταν προς τη δημιουργία ενός ακόμα προτεκτοράτου της υπερπόντιας Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Τον Φεβρουάριο του 1879, η κυβέρνηση έτεινε προς την απόλυση ενός τμήματος του στρατού για να εξοικονομήσει πόρους. Ο Ισμαήλ, φοβούμενος τυχόν κινήματα του στρατού, που τύγγανε σημαντικής αποδοχής από τον αιγυπτιακό λαό, διάλυσε το ««ευρωπαϊκό υπουργείο», προκήρυξε εκλογές και υπέγραψε τον οργανικό νόμο που παραχωρούσε στη Βουλή το δικαίωμα να ψηφίζει νόμους και ακόμα να διορίζει και να παύει υπουργούς.

Το ευρωπαϊκό κεφάλαιο θορυβήθηκε. Η Γαλλία πρότεινε στην Αγγλία να καταλάβουν από κοινού την Αίγυπτο, οι Άγγλοι όμως δεν ήθελαν συνέταιρο. Ο αποπεμφθείς Βρετανός υπουργός Ουίλσον μεσολάβησε στους Ρότσιλντ να μην αποταμιευθεί η νέα δόση του δανείου στην Αίγυπτο. Πρόκειται για δάνειο που ο ίδιος ως Υπουργός Οικονομικών είχε διαπραγματευτεί για την εξόφληση των γραμματίων του διαρκώς διογκωμένου χρέους. Οι κάτοχοι των περισσότερων γραμματίων ήταν Γερμανοί και Αυστριακοί που, λόγω της καθυστέρησης της αποπληρωμής, διαμαρτυρήθηκαν έντονα στον Ισμαήλ. Μάλιστα, στις 15 Ιουνίου 1879, ο Καγκελάριος της Γερμανικής Αυτοκρατορίας Όττο φον Μπίσμαρκ ενημέρωσε σχετικά τον Σουλτάνο. Μετά από τρεις ημέρες, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι ζήτησαν από τον Ισμαήλ να παραιτηθεί υπέρ του γιού-του Τεουφήκ. Μετά την άρνηση του Χεβίδη, ο Σουλτάνος καθαίρεσε τον Ισμαήλ και διόρισε τον Τεουφήκ. Ο Ισμαήλ εγκατέλειψε οριστικά την Αίγυπτο και στράφηκε προς την Ιταλία³¹.

Ο διάδοχός του Τεουφήκ, ένας δειλός και αδύναμος ηγεμόνας, εξελίσσεται γρηγορά σε πειθήνιο όργανο των ξένων που επαναφέρουν τον Δυαδικό Έλεγχο. Ο Βρετανός Μπέρνγκ και ο Γάλλος Μπλινιέρ, παρότι δεν είναι υπουργοί, έχουν δικαίωμα βέτο. Ο νέος πασάς δηλώνει επίσημα ότι δεν θα προβεί στην απόλυσή τους δίχως την έγκριση των Ενδιαφερόμενων Δυνάμεων. Η γιγάντωση του Δυαδικού Ελέγχου δυνάμωσε την αντίδραση του λαού. Υπό τον αντισυνταγματάρχη Αχμέτ Οράμπι ιδρύεται το *Εθνικό Κόμμα*. Γύρω από τον Οράμπι συσπειρώνεται η μεγάλη και μεσαία γαιοκτησία αλλά και τα μέλη του στρατεύματος που προέρχονται από τα εξαθλιωμένα αγροτικά στρώματα. Μάλιστα, όταν ο στρατός του Καΐρου στρέφεται εναντίον των ανακτόρων, ο Βρετανός ελεγκτής Κέλβιν ζητεί την εξόντωση του Οράμπι, που επιδιώκει συνάντηση με τον

³¹ Βλ. Τσίρκας (1958), 82-90.

Χεβίδη. Ο Τεουφίκ, εν τέλει, δέχθηκε και προκήρυξε εκλογές. Παρά τη νίκη του Εθνικού Κόμματος, πρωθυπουργός παρέμεινε ο Σερίφ Πασάς, εκλεκτός των Αγγλογάλλων. Οι τελευταίοι ήθελαν να προσεταιριστούν τους μετριοπαθέστερους των στασιαστών και να περιορίσουν την ισχύ ή να εξοντώσουν τους αδιάλλακτους, ιδίως τους στρατιωτικούς. Ο εκφυλισμός του Εθνικού Κόμματος ήταν αναγκαίος.

Η Βουλή που συγκροτήθηκε, ψήφισε τον προϋπολογισμό, που ενίσχυε τον στρατό, αγνοώντας τους δύο ελεγκτές και τον πρωθυπουργό Σερίφ Πασά, ο οποίος, εν τέλει, απομακρύνθηκε από τον Χεβίδη. Νέος πρωθυπουργός διορίστηκε ο Μπαρούντι Πασάς και Υπουργός των Στρατιωτικών ο ίδιος ο Οράμπι. Η εξουσία ήταν ξεκάθαρα στα χέρια του Εθνικού Κόμματος. Ακόμα, η νέα κυβέρνηση επέτρεψε την ελευθεροτυπία, δίνοντας τη δυνατότητα σε εφημερίδες και περιοδικά να χτυπήσουν τα δυσβάσταχτα φορολογικά βάρη και τις πάσης φύσεως αυθαιρεσίες που επέβαλλε ο Δυναδικός Έλεγχος. Σ' αυτές συγκαταλέγονται η στρατιά των αργόμισθων και των διορισμένων στο Δημόσιο Άγγλων και Γάλλων υπαλλήλων, ο έλεγχος στις σιδηροδρομικές συγκοινωνίες, τα κρατικά μετόχια που είχαν περάσει στην κατοχή των Ρότσιλντ, το επίδομα των εννέα χιλιάδων λιρών που δινόταν στην Όπερα του Καΐρου, ενώ οι γηγενείς δυστυχούσαν, αλλά και τα καπηλεία, τα πορνεία και τα καφέ-σαντάν που απομυζούσαν την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο εξαιτίας των Διομολογήσεων³².

Μόλις η νέα κυβέρνηση υπό τον Μπαρούντι Πασά δημοσίευσε, με την έγκριση του Χεβίδη, το πρόγραμμά της, οι δύο Ελεγκτές, ο Γάλλος Μπρινιέρ και ο Άγγλος Κέλβιν διαμαρτυρήθηκαν έντονα επειδή υπήρχε κίνδυνος άρσης της αποπληρωμής των τοκομεριδίων. Την ίδια περίοδο, μέσω ενός τηλεγραφήματος που συντάχθηκε από τον Άγγλο γενικό πρόξενο Σερ Ε. Μάλλοτ και στάλθηκε στον Λόρδο Γκράνβιλ, υπουργό Εξωτερικών της κυβέρνησης Γκλάντστοουν, γίνεται σαφές στο Λονδίνο ότι η αγγλική κυριαρχία δεν πρόκειται να παγιωθεί στην Αίγυπτο όσο υπάρχει στρατοκρατία. Το ίδιο τηλεγράφημα φανέρωνε τη συνωμοσία που θα οδηγήσει στην κατάληψη της Αιγύπτου και έδειχνε ότι η Βρετανία δεν ενδιαφερόταν απλά για την προστασία του Χεβίδη και την απρόσκοπτη τήρηση των φερμανιών που είχαν συναχθεί με τον Σουλτάνο· οι Βρετανοί ανοιχτά παραδέχονταν πως κινδύνευε η επιρροή τους στη χώρα· για να την

³² Οι Διομολογήσεις ήταν συμβάσεις με τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχωρούσε στους ξένους υπηκόους εμπορικά προνόμια, απαλλαγή από την πληρωμή φόρων και το δικαίωμα να δικάζονται σε δικά τους προξενικά δικαστήρια. Βλ. πρόχειρα, «Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο: Δημητρούκας Ι., Ιωάννου Θ., Μπαρούτας Κ., *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565 -1815: Β' Γενικού Λυκείου Γενικής Παιδείας*, Αθήνα: ΟΕΒΔ 2005, 186.

ανακτήσουν, χρειάζονταν μια προβοκάτσια, μια συνωμοτική κίνηση εναντίον της κυβέρνησης.

Η περιπλοκή που εύχονταν δεν άργησε να φανεί, καθώς Κιρκάσιοι αξιωματικοί στράφηκαν εναντίον της κυβέρνησης. Οι στασιαστικές κινήσεις τους, όμως, γρήγορα προδόθηκαν και το στρατοδικείο τούς καταδίκασε σε καθαίρεση και ισόβια κάθειρξη στο Σουδάν. Ο Χεβίδης, από την άλλη, αρνήθηκε να εκτελέσει την απόφαση αυτή, επειδή οι Κιρκάσιοι ήταν δικοί του άνθρωποι. Ο Οράμπι πρότεινε μια συμβιβαστική λύση. Στο άκουσμά της οι πρωθυπουργοί Αγγλίας και Γαλλίας προσπαθούσαν να πείσουν τον Χεβίδη να δεχθεί. Ο Μάλλοτ, ωστόσο, είχε άλλη άποψη. Μαζί με τον Γάλλο συνάδελφό του πήγαν στον Τεουφήκ και τον έπεισαν να υπογράψει διάταγμα περιορισμού των πεινών κάθε επίδοξου κινηματία σε απλή απομάκρυνση από την Αίγυπτο, χωρίς καθαίρεση.

Αυτό το διάβημα αποτέλεσε την οριστική ρήξη Χεβίδη και Οράμπι. Προχωρώντας ένα βήμα πιο πέρα, οι Άγγλοι πρότειναν σε Γαλλία, Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Γερμανία και Ιταλία να κάνουν κοινή ναυτική επίδειξη στην Αλεξάνδρεια για να αναθαρρήσει ο Χεβίδης. Σε αντίθεση με την άρνηση των άλλων χωρών και την αποστολή ενός μόνο θωρηκτού από την Ιταλία, η Γαλλία απάντησε θετικά στις 5 Μαΐου 1882, για να μη φανεί πως παρατά τόσο εύκολα τα πρωτεία που εξακολουθεί να διεκδικεί στην Αίγυπτο. Μέσω αυτής της αποδοχής, θα μπορούσε κάλλιστα να ελέγχει τις επιδιώξεις της συνεργάτιδας αλλά ξεκάθαρα ανταγωνιστικής Αγγλίας. Σε καμιά περίπτωση, όμως, δεν θα προχωρούσε σε εχθρικές κινήσεις εναντίον της Αιγύπτου. Ο στόλος της, με την πρώτη παρασπονδία της Αγγλίας, θα εγκατέλειπε το λιμάνι της Αλεξάνδρειας.

Έτσι, οι Άγγλοι, για να καλύψουν τα νώτα τους, ζητούν από τον Έλληνα πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη και τον γενικό πρόξενο στην Αλεξάνδρεια, Κλέωνα Ραγκαβή να σταλούν ελληνικά πολεμικά πλοία. Σε δεύτερο τηλεγράφημα του Σερ Μάλλοτ αναγράφεται πως ο συνασπισμένος στόλος των Δυνάμεων θα προστάτευε τον ευρωπαϊκό πληθυσμό του Καΐρου από ενδεχόμενη απειλή. Στις 20 Μαΐου εισήλθαν στο λιμάνι τέσσερα αγγλικά και τρία γαλλικά θωρηκτά, στις 23 του μήνα, με εντολή Τρικούπη, κατέφτασε αργοπορημένη η φρεγάτα *Ελλάς* μαζί με το θωρηκτό *Γεώργιος*. Το ελληνικό πρακτορείο, μάλιστα, πρότεινε στον πρόξενο της Αγγλίας και στους εκπροσώπους άλλων χωρών να οργανωθεί ένα σχέδιο άμυνας των Ευρωπαίων σε περίπτωση επίθεσης από τους Άραβες. Η πρόταση αυτή απορρίφθηκε επειδή δεν

υπήρχε ορατός κίνδυνος εκείνες τις μέρες. Οι μόνες χώρες που πείστηκαν ήταν οι εξαρτώμενες από την Αγγλία, Σουηδία και Ολλανδία. Οι δε αντιπρόσωποι των άλλων χωρών (της Ρωσίας, των Η.Π.Α., της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Γερμανίας, και της Αυστροουγγαρίας) μπορούσαν εύκολα να καταλάβουν τις βλέψεις της Αγγλίας³³.

Δύο μέρες μετά την άφιξη των ελληνικών μονάδων, στις 25 Μαΐου, οι γενικοί πρόξενοι Αγγλίας και Γαλλίας στέλνουν τελεσίγραφο στον πρωθυπουργό της Αιγύπτου. Μέσω αυτού ζητείται η παραίτηση της κυβέρνησης, η αναγκαστική αποστολή του Οράμπι στο εξωτερικό και η εκτόπιση δύο στρατιωτικών στο εσωτερικό. Ο Χεβίδης αποδέχθηκε όσα ανέγραφε το τελεσίγραφο. Το Υπουργικό Συμβούλιο αντέτεινε πως αυτό ήταν ένα πρόσχημα για να δικαιολογηθεί η επέμβαση των ξένων δυνάμεων στο εσωτερικό της χώρας και υποστήριξε πως η αποδοχή από τον Χεβίδη συνιστούσε προσβολή των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Σουλτάνου. Η κυβέρνηση παραιτήθηκε, προκαλώντας τον ξεσηκωμό λαού και στρατού που απαιτούσαν ν' απορριφθεί το τελεσίγραφο εντός 24 ωρών και να επιστρέψει ο Οράμπι στο αξίωμά του· ο Χεβίδης αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Λίγες μέρες μετά, στις 11 Ιουνίου 1882, η δολοφονία ενός Αιγύπτιου μεταφορέα από έναν μεθυσμένο Μαλτέζο (κατά τον Τσίρκα προβοκάτσια των Βρετανών) προκάλεσε αιματηρές συγκρούσεις στην Αλεξάνδρεια. Κατά τη διάρκειά τους λεηλατήθηκαν μαγαζιά και δολοφονήθηκαν γηγενείς και Ευρωπαίοι. Το περιστατικό αυτό έγινε γνωστό ως «σφαγή των Χριστιανών». Ο στόχος ήταν ξεκάθαρος: οι Ευρωπαίοι έπρεπε να στραφούν εναντίον των γηγενών. Οι ξένες παροικίες, ανήσυχες για το μέλλον, διέγνωσαν τις μηχανορραφίες του Μάλλοτ και ζήτησαν την ανάκλησή του. Στο ίδιο κλίμα, οι γενικοί πρόξενοι Γαλλίας, Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας ζητούσαν τη συμφιλίωση Χεβίδη και Οράμπι για να αποκατασταθεί η ευρυθμία.

Η τεταμένη κατάσταση στην Αίγυπτο δημιουργούσε δίλημμα στην Υψηλή Πύλη. Η ανταρσία του Οράμπι απέναντι στον Χεβίδη μπορούσε να καταστεί θρυαλλίδα νέων κινημάτων στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Πώς, όμως, ο Σουλτάνος θα συγκρουόταν με κάποιον που αντιτάχθηκε σθεναρά στην καταπάτηση των κυριαρχικών δικαιών του; Οι ενδιαφερόμενες δυνάμεις είχαν προβεί ήδη στη σύγκληση Συνδιάσκεψης σχετικά με την κατάσταση στην Αίγυπτο, σύμφωνα όμως με την Υψηλή Πύλη η κρίση είχε ήδη τακτοποιηθεί. Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Ρωσία και Ιταλία όρισαν την Κωνσταντινούπολη τόπο διεξαγωγής της Συνδιάσκεψης, δίχως τη

³³ Βλ. Τσίρκας (1958), 97-98.

συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την ίδια ώρα, η προπαγάνδα των Βρετανών στην Αλεξάνδρεια βρισκόταν σε έξαρση. Από τη μια, ζητούσε από τους Ευρωπαίους να σταματήσουν τις εργασίες τους στην Αίγυπτο και να εγκαταλείψουν τη χώρα και, από την άλλη, προσπαθούσε να δημιουργήσει κοινοτικό πρόβλημα με τους Αιγύπτιους που έχαναν τη δουλειά τους.

Ο Οράμπι μεριμνούσε για τους ανέργους, εγκαινιάζοντας έργα υποδομής. Παρά την πίεση που ασκούσε ο εκπρόσωπος της Βρετανίας, οι άλλες χώρες επέμειναν στο status quo που είχε διαμορφωθεί το 1840. Τελικά, στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας αγκυροβολούν και πλοία των άλλων χωρών για να προλάβουν τις εξελίξεις, ενώ ο βρετανικός στόλος ενισχύεται με θωρηκτά και κανονιοφόρους. Στη δεύτερη συνεδρίαση της Συνδιάσκεψης, η Αγγλία αναγκάζεται να υπογράψει το *Πρωτόκολλο Αφιλοκέρδειας*, με το οποίο οι έξι δυνάμεις υπόσχονται να μην επιδιώξουν κανένα εδαφικό όφελος, ούτε παραχώρηση οποιουδήποτε αποκλειστικού προνομίου, ούτε κανένα εμπορικό πλεονέκτημα για τους υπηκόους τους, εκτός από εκείνα που μπορεί να επιτύχει το οποιοδήποτε έθνος. Κατά την τρίτη συνεδρίαση, η Ιταλία, γνωρίζοντας τον πολεμικό αναβρασμό των Άγγλων, προτείνει να συμφωνήσουν ότι όσο διαρκεί η Συνδιάσκεψη οι δυνάμεις θα αποφύγουν την οποιαδήποτε επιχείρηση στην Αίγυπτο. Ταυτόχρονα, θα ζητούσαν από τον Σουλτάνο να στείλει δικό του στράτευμα για να θωρακιστεί η εξουσία του Χεβίδη. Η Αγγλία δίνει τον λόγο της, με μια επιφύλαξη όμως: δηλώνει ότι θα επέμβει αν παραστεί η ανάγκη υπεράσπισης της ζωής των υπηκόων της. Η Αγγλία πρέπει να βιαστεί. Τα κανόνια του ναυάρχου Σέυμουρ πρέπει να βροντήξουν πριν φτάσουν τα στρατεύματα του Σουλτάνου³⁴.

Ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Γκλάντστοουν, γνωρίζοντας ότι η Γαλλία δεν θα συμμετείχε στις επιθετικές ενέργειες της Γαλλίας, έδωσε εντολή στον Σέυμουρ να ξεκινήσει τους κανονιοβολισμούς, με το πρόσχημα ότι ο αγγλικός στόλος κινδυνεύει από τα παραθαλάσσια πολυβολεία του Οράμπι. Η δικαιολογία δεν έγινε πιστευτή. Τα περισσότερα από τα φρούρια, κτισμένα και οπλισμένα κατά την περίοδο του Μωχάμετ Άλυ, δεν ήταν αξιόμαχα. Ύστερα από λίγες μέρες, ο Άγγλος πρωθυπουργός διατύπωσε και γραπτώς την απειλή του. Την ώρα που ο Άγγλος πρόξενος ζήτησε από τους Ευρωπαίους συναδέλφους του να ανεβάσουν τους υπηκόους τους στα πλοία, οι εκπρόσωποι Γαλλίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Ρωσίας και Η.Π.Α. συνεδρίασαν και έστειλαν μια διακοίνωση στον Σέυμουρ. Εκεί, αναγράφεται πως, αν δεν πείσθηκε από

³⁴ Βλ. στο ίδιο, 107-108.

την αιγυπτιακή κυβέρνηση για το ζήτημα των οχυρών, αυτοί είναι σε θέση να λάβουν ικανοποιητικές απαντήσεις. Μάλιστα, στρέφονται ανοικτά εναντίον του βομβαρδισμού, καθώς οι ζωές και οι περιουσίες Ευρωπαίων και γηγενών θα αντιμετώπιζαν σοβαρό κίνδυνο.

Τρεις μέρες μετά, η Υψηλή Πύλη, μέσω του Κωνσταντίνου Μουσούρου Πασά, κατήγγειλε στο Λονδίνο τον Άγγλο ναύαρχο. Την επόμενη μέρα, ο ίδιος ο Σέιμουρ με τελεσίγραφά του ζήτησε να του παραδοθούν τα οχυρά για να προβεί ο ίδιος στον αποπλισμό, ειδάλλως την αυγή της επόμενης ημέρας θα πραγματοποιούσε την απειλή του. Το Υπουργικό Συμβούλιο, παρουσία του Χεβίδη, θεώρησε αδικαιολόγητη την αποστολή των στόλων και επισήμανε ότι δεν έγινε καμία ενίσχυση των οχυρών μετά την άφιξη των ξένων πλοίων. Ως νόμιμη, μάλιστα, κυβέρνηση της Αιγύπτου είχε κάθε δικαίωμα αλλά και υποχρέωση να προφυλαχθεί εναντίον οποιασδήποτε απειλής της ειρήνης. Κατέστησε, ακόμα, σαφές ότι δεν θα παραδώσει τα φρούρια και τα κανόνια της και διαμαρτυρήθηκε για τις οδυνηρές συνέπειες ενός κανονιοβολισμού, καθιστώντας υπεύθυνο το έθνος που θα ρίξει την πρώτη βολή στη φιλήσυχη πόλη της Αλεξάνδρειας, περιφρονώντας το ανθρώπινο δίκαιο και τους νόμους του πολέμου.

Αναμένοντας τον αγγλικό βομβαρδισμό, τα πολεμικά πλοία της Γαλλίας και των άλλων χωρών εγκαταλείπουν την Αίγυπτο. Τα εμπορικά πλοία γεμίζουν Ευρωπαίους πρόσφυγες, οι γηγενείς στρέφονται προς το εσωτερικό. Την επόμενη μέρα, από τις 7 το πρωί, τ' αγγλικά πολεμικά πλοία βομβαρδίζουν την πόλη, έως τις 6 το απόγευμα. Οι υπερασπιστές της πόλης, παρά τον ξεπερασμένο πολεμικό εξοπλισμό, έμειναν στα οχυρά και αντιστάθηκαν σθεναρά στα βρετανικά τηλεβόλα. Τη νύχτα της ίδιας μέρας ξεσπούν οι πυρκαγιές. Το επόμενο πρωί ο βομβαρδισμός επαναλαμβάνεται. Όλα τα πυροβολεία των Αιγυπτίων έχουν πια καταστραφεί κι ο Οράμπι, αφού φυγάδευσε τους Ευρωπαίους στο Κάιρο, μέσω του σιδηροδρόμου κινήθηκε με το στράτευμα προς τ' ανατολικά της Αλεξάνδρειας. Η Υψηλή Πύλη διαμαρτυρήθηκε έντονα για την απόβαση των αγγλικών στρατευμάτων. Οι Άγγλοι παραδέχονται πως είναι δικαίωμα και χρέος του Σουλτάνου να στείλει τουρκικό στρατό για να αποκατασταθεί η τάξη στην Αίγυπτο. Όμως, ζητά να αποκηρυχθεί πρώτα ο Οράμπι. Ο στόχος τους ήταν σαφής. Το εθνικό κίνημα της Αιγύπτου έπρεπε να απομακρυνθεί από την κυβέρνηση. Συνεπώς, ο Χεβίδης Τεουφήκ, απαλλαγμένος από την ενοχλητική εσωτερική αντιπολίτευση, θα λειτουργούσε ως δικό τους άθυρμα. Κηρύσσοντας έκπτωτο τον Οράμπι, ο Σουλτάνος χάνει τον υπερασπιστή των κυριαρχικών του δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, η Αίγυπτος θα

έπαυε να είναι ανεξάρτητη και θα περνούσε στη σφαίρα επιρροής των Βρετανών. Λίγες μέρες μετά, η Αγγλία, αφού μετέφερε στρατεύματα, ιππικό και πυροβολικό από την Κύπρο και την Ινδία, κατέλαβε το Σουέζ και την Ισμαηλία. Η Συνδιάσκεψη των άλλων δυνάμεων διαλύθηκε την ώρα που στην επικράτεια λάμβαναν χώρα φονικές μάχες. Η Μεγάλη Βρετανία διακηρύσσει δημόσια πως βρίσκεται προσωρινά στην Αίγυπτο για να επιβάλει την τάξη και να εδραιώσει την κυριαρχία του Χεβίδη³⁵.

Η εγκαταλελειμμένη πόλη μετράει τις ζημιές της. Οι νεκροί φτάνουν τους χίλιους. Ξεσπούν μεγάλες πυρκαγιές. Η πλατεία Μωχάμετ Άλυ με τα επιβλητικά μέγαρα και τις συνοικίες, όπου ανθεί το εμπόριο, γίνονται παρανάλωμα του πυρός. Σπουδαία κτίρια, όπως το αρχαιολογικό μουσείο του μεγάρου Ζιζίνια, η αλεξανδρινή βιβλιοθήκη και το μουσείο του Καΐτ Μπέη βομβαρδίστηκαν. Το ελληνικό εμπόριο δέχεται μεγάλο πλήγμα.

Όσο μαινόταν η πυρκαγιά, ο διπλωματικός πράκτορας στο Κάιρο, Κλέων Ραγκαβής, ζήτησε από τον Σέυμυρ την άδεια να αποβιβάσει ένα ελληνικό άγημα με αντλίες για να προστατέψει το Προξενείο, τα κοινοτικά ακίνητα, τις εκκλησίες και το Πατριαρχείο. Την Παρασκευή και το Σάββατο βγήκαν εκατόν είκοσι ναύτες με αντλίες. Κατά το δειλινό, όμως, οι Άγγλοι διατάσσουν τους Έλληνες, τους Ρώσους και τους Γερμανούς να φύγουν. Ο Γκλάντστοουν δεν θέλει συνεταιίρους στην κατοχή. Μετά το πέρας των βομβαρδισμών, ο Οράμπι σύρθηκε στο έκτακτο στρατοδικείο και καταδικάστηκε σε θάνατο. Ο Χεβίδης, βρισκόμενος κάτω από τη σκέπη των εισβολέων αυτές τις παραχώδεις για τον λαό του ώρες, μετέτρεψε την ποινή του Οράμπι σε ισόβια εξορία στην Κεϋλάνη³⁶.

Συνοψίζοντας το νέο status quo, το οποίο διαμορφώθηκε από τη βρετανική κατοχή στην Αίγυπτο, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η Αίγυπτος, ακόμα και κατά τα τελευταία χρόνια της ασύνετης διακυβέρνησης του Ισμαήλ, ήταν μια αυτόνομη, ανεξάρτητη χώρα με δικό της στρατό και στόλο, αναπτυγμένο εμπόριο, καλά οργανωμένη γεωργία που ενισχυόταν από το αρδευτικό σύστημα, μικρή αλλά φιλόδοξη βιομηχανία, διαρκώς βελτιούμενες συγκοινωνίες και μεταφορές, αξιοπρόσεκτα παραγωγικά έργα, πολιτισμό, εσωτερική ασφάλεια και τάξη, περιορισμένη εγκληματικότητα και ήρεμη πατριαρχική ζωή στην ύπαιθρο. Η ευημερία ανατράπηκε άρδην μετά την επιβολή του Δυαδικού Οικονομικού Ελέγχου, τους βομβαρδισμούς και τη συνακόλουθη βρετανική κατοχή. Ο

³⁵ Βλ. στο ίδιο, 146-147.

³⁶ Βλ. στο ίδιο, 110-119.

τραγικός ρόλος του Τεουφίκ σηματοδότησε την περίοδο της παρακμής. Πολλοί γηγενείς τον αποκάλεσαν προδότη. Τον ίδιο σκοτεινό ρόλο, όμως, έπαιξε και ο αδερφός του πρίγκιπας Χουσεΐν, ο οποίος ανακηρύχθηκε Σουλτάνος του βρετανικού προτεκτοράτου της Αιγύπτου το 1914.

Η γενικευμένη καθίζηση ήταν καρπός της ασυδοσίας του βρετανικού κεφαλαίου και του εντολοδόχου του, Λόρδου Κρόμερ, ο οποίος κυβέρνησε τη χώρα με δικαιοδοσίες ασιανού σατράπη καθυποτάσσοντάς την στα βρετανικά συμφέροντα. Η Αίγυπτος εξελίχθηκε σε μονοκαλλιεργητική αποικία των κλωστοϋφαντουργείων του Μάντσεστερ και του Λανκασάιρ. Ο Κρόμερ, μεταξύ άλλων, θέτει φραγμούς στην καλλιέργεια του καπνού, περιορίζει και αποθαρρύνει την καλλιέργεια του ζαχαροκάλαμου και του σταριού και δυσχεραίνει τη δράση των ελάχιστων βιομηχανιών που έχουν απομείνει. Ακόμα, βάζει φόρο εισαγωγής στο κάρβουνο και αυξάνει τον φόρο των βαμβακερών προϊόντων των αιγυπτιακών υφαντουργείων. Έτσι, η εύφορη γη του Νείλου κατάντησε να μην παράγει σχεδόν τίποτε και να πληρώνει τεράστια ποσά για τα προϊόντα που εξάγει η προστάτιδα δύναμη Αγγλία. Απότοκο αυτής η κατάστασης ήταν να μείνουν ακαλλιέργητα πολλά από τα πλέον γόνιμα εδάφη.

Ανιχνεύοντας, από τα πρώτα του βήματα, τον κίνδυνο που καταφτάνει από τη Δύση, οι Έλληνες κεφαλαιούχοι συσπειρώθηκαν. Ο ξένος παράγοντας, αποφασισμένος να παραμείνει, γνωρίζοντας ότι οι Γραικοί έμποροι και κεφαλαιούχοι κατείχαν την πρωτοκαθεδρία, απεργάστηκε μεθόδους για να εκτοπιστούν και να περιοριστούν. Αυτές περιλαμβάνουν τον συνεταιρισμό μαζί τους αλλά και τον αποκλεισμό από τα πιστωτικά ιδρύματα, τα οποία αρνούνται τις συναλλαγματικές των Ελλήνων. Για να αντισταθούν στις ενέργειες των ανταγωνιστών τους, ο Βασίλειος Γεωργαλάς, πατρικός φίλος του ποιητή, πείθει τους Έλληνες μεγαλεμπόρους της Αλεξάνδρειας να ιδρύσουν τη δική τους Τράπεζα, το 1872. Έτσι, την ίδια χρονιά ξεκινά τη λειτουργία της η *Τράπεζα της Αλεξανδρείας*. Συνιδρυτές της οι Εμμανουήλ Μπενάκης, Ιωάννης Χωρέμης και Κωνσταντίνος Σαλβάγος. Στα χέρια των Ελλήνων βρίσκονταν ακόμα η *Αγγλοαιγυπτιακή Τράπεζα*, ιδιοκτησία της οικογένειας Συναδινού, και η *Γενική Τράπεζα της Αλεξανδρείας*. Κάποιοι δε φημισμένοι Έλληνες έμποροι και λοιποί κεφαλαιούχοι ασχολήθηκαν και με το χρηματιστήριο.

Πέραν του κερδοφόρου, όπως προείπαμε, βαμβακιού, οι Έλληνες έμποροι ασχολήθηκαν με την εξαγωγή καπνού και σιτηρών. Οι ποικιλίες καπνού για την

παραγωγή τσιγάρων ήταν ελληνικής παραγωγής, όπως τα τσιγάρα μάρκας Κυριαζή Φρερ (Kyriazi freres)³⁷. Στον χώρο των επιχειρήσεων, πέραν των βαμβακεμπόρων Κασσαβέτη, Νικολόπουλου και Π. Καβάφη, που προαναφέραμε, δεσπόζουν και ο Μιχαήλ Τοσίτσας, οι αδερφοί Ραφαήλ και Ανανίας Άμπετ, ο Γεώργιος Αβέρωφ, ο Εμμανουήλ Μπενάκης και ο υιός του Αντώνιος, οι αδερφοί Ιωάννης και Αλέξανδρος Πεσμαζόγλου, ο Κωνσταντίνος Ι. Σαλβάγος και ο γιος του Μιχαήλ (Μικές). Δεν πρέπει να παραλείψουμε, ακόμα, τις οικογένειες Ροδοκανάκη, Ζερβουδάκη, Τσανάκλη και Καραβόπουλου. Άλλοι σημαντικοί τομείς της έντονης ελληνοαιγυπτιακής εμπορικής δραστηριότητας ήταν η εστίαση, η οινοπαραγωγή, τα αρωματικά σαπούνια, οι ξυλοτεχνίες, και η βιομηχανία της εκτύπωσης. Στον τομέα της παραγωγής τροφίμων διακρίνονταν οι βιομηχανίες μακαρονιού του Αντωνίου Μελαχροινού, τα *Italia* των αδελφών Οικονόμου, τα *Ibis* των Π. Πουλίδη - Στ.Ζενιώδη - Χ.Αναστασιάδη. Ακόμα, οι Αργυρίου, Ρουσσόγλου, και Παλαιορούτας παρήγαν τυρί και βούτυρο, οι Δαλόγλου, Ρούσσοι, Ρεπάτης μπισκότα και καραμέλες και ο Ζερμπίνης, με έδρα στο Καφρ ελ Ζαγιάτ, ελαιόλαδο και παράγωγα ελαίου³⁸.

Οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας εκδήλωναν ποικιλοτρόπως τη συμπαράστασή τους στα εθνικά θέματα, καθώς και τη βοήθειά τους σε θύματα σεισμών και κάθε είδους θεομηνιών. Αυτό επιβεβαιώνεται από την αποστολή συγχαρητηρίων και ευχαριστιών από τον βασιλιά Γεώργιο Α' στην Ε.Κ.Α. για τη συμβολή και συνδρομή της προς το ελληνικό έθνος. Ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει σε βιομηχάνους, εμπόρους και τραπεζίτες που ανέπτυξαν πλούσιο φιλανθρωπικό έργο. Μεγάλοι εθνικοί ευεργέτες συνέβαλαν αποφασιστικά στο κτίσιμο σχολείων, ακαδημιών, νοσοκομείων και λοιπών ιδρυμάτων στη μητέρα Ελλάδα. Σ' αυτούς συγκαταλέγονται οι:

- Μιχαήλ Τοσίτσας (Μέτσοβο, 1789 - Αθήνα, 1856): αναδείχθηκε σε τρανό παράγοντα της Κοινότητας της Αλεξάνδρειας και δώρισε μεγάλα πόσα για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Αμαλείου Ορφανοτροφείου και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Η σύζυγός του, Ελένη Τοσίτσα, δώρισε το

³⁷ Βλ. Ζήλλης Ι., *Πουλώντας Γεύση, Άρωμα, Μόδα. Η άνοδος και η πτώση του χειροποίητου αιγυπτιακού τσιγάρου*. Περίληψη της έρευνας: *Η αιγυπτιακή καπνοβιομηχανία και οι Έλληνες της Αιγύπτου*, 3. Διαδικτυακή Πηγή: https://hellenicdiaspora.com/wp-content/uploads/2014/12/aigyptiako_tsigaro_Ioannis_Zillis.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

³⁸ Βλ. Διαδικτυακή Εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*, λήμμα: «Έλληνες της Αιγύπτου». Διαδικτυακή Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%91%CE%B9%CE%B3%CF%8D%CF%80%CF%84%CE%BF%CF%85 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

οικόπεδο για τη δημιουργία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Ελλάδος.

- Γεώργιος Αβέρωφ (γεννημένος ως Γεώργιος Αυγέρος-Αποστολάκας, Μέτσοβο, 1815 - Αλεξάνδρεια, 1899): συνέβαλε στην αποπεράτωση του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, του οποίου ο θεμέλιος λίθος τέθηκε χάρη στις δωρεές των Αιγυπτιακών Τοσίτσα και Στουρνάρα. Ο Αβέρωφ χρηματοδότησε την επανασυγκρότηση της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, προσέφερε ένα εκατομμύριο δραχμές για την αναμαρμάρωση του Παναθηναϊκού Σταδίου, χώρου διεξαγωγής των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, τις φυλακές ανηλίκων στην Αθήνα και την Αγροτική Σχολή στη Λάρισα. Συν τοις άλλοις, δώρισε μεγάλα ποσά και οικοπέδα στον Δήμο Μετσόβου και επιχορήγησε το «Ωδείο Αθηνών». Σημαντικότερη ήταν και η δωρεά 8 εκατομμυρίων χρυσών δραχμών (το 1/3 περίπου του συνολικού ποσού) στο *Ταμείο Εθνικού Στόλου* για την αγορά του θωρακισμένου καταδρομικού που ονομάστηκε τιμής ένεκεν *Γεώργιος Αβέρωφ*. Το πλοίο πήρε μέρος στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ως ναυαρχίδα του Στόλου, υπό τον υποναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, και συνέβαλε στις νικηφόρες ναυμαχίες της Έλλης και της Λήμνου.
- Εμμανουήλ Μπενάκης (Ερμούπολη, 1843 - Κηφισιά, 1929): βοήθησε οικονομικά στην κατασκευή της Εθνικής Πινακοθήκης και συνέβαλε στη χρηματοδότηση του Μακεδονικού Αγώνα. Ο γιός του Αντώνης (Αλεξάνδρεια, 1873 - Αθήνα, 31 Μαΐου 1954) ίδρυσε το *Σώμα Ελλήνων Προσκόπων* και το *Σώμα Προσκόπων Αιγύπτου*. Αργότερα εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου μετά τον θάνατο του πατέρα του, δώρισε την οικογενειακή του βίλα στο ελληνικό κράτος. Εκεί σήμερα στεγάζεται το *Μουσείο Μπενάκη Αθηνών*. Η δημοφιλής συγγραφέας Πηνελόπη Δέλτα (Αλεξάνδρεια, 1874 - Αθήνα, 2 Μαΐου 1941), κόρη του Εμμανουήλ και σύζυγος του δημοσιογράφου Στέφανου Δέλτα, προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στο ελληνικό κράτος τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα. Χρηματοδότησε την έκδοση βιβλίων στη δημοτική εκ μέρους του Εκπαιδευτικού Ομίλου, οργάνωσε συσσίτια και συνέβαλε στην περίθαλψη των προσφύγων της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Μεγάλοι ευεργέτες ήταν ακόμα οι Θεόδωρος και Θεοχάρης Κότσικας, Νέστορας Τσανακλής, Κωνσταντίνος Χωρέμης, Πανταζής Βασσάνης, Βασίλης Σιβιτανίδης, αδερφοί Άμπετ, Νικόλαος Στουρνάρας και άλλοι³⁹.

Δεν πρέπει να παραλείψουμε, ακόμα, ότι τα μέλη της Ε.Κ.Α. δεν έμειναν θεατές στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και στις πολεμικές αναμετρήσεις της Ελλάδος κατά τον 20^ο αιώνα. Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πόλεμων (1912-1913) κατέφτασαν στην Ελλάδα πολλοί εθελοντές για να στρατευτούν. Ακόμα, οι εύποροι Αιγυπτιώτες ίδρυσαν νοσοκομεία και φιλοξένησαν οικογένειες από την Ελλάδα. Επιπλέον, στα χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, πάνω από 7.000 Έλληνες της μειονότητας πολέμησαν με τους συμμάχους στη Μέση Ανατολή εναντίον των δυνάμεων του Άξονα, αφήνοντας στο πεδίο των μαχών 142 νεκρούς. Η οικονομική τους συνεισφορά, μάλιστα, έφτασε τα 2,5 εκατομμύρια αιγυπτιακές λίρες. Μετά την Κρίση του Σουέζ, οι Βρετανοί και Γάλλοι εργάτες αποχώρησαν, ενώ οι Έλληνες έμειναν.

Η ανάπτυξη των Αιγυπτιωτών αντανακλάται και στον πολιτισμό, καθώς είχαν ιδρυθεί ελληνικά θέατρα και κινηματογράφοι, ενώ υπήρχε και αξιόλογη εκδοτική δραστηριότητα. Τον Ιούλιο του 1862, ο Διονύσιος Οικονομόπουλος και ο Σπύρος Φερενδίνος εξέδωσαν στην Αλεξάνδρεια το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Η Αίγυπτος*, που ήταν η πρώτη ελληνική εφημερίδα επί αιγυπτιακού εδάφους. Το 1865 κυκλοφόρησε *Ο Αιγύπτιος Αετός*, ενώ σιγά-σιγά εμφανίζονταν και οικονομικού ενδιαφέροντος εφημερίδες, απόδειξη των αυξανόμενων ελληνικών εμπορικών συμφερόντων στην πόλη και ευρύτερα στην περιοχή. Τέτοια φύλλα ήταν η *Ηχώ* (1868-1869), ο *Ερμής* (1869), τα *Ημερήσια Νέα* (1870-1881) κ.ά. Η εφημερίδα *Ελπίς* του Π. Καζώτη ήταν από τις μακροβιότερες, καθώς εκδιδόταν αδιάλειπτα από το 1873 έως και το 1902. Το 1880 κυκλοφόρησε ο *Τηλέγραφος* από τον Ξενοφώντα Σάλτη. Πρόκειται για έντυπο που εκδιδόταν για πολλά έτη και είχε αντίκτυπο και στην Αθήνα. Την ίδια χρονιά, ξεκίνησαν την κυκλοφορία δύο ακόμα εφημερίδες, η *Ομόνοια* και ο *Ταχυδρόμος*, οι οποίες μετά από κάποιο διάστημα συγχωνεύθηκαν σε ενιαία έκδοση με το όνομα *Ομόνοια-Ταχυδρόμος*. Το έντυπο αυτό, με σύντομες μόνο

³⁹ Βλ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Αιγυπτιώτης Ελληνισμός - Κοιτίδα ευεργετισμού». Διαδικτυακή Πηγή: <https://hellenicdiaspora.com/2012/07/05/%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CF%85%CF%80%CF%84%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CF%84%CE%AF%CE%B4%CE%B1-%CE%B5%CF%85%CE%B5%CF%81/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

παύσεις, κυκλοφορούσε αδιάλειπτα έως το 1985. Για μικρότερο χρονικό διάστημα κυκλοφόρησαν η *Ανατολή* (1932-1960), η *Εφημερίς* (1910-1961) και ο *Πάροικος* (1953-1961). Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους και ελληνικά περιοδικά που κατά κύριο λόγο δεξιώνονται τη λογοτεχνία. Τα πρώτα ήταν ο *Εικοστός Αιών* και ο *Κόσμος*. Αξιοπρόσεκτα, όμως, είναι η *Νέα Ζωή* (1904) και τα *Γράμματα* (1910). Η *Νέα Ζωή* ήταν έκδοση του ομώνυμου Φιλολογικού Συλλόγου, ο οποίος ιδρύθηκε από τους Κ. Πάγκαλο, Π. Πετρίδη, Ρ. Ραδόπουλο, Κ. Σκαμπόπουλο, Π. Συμεωνίδη και Κ. Ν. Κωνσταντινίδη. Η έκδοση του περιοδικού *Γράμματα* προέκυψε ως αντίδραση στην αμφίσημη στάση των Νεοζωιστών στο γλωσσικό ζήτημα. Καρπός του αρχικού εκδοτικού σχήματος της *Νέας Ζωής*, με πρωτοβουλία του Πέτρου Μάγνη, ήταν και το λογοτεχνικό περιοδικό *Σεράπιον*. Ακόμα, δεν πρέπει να παραλείψουμε τα περιοδικά *Αργώ*, *Σκέψη*, *Αλεξανδρινή Τέχνη* κ.ά., ενώ υπήρχαν και σατιρικά, όπως τα ετήσια *Σατάν*, *Τράκα Τρούκα* και άλλα⁴⁰.

Επιπροσθέτως, τα μέλη της Κοινότητας της Αλεξάνδρειας διατηρούσαν τα περισσότερα εμπορικά καταστήματα, εστιατόρια, νυχτερινά κέντρα, ξενοδοχεία, οπωροπωλεία, παντοπωλεία, αρτοποιεία, ζαχαροπλαστεία, τυπογραφεία και τυπογραφικά στούντιο. Πολλοί ακόμα συμμετείχαν στα έργα βελτίωσης των υποδομών της πόλης.

Το κοσμοπολιτικό περιβάλλον της Αιγύπτου και η ιστορία της ενέπνευσαν σημαντικούς εκπροσώπους των γραμμάτων και των τεχνών. Εξέχουσα μορφή ο Καβάφης. Δραματικός χρόνος των ποιημάτων του συχνά γίνεται η ελληνιστική Αλεξάνδρεια. Εξέχων Αιγυπτιώτης και ο Στρατής Τσίρκας (πραγματικό ονοματεπώνυμο Ιωάννης Χατζηανδρέας, Κάιρο, 23 Ιουλίου 1911 - Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1980). Ο πολυδιαβασμένος συγγραφέας ακολουθεί διαφορετική κατεύθυνση από τον Αλεξανδρινό ποιητή και στρεφόμενος στο παρόν, μέσω της τριλογίας *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, ντύνει με γραπτό λόγο το Κάιρο (*Αριάνη*) και την Αλεξάνδρεια (*Νυχτερίδα*) του αντιφασιστικού αγώνα της Μέσης Ανατολής (1942-1944), φωτίζοντας το κίνημα του ελληνικού στρατού τον Απρίλιο του 1944 και τον ξεσηκωμό απέναντι στην προσπάθεια διάλυσης και ολικής υποταγής του στα βρετανικά

⁴⁰ Βλ. Athanasios Koutoupas, «Η εκδοτική δραστηριότητα στην Αλεξάνδρεια: Ο Τύπος», *Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας* (16 Οκτωβρίου 2014). Διαδικτυακή Πηγή: https://ekalexandria.org/el/2014/10/16/%CE%B7-%CE%B5%CE%BA%CE%B4%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B4%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%BE%CE%B1%CE%BD/#.XP_LPogzbIV (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

συμφέροντα. Μέσω αυτών των έργων, ο Τσίρκας καταγράφει τις έντονες διαμαρτυρίες των Ελλήνων στρατιωτών εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης Τσουδερού και της αγγλικής διοίκησης. Επιπλέον, ο Τσίρκας μάς βοήθησε να ερμηνεύσουμε τη ροπή του Καβάφη προς την Ιστορία, βοηθώντας στην αποκρυπτογράφηση των ποιημάτων του.

Ακόμα, δεν πρέπει να λησμονήσουμε τους λογοτέχνες Πηνελόπη Δέλτα, Τίμο Μαλάνο, Πέτρο Μάγνη, Ιωάννα Μπουκουβάλα-Αναγνώστου, Νίκο Τσιφόρο, Άγγελο Σ. Βλάχο και Ευγενία Φακίνου, τους ζωγράφους Κωνσταντίνο Παρθένη και Γιάννη Κεφαλληνό, τους μουσικούς Γιάννη Χρήστου, Ζορζ Μουστακί, Μάνο Λοΐζο και Ντέμη Ρούσσο, τον ηθοποιό Ντίνο Ηλιόπουλο, τον σκηνοθέτη Κώστα Φέρρη, τον σχεδιαστή μόδας Κίμωνα Ε. Μαραγκό, τον συλλέκτη Αλέξανδρο Ιόλα, τον σχεδιαστή μόδας Γιάννη Ντεσσέ. Από τον χώρο των επιστημών, αξίζει να αναφέρουμε τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, μαθηματικό και Δάσκαλο του Γένους, που συσχετιζόταν με τον Κοραή, τον οικονομολόγο Γεώργιο Πεσμαζόγλου, τον φυσικό Χρήστο Ζερεφό, τον αστρονόμο Ανδρέα Μιχαλιτσιάνο. Πρόοδος υπήρχε, ακόμα, στα επιστημονικά πεδία της Αρχιτεκτονικής, της Γεωπονίας, της Ιατρικής και της Φαρμακευτικής. Από τον χώρο του αθλητισμού αξίζει να αναφέρουμε τον Ολυμπιονίκη του 1896 Δημήτριο Κάσδαγλη και από την πολιτική τον διατελέσαντα πρωθυπουργό της Ελλάδας Παναγή Τσαλδάρη. Τα μέλη της Ε.Κ.Α., ακόμα, ίδρυσαν στην πόλη συλλόγους, αθλητικά σωματεία, διοργάνωσαν καλλιτεχνικές δραστηριότητες, χρηματοδότησαν λογοτεχνικές εκδόσεις. Το μεγαλείο της ελληνικής παρουσίας στην Αλεξάνδρεια φαίνεται πως αναγνωρίζει και ο Βρετανός λογοτέχνης, συγγραφέας της τετραλογίας *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο*, Lawrence Durrell (27 Φεβρουαρίου 1912 - 7 Νοεμβρίου 1990), ο οποίος, στο πρώτο βιβλίο της σειράς, που φέρει τον τίτλο *Ιουστίνη*, γράφει:

«Ουσιαστικά τί είναι αυτή η πόλη μας; Τί συνοψίζεται σ' αυτή τη λέξη: Αλεξάνδρεια; Σαν σε μια στραπή το μάτι της μνήμης μου δείχνει χίλιους δρόμους πνιγμένους μέσα σε ένα σύννεφο σκόνης. Οι μύγες και οι ζητιάνοι την κατέχουν σήμερα – κ' εκείνοι που περνούνε μια ενδιάμεση ζωή μεταξύ αυτών των δύο. Πέντε φυλές, πέντε γλώσσες, μια ντουζίνα θρησκείες, πέντε στόλοι που αυλακώνουν τα νερά ρίχνοντας τις λιπαρές των ανταύγειες πίσω από τον λιμενοβραχίονα. Αλλ' υπάρχουν περισσότερα από πέντε φύλα και μονάχα η ελληνική δημοτική φαίνεται να τα ξεχωρίζει»⁴¹.

⁴¹ Λόρενς Ντάρελ, *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο: Ιουστίνη* (Πρώτο Βιβλίο). Μετάφραση: Αιμίλιος Χουρμούζιος, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη 1961, 4-5.

Δημογραφικά, αξίζει να σημειώσουμε ότι στην επίσημη απογραφή του 1907 κατεγράφησαν 62973 Έλληνες. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο αριθμός των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας υπερέβαινε τις 120.000, ενώ το 1940 έφτανε τις 250.000. Η ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας εκτεινόταν γύρω από την Εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Σάββα. Στην ίδια περιοχή βρισκόταν ένας ξενώνας για Έλληνες ταξιδιώτες, ένα ελληνικό νοσοκομείο και αργότερα ένα ελληνικό σχολείο. Η ίδρυση της Ελληνικής Κοινότητας του Καΐρου τοποθετείται στα 1856. Ακόμα, υπήρχαν κοινότητες σε Μανσούρα, Πορτ Σάιντ, Ζαγκαζίγκ, Τάντα και Σουέζ, 15 μικρές κοινότητες γύρω από την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Αρχαιότερη κοινότητα στην Άνω Αίγυπτο ήταν αυτή της Μίνια⁴².

Η συρρίκνωση της Ε.Κ.Α. μπορεί να θεωρηθεί απότοκο των νέων πολιτικοοικονομικών συνθηκών που οδήγησαν στην Αιγυπτιακή Επανάσταση του 1952. Μετά την εκδίωξη του βασιλιά Φαρούκ και την ανάδειξη του νέου καθεστώτος υπό τον Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ, τα κινήματα του Παναραβισμού και του Αιγυπτιακού Εθνικισμού είχαν αρνητικό αντίκτυπο στους Αιγυπτιώτες. Η θέσπιση νέων νόμων εργασίας για τους ξένους, η αναδιανομή της καλλιεργήσιμης γης και η κρατικοποίηση των μεγάλων ιδιωτικών επιχειρήσεων, ανάμεσά τους και οι βιομηχανίες που διήθυναν οι Έλληνες, οδήγησαν στην απομάκρυνση πολλών Ελλήνων από τη χώρα. Πολλοί στράφηκαν προς την Αυστραλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά, τη Νότια Αφρική, τη Δυτική Ευρώπη ή επέστρεψαν στα πάτρια εδάφη.

Η αρνητική αυτή κατάσταση αντανακλάται στο κλείσιμο πολλών ελληνικών σχολείων, εκκλησιών, μικρών κοινοτήτων και ιδρυμάτων. Πέραν των πολιτικών μεταβολών που στρέφονταν κατά των μειονοτήτων, η επικίνδυνη κατάσταση στη Μέση Ανατολή δυσχέρανε τις συνθήκες για τους Έλληνες που επέλεξαν να παραμείνουν στην Αίγυπτο. Εκτιμάται πως την περίοδο 1957-1967, οι περισσότεροι Έλληνες έφυγαν από τη χώρα. Σήμερα, η Ελληνική Κοινότητα αριθμεί περί τους 4000 κατοίκους.

Ο αριθμός, όμως, στην ουσία είναι αρκετά μεγαλύτερος, δεδομένου ότι πολλοί Έλληνες απέκτησαν αιγυπτιακή εθνικότητα. Στην Αλεξάνδρεια, εκτός από το Πατριαρχείο, υπάρχει και μια Πατριαρχική Θεολογική Σχολή, η οποία

⁴² Βλ. Διαδικτυακή Εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*, λήμμα: «Έλληνες της Αιγύπτου». Διαδικτυακή Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%91%CE%B9%CE%B3%CF%8D%CF%80%CF%84%CE%BF%CF%85 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

επαναλειτούργησε 480 χρόνια μετά το κλείσιμό της. Παρά τη συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού της Αιγύπτου, στην Αλεξάνδρεια μέχρι και σήμερα είναι εμφανής η ελληνική παρουσία. Αυτό αντανακλάται σε ελληνικά ονόματα καταστημάτων, σε νεοκλασικά κτίρια που έκτισαν Έλληνες αρχιτέκτονες, σε ονόματα δρόμων και ολόκληρες συνοικίες.

Η Ελλάδα στα χρόνια του Καβάφη

Ύστερα από μια δεκαετία σκληρών αγώνων (1821-1830) για την αποτίναξη του ζυγού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το ελληνικό κράτος, που είχε οργανωθεί στοιχειωδώς από τους πρώτους μήνες της διεκδίκησης της εθνεγερσίας –την περίοδο 20 Δεκεμβρίου 1821 - 16 Ιανουαρίου 1822 έλαβε χώρα η Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου–, αναγνωρίστηκε και επίσημα στις 3 Φεβρουαρίου 1830 με τη σύνταξη του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, μια συμφωνία Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας για το μέλλον της Ελλάδας. Θυσίες και μάχες εννιά χρόνων, που αποδεκάτισαν τον πληθυσμό και έπληξαν το έδαφος, χάρη στις διπλωματικές ενέργειες του πρώτου κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, έλαβαν σάρκα και οστά. Στις 30 Απριλίου της ίδιας χρονιάς, η Υψηλή Πύλη αποδέχτηκε το Πρωτόκολλο, αναγνωρίζοντας και αυτή την ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Στην επικράτεια του ισχνού γεωγραφικά, νεοσύστατου ελληνικού κράτους περιλαμβάνεται η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα, οι Κυκλάδες, οι Βόρειες Σποράδες και τα νησιά του Αργοσαρωνικού. Στις 30 Αυγούστου 1832, η Διάσκεψη του Λονδίνου αποδεχόταν την αξίωση που είχε εγείρει ο κυβερνήτης· έτσι, επίσημα ελληνοτουρκικό σύνορο γινόταν η γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού. Ύστερα από τη δολοφονία του Καποδίστρια, στις 27 Σεπτεμβρίου 1831, ενεργοποιήθηκε το άρθρο του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, το οποίο όριζε πως η Ελλάδα θα είχε κληρονομική μοναρχία. Μετά την άρνηση του Λεοπόλδου της Σαξονίας να δεχθεί τον ελληνικό θρόνο, οι Μεγάλες Δυνάμεις επέλεξαν τον δεκαεπτάχρονο πρίγκιπα Όθωνα, γιό του βασιλιά της Βαυαρίας, Λουδοβίκου Α΄. Ο Όθων έφτασε στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου του 1833, επειδή όμως ήταν ανήλικος σχηματίστηκε επιτροπή Αντιβασιλείας μέχρι τη συμπλήρωση του 20^{ου} έτους της ηλικίας του, το 1835.

Γρήγορα ξέσπασε γενικευμένη λαϊκή δυσαρέσκεια από τη διακυβέρνηση του Όθωνα που, ελλείπει Συντάγματος, κυβερνούσε ως απόλυτος μονάρχης. Η γενικευμένη αγανάκτηση κατά των Βαυαρών συνέκλινε με τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες έτειναν πλέον προς την παραχώρηση Συντάγματος. Οι ζυμώσεις που έλαβαν χώρα οδήγησαν στο Κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1844, με επικεφαλής τους Μακρυγιάννη και Καλλέργη, ενώπιον των ανακτόρων. Αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη της Συντακτικής Εθνικής Συνέλευσης του 1843. Υπό το

κράτος του έντονου αναβρασμού της κοινής γνώμης, ο Όθων αναγκάστηκε να παραχωρήσει το Σύνταγμα του 1844. Η απόλυτη μοναρχία έδωσε τη θέση της στη συνταγματική μοναρχία, το χρονικό διάστημα 1844-1862.

Τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία της, η Ελλάδα εξακολουθούσε να μοιάζει περισσότερο με την Ανατολή παρά με τις προηγμένες οικονομικά χώρες της Δύσης, πράγμα που ήταν ο διακαής πόθος των Ελλήνων. Από το περιορισμένο εδαφικά βασίλειο απουσίαζαν οι ναυαρχίδες της ανάπτυξης, συνεπώς η ζητούμενη οικονομική και τεχνική πρόοδος ήταν ανύπαρκτη. Η χώρα δεν διέθετε σημαντικές πρώτες ύλες, δεν είχε πλεονάζον ειδικευμένο ή έστω φθηνό εργατικό δυναμικό. Ακόμα, η συσσώρευση ιδιωτικού και δημοσίου κεφαλαίου και η εσωτερική αγορά ήταν περιορισμένες, καθώς οι Έλληνες δεν διέθεταν ιδιαίτερη αγοραστική δύναμη επειδή εμφορούνταν από σχετική αυτάρκεια και κάλυπταν τις ανάγκες τους μέσω της αγροτικής οικονομίας.

Ευρισκόμενη σ' αυτό το τέλμα, η ελληνική κοινωνία ήταν αδύνατο να ανταγωνιστεί τις προηγμένες οικονομικά και τεχνολογικά δυνάμεις της Εσπερίας, οι οποίες υπερηφανεύονταν για την πρόοδο στους τομείς της παραγωγής και της απόδοσης, λόγω της Βιομηχανικής Επανάστασης. Σε αντίθεση με τον πτωχό πληθυσμό του ελλαδικού χώρου, εκτός των συνόρων, υπήρχαν ισχυρές ελληνικές παροικίες που είχαν σημειώσει αξιοθαύμαστη πνευματική, οικονομική και παραγωγική πρόοδο. Οι Έλληνες της διασποράς πολλές φορές κυριαρχούσαν εμπορικά, πολιτικά και διπλωματικά στον χώρο διαμονής τους και άλλες φορές οι δραστηριότητές τους επεκτείνονταν και σε ευρύτερες περιοχές⁴³. Περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, Έλληνες και ελληνικά κεφάλαια υπήρχαν και αναπτύσσονταν απερίσπαστα στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στη λεκάνη του Δούναβη, στο εσωτερικό της Ρουμανίας, στον Πόντο, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στα μικρασιατικά παράλια, στη Θεσσαλονίκη, στην Αλεξάνδρεια, στο Κάιρο, στην υπόλοιπη Αίγυπτο και στο Σουδάν. Υπήρχε, με λίγα λόγια, μια αστική τάξη που εξακολουθούσε να πλουτίζει σε όλη τη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου και επιδίωκε να κυριαρχήσει και πολιτικά στον χώρο όπου άπλωνε τις οικονομικές της δραστηριότητες⁴⁴.

⁴³ Βλ. πρόχειρα, Γεώργιος Μαργαρίτης, «Οι Παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η “Μεγάλη Ιδέα”» στο: Μαργαρίτης Γ., Αζέλης Α., Ανδριώτης Ν., Δετοράκης Θ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών και Σπουδών Οικονομίας & Πληροφορικής*, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος» 2015, 15-16.

⁴⁴ Βλ. Γεώργιος Μαργαρίτης, «Οι Οικονομικές Συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922» στο ίδιο, 48.

Η ραγδαία ανάπτυξη των ελληνικών παροικιών εκτός συνόρων κατέστη βραχνάς για το περιορισμένο Ελληνικό Βασίλειο. Έτσι, δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι το υπάρχον κράτος ήταν μια ημιτελής κατασκευή. Το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας, που υπαγορεύτηκε από αυτήν την αντίληψη, κυριάρχησε στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα για έναν περίπου αιώνα, έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, και δημιούργησε προσδοκίες για την ολοκλήρωση του εθνικού οράματος. Μέσω αυτού διαδιδόταν η αναγκαιότητα επέκτασης των συνόρων. Επιπροσθέτως, το εθνικό ιδεολόγημα ήταν συνυφασμένο με την έννοια του αλυτρωτισμού. Η συντριπτική πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας συμμετείχε στην εθνική προσπάθεια για την απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων που παρέμεναν υπήκοοι του Σουλτάνου. Σύμμαχος σ' αυτήν την προσπάθεια ήταν η σταδιακή παρακμή και η απώλεια εδαφών της γειτονικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Παρότι εισηγητής της Μεγάλης Ιδέας λογίζεται ο πρωθυπουργός και ηγέτης του γαλλικού κόμματος Ιωάννης Κωλέττης και γενέθλια πράξη της η σχετική αγόρευση του ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης τον Ιανουάριο του 1884, οι ρίζες της χάνονται πίσω στον χρόνο, καθώς τους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο ανώνυμος λαϊκός δημιουργός συνέθεσε θρηνητικά δημοτικά τραγούδια και διέδωσε τους θρύλους για την ανακατάληψη της Πόλης και την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Τις δεκαετίες του 1850 και του 1860 η ισχύς του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού κόμματος φθίνει. Τα χρόνια αυτά επικράτησε έντονος πολιτικός αναβρασμός. Αποκορύφωμα της πολιτικής κρίσης μπορεί να θεωρηθεί η έξωση του Όθωνα το 1862 και η συγκρότηση τριμελούς επιτροπής για την επιλογή του νέου ηγεμόνα. Οι Έλληνες, καθοδηγούμενοι από τους Βρετανούς, τάσσονταν υπέρ της εκλογής του δευτερότοκου γιού της βασίλισσας Βικτωρίας, πρίγκιπα Αλφρέδου. Εφόσον, όμως, το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1832) έθετε φραγμούς στην εκλογή μέλους της δυναστείας των Μεγάλων Δυνάμεων, ο θρόνος δόθηκε στον Γουλιέλμο, κατόπιν Γεώργιο Α', δευτερότοκο γιό του διαδόχου και μετέπειτα βασιλιά της Δανίας Χριστιανού Θ', εκ του Οίκου των Σλέσβιχ - Χόλστειν - Σόντερμπουργκ - Γκλύκσμπουργκ⁴⁵.

Ο τίτλος που δόθηκε στον Γεώργιο ήταν «*Βασιλεύς των Ελλήνων*» και όχι της Ελλάδος. Αυτή η επιλογή ήταν αντίκτυπο της μεγαλοϊδεατικής έξαρσης. Υπό τη

⁴⁵ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1974-1975, 225.

σκέπη ενός «*Βασιλέα των Ελλήνων*» θα βρίσκονταν και οι αλύτρωτοι Έλληνες. Αξιοσημείωτο, ακόμα, είναι ότι κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ προσαρτήθηκαν στην Ελληνική Επικράτεια τα Επτάνησα, τα οποία από το 1815 έως το 1864 συνιστούσαν προτεκτοράτο των Βρετανών στο Ιόνιο Πέλαγος με την ονομασία *Ηνωμένον Κράτος των Ιονίων Νήσων*. Πρόκειται για την πρώτη επέκταση του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του, η οποία, μάλιστα, έλαβε χώρα αμαχητί.

Η αλλαγή της δυναστείας συνοδεύτηκε και από πλήθος θεσμικών μεταβολών. Το 1864 συγκροτήθηκε Εθνική Συνέλευση με σκοπό την κατάρτιση και ψήφιση νέου συντάγματος. Το νέο σύνταγμα περιλάμβανε 110 άρθρα. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην πολιτειακή μεταβολή. Η συνταγματική μοναρχία έδωσε τη θέση της στη βασιλευόμενη δημοκρατία. Με την ψήφιση του νέου συντάγματος, αφ' ενός μεν, καθιερώθηκε η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αφ' ετέρου δε, ορίστηκε η ψήφος να είναι άμεση, καθολική και μυστική⁴⁶. Σημαντικό, ακόμα, ήταν ότι, σε περίπτωση μελλοντικής αναθεώρησης του Συντάγματος, δικαίωμα τροποποίησής του είχε μια εθνική αντιπροσωπεία και όχι ο βασιλιάς, ο οποίος χρίστηκε ανώτερος άρχοντας του κράτους και υπεύθυνος για τη νομοθετική λειτουργία. Επιπλέον, η διάρκεια της βουλευτικής θητείας ορίστηκε στα τέσσερα χρόνια και ο αριθμός των βουλευτών ανάλογος με τον πληθυσμό της εκάστοτε βουλευτικής περιφέρειας. Μετά την έκπτωση του Όθωνα, κυριάρχησε στην πολιτική ζωή της χώρας η μορφή του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου από την αποσκιαδερή (μεσσηνιακή) Μάνη. Ο Κουμουνδούρος διατέλεσε πρωθυπουργός της χώρας δέκα φορές – κάποιες φορές η θητεία του βέβαια ήταν βραχύβια – και το συνολικό χρονικό διάστημα της διακυβέρνησής του φτάνει στα επτάμισι χρόνια. Άλλες σπουδαίες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής ήταν ο Υδραίος Δημήτριος Βούλγαρης, ο οποίος ήταν ο βασικότερος πολιτικός αντίπαλος του Κουμουνδούρου, ο γηραιός πια Ψαριανός μπουρλοτιέρης Κωνσταντίνος Κανάρης, ο Αιτωλός Επαμεινώνδας Δεληγιώργης και ο Αχαιός Μπενιτζέλος Ρούφος.

Λίγα χρόνια μετά την άφιξη του Γεωργίου, παρατηρείται μια πρόιμη στροφή προς το εμπόριο, τη βιοτεχνία, τη ναυτιλία. Λίγο πριν από την έξωση του Όθωνα, το 1857, είχε λειτουργήσει το εργοστάσιο αεριόφωτος στο Γκάζι από τον Φραγκίσκο Φεράλδι. Η φωταγωγή των Αθηνών και τα αξιοπρόσεκτα οικοδομήματα, κατά κύριον λόγο του νεοκλασικού ρυθμού, που οικοδομούν οι Τσίλερ και Τρουμ, με το

⁴⁶ Βλ. στο ίδιο, 235-236.

πέραςμα του χρόνου προσδίδουν στην Αθήνα, πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους από το 1834, τον χαρακτήρα ευρωπαϊκής πόλης.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η άνθηση στον πνευματικό τομέα. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην ευρεία κυκλοφορία εφημερίδων και στις φιλολογικές εκδόσεις. Σημαντικό φυτώριο για τη στροφή στην επιστήμη, στις καλές τέχνες και στα γράμματα υπήρξε αναμφίβολα και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο λειτουργεί αδιάλειπτα από το 1837. Αξιόλογο πνευματικό ίδρυμα της εποχής ήταν και ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» που ξεκίνησε τη δράση του το 1865. Την ίδια περίοδο, ο ελληνικός πνευματικός κόσμος συσπειρώνεται για να αντικρούσει την ανθελληνική θεωρία του Φαλμεράυερ, σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες δεν ήταν συνεχιστές των αρχαίων Ελλήνων. Κατά τους Έλληνες ιστοριογράφους της εποχής, ο Αυστριακός μελετητής παρερμήνευσε τα χωρία ιστορικών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος κατέδειξε το εσφαλμένο της θεωρίας του Φαλμεράυερ, μέσα από τη μελέτη του περί της εποίκησης των Σλάβων στην Πελοπόννησο. Μέσα από το ιστορικό έργο του Παπαρρηγόπουλου και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου (αυτοί οι δύο, άλλωστε, αποκλήθηκαν Διόσκουροι της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα), ο σύγχρονος ελληνισμός θεωρήθηκε κληρονόμος και συνεχιστής της αρχαίας Ελλάδας. Σταδιακά, η πίστη στην αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, με ενδιάμεσο σταθμό το Βυζάντιο, προωθήθηκε και από άλλες επιστήμες, όπως η Γλωσσολογία και η Λαογραφία, με θεράποντες τους Γεώργιο Χατζιδάκι και Νικόλαο Πολίτη.

Ο πόθος της ενσωμάτωσης της Κρήτης στον ελληνικό εθνικό κορμό αποτέλεσε τη θρυαλλίδα των συνεχών επαναστατικών κινημάτων στη Μεγαλόνησο. (Από το 1821 έως το 1897-1898 συναντάμε επτά τέτοια κινήματα, ενώ το 1905, με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, έλαβε χώρα και η Επανάσταση του Θερίσου που στρεφόταν εναντίον του Ύπατου Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας, πρίγκιπα Γεωργίου, επειδή η διακαής ένωση με την Ελλάδα κωλυσιεργούσε.) Η κατάσταση αυτή προξένησε την όξυνση του Κρητικού Ζητήματος. Την περίοδο 1866-1869 έλαβε χώρα σημαντική κρητική εξέγερση και για την κατάπνιξή της στάλθηκαν στο νησί, όπως ειπώθηκε, τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα. Η ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης της Μονής του Αρκαδίου (1868) οδήγησε στον θάνατο πολλά γυναικόπαιδα αλλά και Οθωμανούς, συγκλονίζοντας την ελληνική και τη διεθνή κοινή γνώμη. Με εντολή του Σουλτάνου, επικράτησε στο νησί το 1868 *Οργανικός Νόμος*. Μεταξύ άλλων, προέβλεπε τη

συμμετοχή χριστιανών υπαλλήλων στην κεντρική διοίκηση και την αναγνώριση της ελληνικής γλώσσας ως επίσημης μαζί με την τουρκική. Οι θυσίες των Κρητών δεν επέτυχαν την πολυπόθητη ένωση με την Ελλάδα, όμως έκαναν ένα σημαντικό βήμα προς αυτήν, πείθοντας παράλληλα τον εξωτερικό παράγοντα για το δίκαιο των αιτημάτων των επαναστατών⁴⁷.

Μετά την επανάσταση της Κρήτης, η Ελλάδα παρατηρούσε διακριτικά τις εξελίξεις για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Το 1868, η γέννηση του διάδοχου του ελληνικού θρόνου, Κωνσταντίνου, προκάλεσε ρίγη συγκίνησης στους οπαδούς της Μεγάλης Ιδέας καθώς η ονοματοδοσία δεν ήταν τυχαία, αλλά είχε ιδιαίτερη σημασία. Ο Κωνσταντίνος θεωρήθηκε από την κοινή γνώμη διάδοχος των Παλαιολόγων. Πάγια ήταν η πίστη του πληθυσμού ότι ένας βασιλιάς που θα έφερε το όνομα του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, του τελευταίου αυτοκράτορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που απεκλήθη «μαρμαρωμένος βασιλιάς» στους θρύλους που συνέθετε ο ανώνυμος λαϊκός δημιουργός, θα ανακτούσε τη Βασιλεύουσα. Ο νεογέννητος πρίγκιπας έλαβε τον τίτλο του Δούκα της Σπάρτης, παρά τις αντιδράσεις μεγάλου μέρους του Κοινοβουλίου, οι οποίες προέκυπταν απ' το γεγονός ότι το Σύνταγμα απαγόρευε την παραχώρηση τίτλων ευγενείας σε Έλληνες πολίτες.

Εστιάζοντας στην πολιτική ζωή της χώρας, την περίοδο αυτή παρατηρούμε έντονη πολιτική αστάθεια, που αντανακλάται στον σύντομο βίο των ελληνικών κυβερνήσεων. Ρηξικέλευθη για την πορεία που θα ακολουθούσε η ελληνική πολιτική πραγματικότητα, υπήρξε η δημοσίευση ανυπόγραφου άρθρου, με τον τίτλο «Τίς πταίει», του ανερχόμενου πολιτικού Χαριλάου Τρικούπη, στο φύλλο της 29^{ης} Ιουνίου 1874 της εφημερίδας *Καιροί*, που εξέδιδε ο Πέτρος Κανελλίδης. Μέσω του άρθρου, ο Μεσολογγίτης πολιτικός κατηγορούσε τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ ότι εφάρμοζε καθεστώς απόλυτης μοναρχίας, διορίζοντας κατά το δοκούν πρωθυπουργούς από τα κόμματα της μειοψηφίας, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τα αποτελέσματα των εκάστοτε βουλευτικών εκλογών. Μετά τη σύλληψη του Κανελλίδη και την αποκάλυψη της ταυτότητας του Τρικούπη, οι δύο άνδρες υπέστησαν δίωξη. Παρά τις αρχικές αντιδράσεις φιλομοναρχικών κύκλων, ο Γεώργιος Α΄, εφοδιασμένος με το κατάλληλο πολιτικό αισθητήριο, διείδε τις αρετές του Τρικούπη και του έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, υιοθετώντας την πρότασή του, η οποία έγινε γνωστή στα κοινοβουλευτικά χρονικά ως «αρχή της δεδηλωμένης».

⁴⁷ Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2005, 268.

Τον Μάρτιο του 1878, η σύναψη της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου στο ομώνυμο προάστιο της Κωνσταντινούπολης, η οποία προέβλεπε την ίδρυση της Μεγάλης Βουλγαρίας, δημιουργούσε μια δυσχερή κατάσταση στη Βαλκανική, που έθετε φραγμούς στην προσάρτηση εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ανεπιθύμητη αυτή κατάσταση ανετράπη πολύ γρήγορα, αναζωπυρώνοντας τους εθνικούς πόθους. Το 1881 η ελληνική επικράτεια εκτείνεται προς βορράν, καθώς στην Ελλάδα προσαρτάται το μεγαλύτερο τμήμα της Θεσσαλίας και η Άρτα. Τα σύνορα πια δεν περιορίζονται στη γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού αλλά φτάνουν στον Όλυμπο. Η ενσωμάτωση αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας πολεμικής σύρραξης, αλλά καρπός μακροχρόνιων και κοπιαστικών διπλωματικών επαφών που είχαν αρχίσει με το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 και έληξαν το 1881 με την υπογραφή της συμφωνίας της Κωνσταντινούπολης από την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴⁸. Ο βραχνάς της Μεγάλης Βουλγαρίας είχε κάπως αναχαιτιστεί καθώς, με τη συνομολόγηση της Συνθήκης του Βερολίνου το 1878, ιδρύθηκε η αυτόνομη ηγεμονία της Ανατολικής Ρωμυλίας. Παράλληλα, την ίδια περίοδο εντάθηκαν οι ζυμώσεις για την προσάρτηση της Κρήτης και της Μακεδονίας στον ελληνικό εθνικό κορμό. Το 1878, μια άλλη εστία ελληνικών πληθυσμών, η Κύπρος, που συμμετείχε στην έναρξη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, πωλήθηκε από τους Οθωμανούς στη Μεγάλη Βρετανία.

Στον πνευματικό τομέα, η κοινωνία βρίσκεται αγκυλωμένη στο Γλωσσικό Ζήτημα. Επίσημη γλωσσική μορφή, από το 1830, ήταν η καθαρεύουσα που εισήγε ο οπαδός της «μέσης οδού» Αδαμάντιος Κοραΐς. Ο Κοραΐς υπήρξε πολέμιος της αρχαϊζουσας που καλλιεργούσαν οι λόγιοι. Παρότι, βέβαια, τασσόταν υπέρ της απλούστερης, προφορικής γλώσσας, απέρριπτε και την ακαλλιέργητη, ιδιοματική μορφή της απλοελληνικής. Η ονομασία *καθαρεύουσα* προέρχεται από το γεγονός ότι ο Χιώτης λόγιος θεωρούσε απαραίτητο τον καθαρισμό της κοινής της εποχής, προκειμένου αυτή να εξελιχθεί σε επίσημη γραπτή γλώσσα. Το αίτημα του καθαρισμού προέτασσε τον εξοβελισμό των ξένων λέξεων (τουρκικών, σλαβικών, αρβανίτικων, βενετσιάνικων κ.ο.κ.) και την αντικατάστασή τους από ελληνικές. Η παρουσία αυτών των ξενικών τύπων στην καθομιλουμένη ελληνική της περιόδου, από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα, πηγάζει από την παρουσία πολλών διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στον ελληνικό χώρο, ο οποίος βρισκόταν υπό οθωμανική ή λατινική (φραγκική ή ενετική)

⁴⁸ Βλ. Αγγελική Σφήκα Θεοδοσίου, *Η Προσάρτηση της Θεσσαλίας: Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*. Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, ζ'.

κατοχή. Ο Κοραΐς, ακόμα, θεωρούσε απαραίτητη τη διόρθωση, την παρέμβαση δηλαδή των λογίων στη μορφολογία, τη γραμματική και τη σύνταξη. Πρότεινε δε την επανεισαγωγή αρχαίων λέξεων είτε με άμεσο δανεισμό, είτε μέσω εκτύπων (*calques*), ακολουθώντας σε μεγάλο βαθμό το γαλλικό πρότυπο, καθότι ζούσε στο Παρίσι⁴⁹.

Την καθαρισμένη και διορθωμένη γλωσσική μορφή που εισήγε ο Κοραΐς αντιπαλεύονταν οι υποστηρικτές της αρχαΐζουσας. Κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας, οι Φαναριώτες λόγιοι (Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσος, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός) στρέφονται ολοένα προς συντηρητικότερες γλώσσες θέσεις υποστηρίζοντας την επαναφορά της γλώσσας που χρησιμοποιούσαν οι κλασικοί, αττικοί συγγραφείς. Από τον κύκλο των Φαναριωτών, ρομαντικών ποιητών, στελεγχώνεται η αποκληθείσα Παλαιά ή Α' Αθηναϊκή Σχολή. Σημαντικοί εκπρόσωποί της, πέραν των αδερφών Σούτσων και του εξαδέρφου τους Ραγκαβή, ήταν οι ποιητές Ιωάννης Καρασούτσας, Αχιλλέας Παράσχος, Δημοσθένης Βαλαβάνης, Θεόδωρος Ορφανίδης, Ηλίας Τανταλίδης, Σπυρίδων Βασιλειάδης και Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος.

Την τρίτη μερίδα στη γλωσσική διαπάλη συγκροτούσαν οι υποστηρικτές της δημοτικής-φυσικής γλώσσας. Αυτοί προέρχονταν από την Επτανησιακή Σχολή, πνευματικό κέντρο της οποίας ήταν η Κέρκυρα. Σημαίνων εκπρόσωπός της ήταν ο Διονύσιος Σολωμός, που έγραψε τον περίφημο *Διάλογο για τη γλώσσα*, και ακόλουθοί του οι Ιάκωβος Πολυλάς, Ιούλιος Τυπάλδος, Αντώνιος Μάτεσις, Γεράσιμος Μαρκοράς, Γεώργιος Καλοσγούρος. Προέκταση της Επτανησιακής Σχολής υπήρχε, τρόπον τινά, και στην Αθήνα (Γεώργιος Τερτσέτης, Γεώργιος Ζαλοκώστας, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ανδρέας Λασκαράτος, Νικόλαος Κονεμένος). Από τους πρώτους που έκλειναν υπέρ της δημοτικής, παρότι έγραφε στην καθαρεύουσα, ήταν και ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο οποίος, συγγράφοντας το έργο του *Τα Σούτσεια*, στηλιτεύει τις γλωσσικές ακρότητες του Παναγιώτη Σούτσου. Την ίδια κατεύθυνση με τον Ασώπιο ακολούθησε και ο εξέχων λόγιος και πεζογράφος από τη Σύρο, Εμμανουήλ Ροΐδης.

Καταλυτικά για τη στροφή προς τη δημοτική ήταν τα έντυπα που διαπνέονταν από έντονο σατιρικό-κριτικό χαρακτήρα απέναντι στα κακώς κείμενα της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνίας. Πρόκειται για το περιοδικό *Ραμπαγάς* του Κλεάνθη

⁴⁹ Βλ. Τζέφρυ Χόρροκς, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*. Μετάφραση: Σταύρος Μελιτάς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2006, 618.

Τριαντάφυλλου και την εφημερίδα *Μη Χάνεσαι* του Βλάση Γαβριηλίδη που εξελίχθηκε στη γνωστή εφημερίδα *Ακρόπολις*. Με τα περιοδικά αυτά συνεργάστηκαν νεαροί ποιητές και συγγραφείς (Κωστής Παλαμάς, Γεώργιος Δροσίνης, Νίκος Καμπάς, Γεώργιος Σουρής, Ιωάννης Πολέμης, Δημήτρης Καμπούρογλου, Περικλής και Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος και άλλοι). Ο πνευματικός αναβρασμός των νέων δημιουργών έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία της λογοτεχνικής Γενιάς του 1880. Εξέχων εκπρόσωπος της γενιάς αυτής ήταν ο Κωστής Παλαμάς. Από τους συνοδοιπόρους του αξίζει να αναφερθούν οι Νίκος Καμπάς, Γεώργιος Δροσίνης, Ιωάννης Πολέμης, Γεώργιος Σουρής και Κώστας Κρυστάλλης. Σημαντικοί εκπρόσωποι της δημοτικής-φυσικής γλώσσας είναι, ακόμα, οι λόγιοι Αλέξανδρος Πάλλης και Αργύρης Εφταλιώτης και ο Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929), ο οποίος έδωσε σημαντική ώθηση στον δημοτικισμό μέσω του πεζογραφήματος *Το ταξίδι μου* (1888).

Δίχως αμφιβολία, το κύρος του γενάρχη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Διονυσίου Σολωμού (1798-1857), ο οποίος υπήρξε μαζί ποιητής, διανοούμενος και εθνικός μαχητής αλλά, πάνω απ' όλα, εισηγητής ενός δεύτερου «νεοελληνικού» διαφωτισμού, που απέβλεπε στον ιδεολογικό, πνευματικό και γλωσσικό εκσυγχρονισμό της ελεύθερης Ελλάδας, συνέβαλε αποφασιστικά στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Ο Σολωμός, ως επικεφαλής ενός κύκλου, ενθάρρυνε έναν νέο εκλεκτό πυρήνα λογοτεχνών να εκφραστούν στη ζωντανή προφορική γλώσσα η οποία, σύμφωνα με το ποιητικό του παράδειγμα, μπορούσε να εξελιχθεί σε άριστο εκφραστικό όργανο. Η Σχολή που δημιουργήθηκε με τις ιδέες του μπορεί πρόσκαιρα να υποχώρησε στην κυριαρχία της αποκληθείσας Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής (ήτοι, της μέχρι το 1880 αθηναϊκής ρομαντικής ποίησης) μετά την ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων στον ελληνικό εθνικό κορμό, αλλά επηρέασε σημαντικά την πνευματική ατμόσφαιρα της χώρας, δίνοντας την αίσθηση ενός σημαντικού και αξιόπιστου πνευματικού, λογοτεχνικού, γλωσσικού και ιδεολογικού κινήματος⁵⁰.

Στην αρχή της δεκαετίας του 1880 αρχίζει να διαμορφώνεται ο ελληνικός δικομματισμός, ακολουθώντας το αγγλικό πρότυπο. Το 1884, τα δύο μεγάλα κόμματα, του Χαρίλαου Τρικούπη και του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, έλεγχαν το 92,2% των εδρών στο Κοινοβούλιο. Το *Νεωτερικό Κόμμα* του Τρικούπη τασσόταν υπέρ της διάκρισης των εξουσιών, της εξυπηρέτησης των μεγάλων ιδιωτικών συμφερόντων και της

⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά, Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική φιλολογία*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας 2002, 187-188.

αστικοποίησης. Ο Τρικούπης φιλοδοξούσε να στήσει ένα σύγχρονο και οικονομικά αναπτυγμένο, δημοκρατικό κράτος, το οποίο θα ακολουθούσε την κατεύθυνση της Δύσης. Για να επιτύχει τα παραπάνω, ως επικεφαλής της κυβέρνησης, εφάρμοσε μέτρα αυστηρής λιτότητας και περιέκοψε τις δημόσιες δαπάνες.

Όσοι στρέφονταν εναντίον της πολιτικής του, τον χαρακτήρισαν «πλουτοκράτη». Βαρύνουσας σημασίας για τον Τρικούπη ήταν τα δημόσια έργα που θα βελτίωναν τις υποδομές του ελληνικού κράτους που συμπλήρωνε λίγες δεκαετίες ζωής. Στα χρόνια της διακυβέρνησής του λειτούργησε το σιδηροδρομικό δίκτυο και έγινε η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου. Για να συγκεντρώσει τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους στράφηκε προς τον ελληνισμό της διασποράς και προσπάθησε να αξιοποιήσει κεφάλαια που θα έφταναν από αναπτυγμένες οικονομικά χώρες. Στα θετικά του Τρικούπη πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις μεταρρυθμίσεις στους τομείς της γεωργίας, της παιδείας και της άμυνας. Ο ίδιος, συμβάλλοντας προς τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης μέσω σχετικής νομοθεσίας, όρισε αυστηρά κριτήρια για την πρόσληψη και την προαγωγή των κρατικών υπαλλήλων. Παρά την κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας, ο Τρικούπης τασσόταν υπέρ της ειρηνικής συμβίωσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Μεσολογγίτης πολιτικός συνέβαλε προς τον εξευρωπαϊσμό του κράτους. Δυστυχώς, όμως, η σύναψη αλληπάλληλων δανείων για τη χρηματοδότηση των ιδιαίτερα δαπανηρών βλέψεων του κυβερνητικού-του προγράμματος απέτρεπε την πληρωμή των παλαιότερων, δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο και ζημιώνοντας ανεπανόρθωτα την ελληνική οικονομία.

Όσοι ήταν δυσαρεστημένοι από την πολιτική του Τρικούπη στρέφονταν προς το *Εθνικό Κόμμα* του Θεόδωρου Δηληγιάννη. Ο Δηληγιάννης ήταν πολέμιος της διάκρισης των εξουσιών και στόχευε στον έλεγχο τους από το κόμμα. Ο Δηληγιάννης, γόνος σημαίνουσας οικογένειας προκρίτων από την Αρκαδία, τέθηκε επικεφαλής όσων αντιπολιτεύονταν τον Τρικούπη μετά τον θάνατο του Κουμουνδούρου. Σε αντίθεση με τις επενδύσεις του Τρικούπη στον εκσυγχρονισμό της χώρας και την προσπάθεια προσαρμογής στα ευρωπαϊκά δεδομένα, ο Δηληγιάννης πολιτεύτηκε με συνθήκες πατρωνίας και δημαγωγίας. Οι οπαδοί του, διαπνεόμενοι από υπέρμετρη ιδιοτέλεια, κυνηγούσαν την αναρρίχηση τους στα ανώτερα πολιτικά στρώματα και θεωρούνταν από τους τρικουπικούς αρχομανείς. Ο Δηληγιάννης, για να κερδίσει την πρωθυπουργία, έδινε έμφαση στις επαχθείς συνθήκες που δημιουργούσε η τρικουπική φορολογία για τα κατώτερα στρώματα. Κατόρθωσε να ανέλθει στην εξουσία πέντε φορές, καμία από

τις κυβερνήσεις του, όμως, δεν μακροημέρευσε. Ως πρωθυπουργός κατήργησε τον νόμο «περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων» και παρέμεινε προσκολλημένος στις παραδοσιακές μορφές οικονομίας.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας διακυβέρνησης της χώρας από τον Τρικούπη, το χρέος δεκαπλασιάστηκε. Έτσι, ο Μεσολογγίτης πολιτικός κατέφυγε στην επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας. Μεταξύ άλλων, επέβαλε βαριά δίδακτρα στα σχολεία, τα δημόσια πανεπιστήμια αλλά και τα σφάγια, καθώς τα αποθέματα δεν έφταναν ούτε για την πληρωμή των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων. Η μοναδική λύση για την εθνική οικονομία ήταν η σύναψη νέου δανείου, το οποίο ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, υπό την πίεση του Δηληγιάννη, δεν θα υπέγραφε. Στις 10 Δεκεμβρίου 1893, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε από το βήμα της Βουλής ότι η χώρα κήρυξε πτώχευση.

Ο αντίκτυπος της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη συνέβαλε στη συντριπτική ήττα του στις εκλογές του 1895. Το Εθνικό Κόμμα περιορίστηκε στις 20 έδρες, ενώ ο ίδιος δεν εξελέγη καν βουλευτής. Νέος ηγέτης του Νεωτερικού Κόμματος αναδείχθηκε ο Γεώργιος Θεοτόκης. Απογοητευμένος από τη συντριπτική ήττα, ο Τρικούπης εγκατέλειψε τη χώρα. Το 1896, λίγο πριν πεθάνει, τέθηκε χωρίς τη θέλησή του υποψήφιος στις αναπληρωματικές εκλογές στην επαρχία Βάλτου και εκλέχτηκε πανηγυρικά. Τον Μάιο της ίδιας χρονιάς, όταν η διεθνής κοινή γνώμη είχε στραμμένο το βλέμμα στο φτωχό Ελληνικό Βασίλειο λόγω της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, ο πρωτοπόρος, αλλά υπέρμετρα φιλόδοξος, ηγέτης απεβίωσε σε ηλικία 64 ετών στις Κάννες και ενταφιάστηκε στην Αθήνα.

Τον Απρίλιο του 1897, η ήττα στον αποκληθέντα «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο ανάγκασε την Ελλάδα να πληρώσει πολεμική αποζημίωση 92 εκατομμυρίων δραχμών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να περιορίσει τις εδαφικές της βλέψεις στη γραμμή Χασάν Μελούνας - Μελούνας - Μενεξέ. Η αδυναμία της κυβέρνησης Δηληγιάννη να συνάψει νέο δάνειο οδήγησε στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1898). Εκπρόσωποι έξι χωρών (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αυστρίας, Γερμανίας, Ιταλίας) ανέλαβαν τη διαχείριση βασικών κρατικών προσόδων. Αυτά περιλάμβαναν τα έσοδα των μονοπωλίων αλατιού, φωτιστικού πετρελαίου, σπύρων, παιγνιοχάρτων, χαρτιού σιγαρέττων, τα έσοδα από την εξόρυξη της σμύριδας της Νάξου, τον φόρο καπνού, τα

λιμενικά δικαιώματα του Πειραιά και τον φόρο χαρτοσήμου⁵¹. Παρά τον αρνητικό αντίκτυπο της σύρραξης του 1897, τέθηκαν οι βάσεις για τον εκσυγχρονισμό στην κεντρική πολιτική σκηνή, τη νομοθεσία και τις ένοπλες δυνάμεις. Επιπλέον, ο αντίκτυπος του πολέμου δεν ήταν απόλυτα αρνητικός. Παρά τη συντριπτική ήττα του γερασμένου Ελληνικού Στρατού, που βασιζόταν στους γόνους των αγωνιστών του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, η έκταση της Ελλάδος μειώθηκε ελάχιστα από 63.206 τετραγωνικά χιλιόμετρα σε 63.111, ενώ ο πληθυσμός έμεινε σταθερός⁵².

Το 1897 τέθηκαν και οι βάσεις για τη θετική έκβαση του Κρητικού Ζητήματος. Το τελευταίο επαναστατικό κίνημα των Κρητικών έπεισε τις Μεγάλες Δυνάμεις να αποδεχτούν την αυτοδυναμία της Κρήτης. Το νέο κρατικό μόρφωμα ονομάστηκε *Κρητική Πολιτεία*. Η νήσος ήταν αυτόνομη υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, το νέο καθεστώς όμως προέβλεπε τον διορισμό χριστιανού Ύπατου Αρμοστή. Το αξίωμα αυτό δόθηκε στον πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιό του βασιλιά Γεωργίου Α΄.

Λίγο μετά το γύρισμα του αιώνα, το 1904, η τρομοκρατία που ασκούσαν οι Βούλγαροι εναντίον των ελληνικών πληθυσμών της υπό οθωμανική κατοχή Μακεδονίας οδήγησαν στην έκρηξη του *Μακεδονικού Αγώνα*. Πλήθος Ελλήνων εθελοντών από την Κρήτη, τη Μάνη και την υπόλοιπη Πελοπόννησο και αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού που είχαν πάρει παρατεταμένες άδειες για λόγους ασθενείας, αντιτάχθηκαν στη βαρβαρότητα των Βούλγαρων κομιτατζήδων. Χαρακτηριστικό είναι ότι το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να στείλει επίσημα εκστρατευτικά σώματα στη Μακεδονία, καθώς αυτό θα συνιστούσε αιτία έκρηξης πολέμου εναντίον της Ελλάδας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σημαντικές μορφές του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) ήταν οι Παύλος Μελάς και Σαράντος Αγαπηγός, γνωστοί με τα ψευδώνυμα Μίκης Ζέζας και Τέλλος Άγρας, οι διπλωμάτες Ίων Δραγούμης και Λάμπρος Κορομηλάς, και ο ιεράρχης Γερμανός Καραβαγγέλης. Το 1905 συνέβη η δολοφονία του γηραιού πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηληγιάννη από τον χαρτοπαίκτη και προστάτη χαρτοπαικτικών λεσχών Αντώνη Γερακάρη, μπροστά στην είσοδο της Βουλής. Ο Γερακάρης, πατέρας πέντε παιδιών, θέλησε να εκδικηθεί τον Αρκά πρωθυπουργό για τα δραστικά μέτρα που πήρε για να περιορίσει τη χαρτοπαιξία. Την ίδια περίοδο, η Επανάσταση στο Θέρισο, υπό τον Ελευθέριο

⁵¹ Βλ. πρόχειρα, Γεώργιος Μαργαρίτης, «Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος» στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ΄ Λυκείου...*, 37-38.

⁵² Βλ. πρόχειρα, Γεώργιος Μαργαρίτης, «Τα δημογραφικά δεδομένα-Ο πληθυσμός» στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ΄ Λυκείου...*, 13.

Βενιζέλο, οδήγησε στην αντικατάσταση του Ύπατου Αρμοστή Γεωργίου από τον έμπειρο πολιτικό Αλέξανδρο Ζαΐμη.

Η οικονομική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα συνέβαλε στην επιτυχία του *Κινήματος των Νεότουρκων* που ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη το 1908, συμβάλλοντας στον τερματισμό του *Μακεδονικού Αγώνα*. Οι *Νεότουρκοι* στρέφονταν έμπρακτα εναντίον του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ και ζητούσαν τον εκσυγχρονισμό της Αυτοκρατορίας. Μουσουλμάνοι αλλά και Έλληνες της Τουρκίας είδαν με θετικό μάτι το φιλόδοξο, νεωτερικό πρόγραμμα των *Νεοτούρκων*, πιστεύοντας πως θα διορθωθούν οι χρόνιες τελματώσεις του σουλτανικού καθεστώτος και θα τηρηθούν οι επαγγελίες αρμονικής συμβίωσης μεταξύ Τούρκων και μειονοτικών ομάδων.

Στις 15 Αυγούστου 1909, ο *Στρατιωτικός Σύνδεσμος*, μυστική οργάνωση κατώτερων αξιωματικών με αρχηγό τον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, στράφηκε εναντίον της κυβέρνησης του Δημητρίου Ράλλη και των παλαιών κομμάτων συλλήβδην, μέσω της έκρηξης κινήματος στο Γουδί. Οι κινηματίες ζητούσαν μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, τις ένοπλες δυνάμεις και την παιδεία. Παρά την επιτυχία τους, τα μέλη του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* δεν επέβαλαν δικτατορικό καθεστώς, αλλά στράφηκαν στον πολιτικό κόσμο για να υλοποιήσουν τις βλέψεις τους για την ανασυγκρότηση της χώρας. Μετά την παραίτηση του Ράλλη, κυβέρνηση σχημάτισε ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ο οποίος αποδέχθηκε τις προτάσεις του Κινήματος. Συνδεδεμένος με το κίνημα ήταν ο Κρητικός πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος⁵³. Ο ανερχόμενος πολιτικός πρότεινε υπηρεσιακή κυβέρνηση και την προκήρυξη εκλογών για τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Στη νέα κυβέρνηση υπό τον Στέφανο Δραγούμη μέλη του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* ανέλαβαν κρίσιμα χαρτοφυλάκια. Μετά την προκήρυξη των εκλογών, ο *Σύνδεσμος* διαλύθηκε, έχοντας επιτύχει τις φιλοδοξίες του.

Στις εκλογές του Αυγούστου 1910, τα παλιά κόμματα (*Νεωτεριστικόν*, υπό τον Γ. Θεοτόκη, *Νεοελληνικόν*, υπό τον Δ. Ράλλη, και *Τρίτον Κόμμα*, υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, συνεργάστηκαν σε πολλές περιφέρειες και συγκρότησαν τον *Συνασπισμό Ηνωμένων Κομμάτων*, καταλαμβάνοντας 210 από τις 362 έδρες. Η κυβέρνηση Δραγούμη παρέτεινε τη θητεία της έως τον Οκτώβριο 1910. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος

⁵³ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1974-1975, 265.

εξελέγη πρώτος βουλευτής Αττικοβοιωτίας με τη σημαία των Λαϊκών που ζητούσαν μεταρρυθμίσεις, χρησιμοποιώντας το σύνθημα της αλλαγής. Ο Γεώργιος Α΄, διαβλέποντας το πολιτικό άστρο του Κρήτα πολιτικού, του έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Το διάβημα του Γεωργίου θορύβησε τα παλιά κόμματα, τα οποία θεώρησαν αντισυνταγματική την ανάρρηση Βενιζέλου στην πρωθυπουργία. Αυτά, μάλιστα, απείχαν από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1910 στις οποίες το νεοσύστατο *Κόμμα των Φιλελευθέρων*, υπό τον Βενιζέλο, κέρδισε 307 από τις 362 έδρες. Στις προγραμματικές του δηλώσεις, ο νέος πρωθυπουργός ανέφερε τις άμεσες προτεραιότητές του οι οποίες περιλάμβαναν βελτιώσεις στη νομοθεσία, στην εκπαίδευση, στην αυτοδιοίκηση και στην οικονομία, αποβλέποντας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας.

Το 1912, ο συνασπισμός τεσσάρων βασιλείων (Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου) της χερσονήσου του Αίμου στράφηκε εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που έπνεε τα λoίσθια, αποβλέποντας σε εδαφικά οφέλη. Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (Οκτώβριος 1912 - Μάιος 1913), όπως ονομάστηκε, είχε θετική έκβαση για την Ελλάδα. Μετά τις νικηφόρες μάχες (Σαραντάπορο, Γιαννιτσά, Πέντε Πηγάδια, Μπιζάνι κ.α.), την προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη και τις ναυμαχίες (Ελλη, Λήμνος), η Ελλάδα ήταν μεταξύ των κρατών που υπέγραψαν τη συνθήκη του Λονδίνου (1913), η οποία άφησε πολλές εκκρεμότητες. Μια δεύτερη βαλκανική σύρραξη ήταν προ των πυλών. Όπως ήταν αναμενόμενο, κατά το θέρος του 1913, η Βουλγαρία κήρυξε τον πόλεμο στις άλλες χριστιανικές χώρες. Στη δίνη του πολέμου ενεπλάκησαν ακόμα Ρουμανία και Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίες κήρυξαν τον πόλεμο στη Βουλγαρία, χωρίς βέβαια να συμμαχήσουν με την Ελλάδα, τη Σερβία και το Μαυροβούνιο.

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου (29 Ιουνίου - 31 Ιουλίου 1913), η Ελλάδα, εν μέσω θέρους, κατήγαγε σημαντικές νίκες εναντίον της Βουλγαρίας στο πεδίο των μαχών (Κιλκίς-Λαχανά, Δοϊράνη, Κρέσνα-Τζουμαγιά). Οι Βούλγαροι, οι οποίοι μπήκαν στη βαλκανική σύρραξη με πολλές περγαμηνές λόγω της δεσμών και της έμπρακτης στήριξης από την τσαρική Ρωσία και την αυτοκρατορική Γερμανία, περικυκλωμένοι από τις άλλες δυνάμεις, αναγκάστηκαν να υπογράψουν ανακωχή. Με την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, η Ελλάδα κατακύρωσε σημαντικά εδάφη της Μακεδονίας (αιχμή του δόρατος η Θεσσαλονίκη, πόλη με μεικτό πληθυσμό και αναπτυγμένη εμπορικά), της Ηπείρου, της Κρήτης και του Βορειανατολικού

Αιγαίου. Οι Ιταλοί, ενοχλημένοι από την αξιοσημείωτη εδαφική και πληθυσμιακή αύξηση της Ελλάδας, φρόντισαν να αποτρέψουν την ενσωμάτωση της Βόρειας Ηπείρου στον ελληνικό εθνικό κορμό, παρά την κατάληψή της από τον Ελληνικό Στρατό. Παρά την αντίδραση του Βενιζέλου, η περιοχή, με τη σύναψη του Πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας (1914), ενσωματώθηκε στο νεοσύστατο κράτος της Αλβανίας. Στα χέρια των Ιταλών, που είχαν ωφεληθεί από τη συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δεν επιθυμούσαν να ζημιωθούν από την Ελλάδα, βρίσκονταν από το 1912 τα Δωδεκάνησα⁵⁴.

Το 1914, τα θεμέλια της Γηραιάς Ηπείρου ταρακουνήθηκαν από την έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου (γνωστού αργότερα ως Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου). Οι αιτίες βρίσκονται στη στρατιωτικοποίηση των Μεγάλων Δυνάμεων, πράγμα ευκρινές από την αξιοσημείωτη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών και των χωρισμό του πλανήτη σε αποικίες και σφαίρες επιρροής από το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γαλλία, τη Γερμανία, τις Η.Π.Α. και την Ιαπωνία. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είχαν παρατηρηθεί προσπάθειες σύναψης συμμαχιών μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών. Αρκούσε μια αφορμή για να ξεκινήσει μια ευρεία σύρραξη. Τελικά, θρυαλλίδα του πολέμου κατέστη η δολοφονία του Αρχιδούκα της Αυστροουγγαρίας και Διάδοχου του θρόνου των Αψβούργων, Φραγκίσκου Φερδινάνδου και της συζύγου του, στο Σεράγεβο (28 Ιουνίου 1914) από τον Σερβοβόσνιο εθνικιστή σπουδαστή και κήρυκα του Πανσλαβισμού Γκαβρίλο Πρίντσιπ. Η Αυστροουγγαρία θεώρησε τη Σερβία υπεύθυνη για τη διπλή δολοφονία και της κήρυξε τον πόλεμο βομβαρδίζοντας το Βελιγράδι. Η σύρραξη γρήγορα επεκτάθηκε σε όλη σχεδόν την υφήλιο.

Οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις ήταν η Αντάντ (Entente Cordiale, ελληνιστί: Εγκάρδια Συνεννόηση), η οποία είχε συγκροτηθεί το 1907 από τη Βρετανική Αυτοκρατορία, τη Γαλλία και την τσαρική Ρωσία και οι Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία) που είχαν τη βάση τους στην Τριπλή Συμμαχία των δύο αυτοκρατοριών και της Ιταλίας (στράφηκε τελικά προς την Αντάντ), που έλαβε χώρα το 1882. Στο πλευρό των Κεντρικών Αυτοκρατοριών συντάχθηκαν οι παραδοσιακοί εχθροί του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού Βουλγαρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από την Entente αποχώρησε η Ρωσία μετά την επανάσταση των Μπολσεβίκων (1917)· με Αγγλία και Γαλλία, όμως, είχαν συνταχθεί ήδη Ιαπωνία και Κίνα και κατά τον τελευταίο χρόνο του πολέμου οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

⁵⁴ Βλ. στο ίδιο, 354.

Μετά την κήρυξη του πολέμου, επικράτησε διχογνωμία στην ελληνική πολιτική σκηνή για την κατεύθυνση που θ' ακολουθούσε η Ελλάδα. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο Στρατού υποστήριζαν την ουδετερότητα, η οποία, σε κάθε περίπτωση, θα ήταν ευμενής προς την Entente. Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος είχε άλλη άποψη. Πιστεύοντας πως οι Αγγλογάλλοι θα κερδίσουν τον πόλεμο, τασσόταν υπέρ της άμεσης εξόδου στη σύρραξη στο πλευρό της Entente, θεωρώντας ότι η Ελλάδα παραβιάζει την Ελληνοσερβική Συνθήκη Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας του 1913⁵⁵. Η συνθήκη, βέβαια, προέβλεπε την υπεράσπιση της Σερβίας από τον Ελληνικό Στρατό σε περίπτωση επίθεσης της Βουλγαρίας στη σερβική επικράτεια και όχι εναντίον οιασδήποτε ξενικής επιβουλής, στην προκειμένη περίπτωση της Αυστροουγγαρίας.

Υπό το κράτος των συνθηκών αυτών, ξέσπασε διαμάχη στην ελληνική πολιτική σκηνή, ο λεγόμενος *Εθνικός Διχασμός*, δεδομένης της διάστασης των απόψεων που υποστήριζαν με θέρμη, και δίχως κάποια διάθεση ελιγμών προς την αντίθετη πλευρά, βασιλιάς και πρωθυπουργός. Ο Βενιζέλος πρότεινε στον βασιλιά να παραχωρηθούν Καβάλα και Δράμα στους Βουλγάρους προκειμένου να εξασφαλιστεί η ουδετερότητά τους και να σταλούν ελληνικά στρατεύματα στα Δαρδανέλια για να ενισχυθεί η εκστρατεία των Αγγλογάλλων στην Καλλίπολη. Ο Κωνσταντίνος ηρνεύτο πεισματικά. Ο πρωθυπουργός ενέμενε στην αρχική του θέση του, επειδή οι Σύμμαχοι άναβαν το πράσινο φως για την κατάληψη της Σμύρνης.

Ο Κωνσταντίνος, από την πλευρά του, δεν ήταν δυνατόν να στραφεί έμπρακτα εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήδη συμμάχου των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, επειδή ήταν γερμανόφιλος και νυμφευμένος με την αδερφή του Κάιζερ Γουλιέλμου Β'. Ως εκ τούτου, αρνήθηκε την πρόταση του Βενιζέλου, ο οποίος υπέβαλε την παραίτησή του από το αξίωμα του πρωθυπουργού. Τη θέση του πήρε ο ουδετερόφιλος Δημήτριος Γούναρης, ο οποίος προκήρυξε τις εκλογές του Μαΐου 1915 στις οποίες επικράτησαν ξανά οι Φιλελεύθεροι. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, ο Βενιζέλος σχημάτισε εκ νέου κυβέρνηση αλλά αναγκάστηκε να παραιτηθεί, ένεκα της εμμονής του βασιλιά στην ουδετερότητα. Τον διαδέχθηκαν οι Αλέξανδρος Ζαΐμης και Στέφανος Σκουλούδης. Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν ξανά τον Δεκέμβριο του 1915 δεν συμμετείχε το Κόμμα των Φιλελευθέρων, κρίνοντας την προκήρυξή τους αντισυνταγματική.

⁵⁵ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1978, 16.

Ο Βενιζέλος, πριν απομακρυνθεί από τον πρωθυπουργικό θώκο, δίχως την έγκριση του Κωνσταντίνου και της Βουλής, είχε καλέσει τις δυνάμεις της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη, αγνοώντας την επίσημη θέση της ελληνικής πολιτείας υπέρ της ουδετερότητας. Μετά την αποτυχημένη εκστρατεία στην Καλλίπολη, γαλλικά στρατεύματα, με επικεφαλής τον διοικητή της Γ΄ Γαλλικής Στρατιάς, αρχιστράτηγο Μωρίς Σαράιγ, εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και, έχοντας τη συγκατάθεση του Βενιζέλου, την κατέλαβαν, για να ενισχύσουν το μακεδονικό Μέτωπο. Ο Σαράιγ επέδειξε ιδιαίτερη σκαιότητα, καθώς απομάκρυνε πέντε ανεπιθύμητους αξιωματικούς από το ελληνικό στράτευμα και επέβαλε τον στρατιωτικό νόμο. Παρά την αντίδραση των Άγγλων, ταχυδρομείο, τηλεγραφείο, τηλεφωνείο, σιδηρόδρομος, τροχιόδρομος και εργοστάσια ηλεκτρικού ρεύματος και φωταερίου βρέθηκαν υπό τον έλεγχο του Γάλλου αρχιστράτηγου, ο οποίος επέβαλε λογοκρισία στον Τύπο, οδηγώντας στο κλείσιμο δύο εφημερίδων διά της βίας.

Το στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης ενισχύθηκε περαιτέρω από αγγλικά και σερβικά στρατεύματα και Έλληνες, οι οποίοι κατετάγησαν εθελοντές. Η παρουσία 120.000 Σέρβων στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη και η άφιξη του Σέρβου βασιλιά και της κυβέρνησης από την Κέρκυρα είχαν αποτέλεσμα την απόδοση της Θεσσαλονίκης στους Σέρβους και την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του σερβικού βασιλείου. Τεράστιο δε πλήγμα για το ελληνικό γόητρο ήταν και η κατάληψη εδαφών της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης από τους Βουλγάρους, οι οποίοι, στο μεταξύ, είχαν συνταχθεί με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Η αμαχητί, μάλιστα, παράδοση του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανόφιλους, τον Μάρτιο του 1916, θεωρήθηκε προϊόν εσχάτης προδοσίας. Η φιλοβασιλική κυβέρνηση Σκουλούδη και οι επιτελάρχες Βίκτωρ Δούσμανης και Ιωάννης Μεταξάς δέχθηκαν τα πυρά των βενιζελικών, αλλά και ομοϊδεατών τους, όπως ο Ίων Δραγούμης.

Κάτω από το βάρος των καταγιστικών αυτών εξελίξεων, τον Αύγουστο του 1916, ξέσπασε από βενιζελικούς απόστρατους και λοιπούς πολίτες το Κίνημα Εθνικής Άμυνας στη Μακεδονία, στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη, το οποίο υποστήριζε την άμεση έξοδο της Ελλάδος στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Πολιτικός ηγέτης του Κινήματος ήταν ο Βενιζέλος. Με τη βοήθεια των όπλων της Entente και κάποιων αξιωματικών που αυτομόλησαν από το στράτευμα, το Κίνημα επέτυχε. Έναν μήνα μετά ο Βενιζέλος, συνεπικουρούμενος από τους στρατηγούς Παναγιώτη Δαγκλή και τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, συγκρότησε την Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας στη

Θεσσαλονίκη. Η χώρα ήταν χωρισμένη στα δύο έως τον Ιούνιο του 1917. Ο βασιλιάς και οι κυβερνήσεις Καλογερόπουλου, Λάμπρου και Σκουλούδη ήλεγχαν τη νότια Ελλάδα, ενώ οι Βενιζελικοί τις περιοχές που είχαν στηρίξει το Κίνημα. Στις 24 Νοεμβρίου 1916, η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες.

Την ίδια περίοδο, Άγγλοι και Γάλλοι προσπαθούσαν με κάθε μέσο να επισπεύσουν τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Στις 18 Νοεμβρίου/1 Δεκεμβρίου 1916, στρατεύματα της Entente, μάλιστα, κινήθηκαν προς την ελεγχόμενη από τον βασιλέα Αθήνα, για να επιτάξουν τον οπλισμό της πρωτεύουσας. Όπως ήταν φυσικό, δυνάμεις του Βασιλείου της Ελλάδας έσπευσαν να τις απωθήσουν. Ο Ιωάννης Μεταξάς συγκρότησε ομάδες επιστράτων για την απόκρουση των Αγγλογάλλων. Για μια ολόκληρη μέρα έλαβαν χώρα οδομαχίες, οι οποίες έμειναν στην ιστορία με την ονομασία Νοεμβριανά. Στο πεδίο της μάχης έπεσαν 85 Έλληνες πιστοί στον βασιλέα και 194 Αγγλογάλλοι. Μετά την αποχώρηση των συμμάχων, στο στόχαστρο των δυνάμεων, που υπερασπίστηκαν την πόλη, βρέθηκαν οι βενιζελικοί της Αθήνας. Για την Entente, ο Κωνσταντίνος ήταν ο πιο μισητός άνθρωπος στην Ευρώπη μετά τον Κάιζερ. Οι σύμμαχοι προέβησαν σε μερικό ναυτικό αποκλεισμό των λιμανιών του Βασιλείου της Ελλάδας, προξενώντας σιτοδεία σε αρκετές ελληνικές πόλεις. Το ασφυκτικό κλίμα που δημιουργήθηκε εις βάρος του Κωνσταντίνου οδήγησε στην απομάκρυνσή του από τον θρόνο τον Ιούνιο του 1917.

Ο Κωνσταντίνος κηρύχθηκε έκπτωτος, αλλά δεν παραιτήθηκε επίσημα, καθώς τη θέση του έλαβε ο δευτερότοκος γιός του Αλέξανδρος και όχι ο πρωτότοκος Γεώργιος που είχε υπηρετήσει στον γερμανικό στρατό. Η χώρα επανενώθηκε και ο Βενιζέλος επέστρεψε ως θριαμβευτής στην πρωτεύουσα χωρίς να προκηρύξει εκλογές για την ανάδειξη νέου βουλευτικού σώματος. Παρακάμπτοντας τη Βουλή που προέκυψε στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1915, με το πρόσχημα της αντισυνταγματικότητας, ο πρωθυπουργός επανέφερε το βουλευτικό σώμα που εξελέγη τον Μάιο του 1915, το οποίο έμεινε στην ιστορία ως «Βουλή των Λαζάρων», παραλληλιζόμενο με την ανάσταση του φίλου του Ιησού, δεδομένου ότι επανασυστάθηκε καίτοι διαλυθέν. Η Ελλάδα μπήκε και επίσημα στον Πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων με τις νικηφόρες μάχες σε Ραβινέ και Σκρά. Καθοριστική ήταν επίσης η συμβολή της στη μεγάλη επίθεση του 1918, η οποία οδήγησε στη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας στο

βαλκανικό Μέτωπο⁵⁶. Το 1919 η Ελλάδα συμμετείχε στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων, την οποία συγκάλεσαν οι νικήτριες δυνάμεις προκειμένου να υπογραφούν οι σχετικές συνθήκες μεταξύ νικητών και ηττημένων και να θωρακιστεί η ειρήνη μέσω ενός παγκόσμιου συνδέσμου, της Κοινωνίας των Εθνών. Την Ελλάδα αφορούσε η συνθήκη του Νεϊγύ (Νοέμβριος 1919), μέσω της οποίας η Βουλγαρία παραιτήθηκε των δικαιωμάτων της στη μεσημβρινή Δυτική Θράκη. Τα εδάφη αυτά παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 με την υπογραφή της Συνθήκης Σεβρών.

Μέσω αυτής της συνθήκης, που υπογράφουν οι νικητές του Μεγάλου Πολέμου και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην Ελλάδα παραχωρούνται ακόμα τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και η Ανατολική Θράκη μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας, 65 χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη. Η περιοχή της Σμύρνης θα έμενε υπό την ονομαστική επικυριαρχία του Σουλτάνου αλλά θα διοικείτο από Έλληνα Ύπατο Αρμοστή, τον Αριστείδη Στεργιάδη, εντολοδόχο της Κοινωνίας των Εθνών. Η τύχη της θα κρινόταν πέντε χρόνια μετά, με δημοψήφισμα. Επιπροσθέτως, τα στενά των Δαρδανελίων και η θάλασσα του Μαρμαρά εκκενώθηκαν από στρατεύματα και έγιναν προσωρινά διεθνής περιοχή, ενώ τα οικονομικά της Αυτοκρατορίας πέρασαν στον έλεγχο των Συμμάχων, οι οποίοι φρόντισαν να καθορίσουν την ισότητα και τα δικαιώματα των χριστιανικών μειονοτήτων. Η κοινή γνώμη πίστεψε ότι η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών απέκτησε σάρκα και οστά. Δεκαπέντε μήνες πριν από τη συνομολόγηση της συνθήκης των Σεβρών, η ελληνική κυβέρνηση, με την καθοδήγηση Άγγλων και Γάλλων, προέβη στην αποστολή στρατευμάτων στη Μικρά Ασία. Έτσι, στις 2 Μαΐου 1919, η 1^η Ελληνική Ταξιαρχία αποβιβάστηκε στην προκυμαία της Σμύρνης προκειμένου να τηρήσει την τάξη στην περιοχή και να προστατεύσει τους Έλληνες. Τον Μάρτιο του 1920, το Ελληνικό Στρατηγείο υπό τον Λεωνίδα Παρασκευόπουλο μεταφέρθηκε από τη Θεσσαλονίκη στη Σμύρνη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις έδωσαν τη συγκατάθεση τους στον Βενιζέλο για την προέλαση του Ελληνικού Στρατού στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας.

Το Ελληνικό Κοινοβούλιο, όμως, δεν επικύρωσε ούτε διά βοής τη συνθήκη. Εν τω μεταξύ, Γαλλία και Ιταλία διάκινεται αρνητικά στις διπλωματικές επιτυχίες της Ελλάδας, καθώς θεωρούσαν ότι η χώρα μας πλήττει τα οικονομικά τους συμφέροντα. Γι' αυτές τις δύο χώρες, η Συνθήκη των Σεβρών ήταν μια διπλωματική επιτυχία της

⁵⁶ Βλ. στο ίδιο, 354.

Αγγλίας και η Ελλάδα θα λειτουργούσε ως δορυφόρος της στην Εγγύς Ανατολή. Η αφορμή για την επίσημη αλλαγή της στάσης τους δεν άργησε να βρεθεί. Λίγες μέρες πριν από τη διεξαγωγή εκλογών, στις 25 Οκτωβρίου 1920, απεβίωσε αιφνιδίως και σε νεότερη ηλικία ο αποδεκτός από την Αντάντ βασιλιάς Αλέξανδρος. Επίσημη εκδοχή θανάτου υπήρξε το δάγκωμα από πίθηκο στο Τατόι. Οι εκλογές διεξήχθησαν την 1^η Νοεμβρίου 1920 μέσα σε συνθήκες Εθνικού Διχασμού και άκρατης πόλωσης. Χαρακτηριστικό ήταν ότι συμμετείχαν μόνο δύο παρατάξεις. Από τη μια, οι θριαμβευτές των Σεβρών *Φιλελεύθεροι* από την άλλη, η *Ηνωμένη Αντιπολίτευσις*, ένας συνασπισμός των αντιβενιζελικών κομμάτων με επικεφαλής τον Πατρινό πρώην πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη. Η *Ηνωμένη Αντιπολίτευσις* υποστήριζε με θέρμη τη λήξη του πολέμου, και το σύμβολό της, η ελιά, ξεκάθαρα παρέπεμπε στην ειρήνη. Τελικά οι Αντιβενιζελικοί, παρότι πήραν λιγότερους ψήφους, λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος επικράτησαν, ενώ ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που πριν από λίγους μήνες είχε ανακηρυχθεί από τη Βουλή «*άξιος της Ελλάδος ευεργέτης και σωτήρα της πατρίδος*», δεν εκλέχθηκε ούτε βουλευτής⁵⁷. Ήταν ξεκάθαρο ότι ο ελληνικός λαός είχε καταπονηθεί από τους συνεχείς πολέμους που καθυστερούσαν την ανοικοδόμηση της χώρας και τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Έτσι, αποδεχόμενοι την φιλειρηνική προπαγάνδα έφεραν στην εξουσία τους αντιπάλους του Βενιζέλου⁵⁸.

Κυβέρνηση σχημάτισε αρχικά ο Δημήτριος Ράλλης. Από τις πρώτες πράξεις της, ήταν η προκήρυξη δημοψηφίσματος, στις 22 Νοεμβρίου 1920, για την επάνοδο ή μη του Κωνσταντίνου. Το γεγονός αυτό θορύβησε Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία. Δύο μέρες πριν από τη διεξαγωγή του, οι τρεις Δυνάμεις, με πρωτοβουλία της Γαλλίας, επέδωσαν διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση μέσω της οποίας κατήγγειλαν την ανειλικρινή κατά το παρελθόν στάση του Κωνσταντίνου και διακήρυσσαν ότι σε περίπτωση επανόδου του θα θεωρούνταν απαλλαγμένες στο μέλλον από κάθε αλληλεγγύη στην ελληνική κυβέρνηση⁵⁹. Η νέα κυβέρνηση, ούσα ανυποχώρητη, διεξήγαγε το δημοψήφισμα. Οι Φιλελεύθεροι απείχαν από αυτό, θεωρώντας μη έντιμες τις συνθήκες διεξαγωγής του. Το αποτέλεσμα ήταν 99% υπέρ της επιστροφής Κωνσταντίνου.

⁵⁷ Βλ. πρόχειρα, «Ελληνικές βουλευτικές εκλογές 1920» στο: Διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*. Διαδικτυακή Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_1920 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

⁵⁸ Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, Βιβλιογραφικός Οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα: Θεμέλιο 2007, 123.

⁵⁹ Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., 366.

Πολλοί ιστορικοί χαρακτήρισαν το δημοψήφισμα νόθο, λαμβάνοντας υπόψιν τόσο το συντριπτικό ποσοστό υπέρ της επιστροφής όσο και το γεγονός ότι οι ψηφίσαντες ήταν κατά 30% περισσότεροι από εκείνους των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου⁶⁰.

Η νέα κυβέρνηση, παρά το φιλειρηνικό της πρόγραμμα, συνέχισε τον πόλεμο. Οι δυνάμεις της Entente, όμως, εγκατέλειψαν την Ελλάδα την περίοδο που το κίνημα αντίστασης των Τούρκων οργανωνόταν από τον αξιωματικό Μουσταφά Κεμάλ στη Μικρά Ασία. Η Αγγλία δεν είχε καμιάν εμπιστοσύνη στα φιλογερμανικά κόμματα και στον γερμανόφιλο βασιλέα, ενώ Γαλλία και Ιταλία προέβησαν σε συνεννοήσεις με τον Κεμάλ και πήραν την απόφαση να ανακαλέσουν τα στρατεύματά τους από τις ζώνες κατοχής. Τα γαλλικά στρατεύματα εγκατέλειψαν την Κιλικία στις 27 Φεβρουαρίου 1921, παραδίδοντας στον Κεμάλ το σχετικό πολεμικό υλικό, το οποίο θα χρησιμοποιούνταν εναντίον των Ελλήνων για να ανακοπεί η κυριαρχία της Αγγλίας στην Ανατολή. Οι ιταλικές δυνάμεις εγκατέλειψαν την Αττάλεια έναν χρόνο μετά. Δεν πρέπει, ακόμα, να παραλείψουμε ότι οι τρεις Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία) ήταν την αναγνώριση της συνθήκης των Σεβρών και σταμάτησαν τη νηοψία στα ξένα εμπορικά σκάφη. Αυτό επέτρεπε στα γαλλικά και τα ιταλικά πλοία να μεταφέρουν απερίσπαστα πυρομαχικά και άλλα πολεμικά εφόδια στα λιμάνια της Τουρκίας⁶¹.

Τόνωση για την Τουρκία ήταν αναμφίβολα και η πτώση του τσαρικού καθεστώτος της Ρωσίας και η συνακόλουθη εγκατάλειψη του προαιώνιου ρωσικού επεκτατισμού προς την Κωνσταντινούπολη. Μετά τη σύναψη της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ (1918), τα ρωσικά στρατεύματα, αποχωρώντας από την Αρμενία, τον Καύκασο, την Τραπεζούντα και τον Πόντο άφηναν άφθονο πολεμικό υλικό, το οποίο θα καρπώνονταν οι Τούρκοι και θα στρέφονταν εναντίον του Ελληνικού Στρατού της Μικράς Ασίας. Στο μεταξύ, οι Έλληνες, για να επιβληθούν στους αντιπάλους τους, αναγκάζονταν να οργανώσουν μεγάλες επιχειρήσεις και να προωθηθούν προς την ενδοχώρα με κατεύθυνση προς την Άγκυρα. Ο αλυτρωτισμός εξελίχθηκε σε ξεκάθαρο επεκτατισμό. Στα εδάφη, που κατευθυνόταν το στράτευμα με επικεφαλής τον στρατηγό Αναστάσιο Παπούλα, δεν υπήρχαν ελληνικοί πληθυσμοί.

⁶⁰ Βλ. πρόχειρα, «Ελληνικό δημοψήφισμα του 1920» Διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*. Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%88%CE%AE%CF%86%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_1920 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2018).

⁶¹ Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., 367-368.

Το καλοκαίρι του 1921, η Ανώτατη Ελληνική Διοίκηση οργάνωσε την εκστρατεία του Σαγγάριου, η οποία συνιστά πύρρειο νίκη των Ελλήνων. Κατά τη διάρκειά της, οι στρατιώτες καταπονήθηκαν σωματικά, καθώς υποχρεώθηκαν σε μεγάλης διάρκειας προελάσεις στα ξηρά και άγονα εδάφη της Αλμυράς Ερήμου, εξασθενίζοντας τη γραμμή του Μετώπου. Μετά από αυτή την μάχη, ξεκίνησε η υποχώρηση του ελληνικού Μετώπου. Το στράτευμα καθηλώθηκε στη γραμμή Εσκή Σεχέρ - Κιουτάχεια - Αφιόν Καραχισάρ για έναν ολόκληρο χρόνο, δεχόμενο τις επιθέσεις των Τούρκων άτακτων, τσετών. Ο περιορισμός σε άγονα εδάφη, η πενιχρή επιμελητεία και το γεγονός ότι εγγύς βρίσκονταν τουρκοί πληθυσμοί δυσχέραιναν κατά πολύ τις δυνατότητες ανεφοδιασμού. Την ίδια περίοδο, ο Κεμάλ στελέχωνε τον στρατό του με νέους άνδρες και εφοδιαζόταν με νέο οπλισμό. Η Ελλάδα, απομονωμένη διεθνώς και καταρρακωμένη οικονομικά από την επιστράτευση του Μαρτίου 1921 και τη συντήρηση του υπάρχοντος Μετώπου, με πρωτοβουλία του Υπουργού Οικονομικών Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, προέβη σ' έναν ιδιόμορφο εσωτερικό δανεισμό 1½ δισεκατομμυρίων δραχμών μέσω της διχοτόμησης του χαρτονομίσματος.

Ο λαός και ο στρατός είχαν εξαντληθεί από τους αλληπάλληλους δεκαετείς πολέμους, τον Διχασμό και τα τεταμένα πολιτικά πάθη. Την ίδια ώρα, οι πολιτικοί δεν αντιλαμβάνονται τη μεταβολή της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων και αντιμετωπίζουν με τρόπο σπασμωδικό την έκρυθμη κατάσταση⁶². Στο μεταξύ, οι Τούρκοι απέρριψαν την πρόταση της Αντάντ για ειρήνη και απαιτούσαν την υπό όρους αποχώρηση της Ελληνικής Στρατιάς. Ο νέος αρχιστράτηγος, τρίτος από την άφιξη του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία, Γεώργιος Χατζανέστης, πρότεινε μιαν ανέλπιστη κίνηση που θα αιφνιδίαζε τους Τούρκους και θα διασκέδαζε τις αρνητικές εντυπώσεις από τη διαφαινόμενη αποτυχία στην περιοχή. Οι δυτικοί ηγέτες απέρριψαν την πρότασή του που περιλάμβανε την επέλαση του Ελληνικού Στρατού από τη Βιθυνία και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Το προδιαγεγραμμένο τέλος για την ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία δεν άργησε. Ο εχθρός, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλία, επιτέθηκε στις καθηλωμένες ελληνικές δυνάμεις στις 14 Αυγούστου 1922. Η ασθενής γραμμή διασπάστηκε, προκαλώντας την κατάρρευση της άμυνας. Ο Ελληνικός Στρατός υποχώρησε από παντού, εκκενώνοντας τη Μικρά Ασία. Πολλοί Έλληνες της Μικράς Ασίας, για να αποφύγουν τα αντίποινα των ατάκτων, ακολουθούν τον Ελληνικό Στρατό. Τον Σεπτέμβριο του 1922 έλαβε χώρα η καταστροφή της

⁶² Βλ. στο ίδιο, 368-369.

Σμύρνης από τα κεμαλικά στίφη. Η πυρκαγιά ξεκίνησε από την αρμενική συνοικία και γρήγορα επεκτάθηκε στην ελληνική. Η πρωτεύουσα της Ιωνίας, το καύχημα των Ελλήνων της Ανατολής, γρήγορα τυλίχθηκε στις φλόγες. Ακολούθησαν απηνείς σφαγές Ελλήνων και Αρμενίων και λεηλασίες. Οι τυχεροί πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς. Τα πλοία των Ευρωπαίων στην προκυμαία αρνούσαν να βοηθήσουν τον ελληνικό πληθυσμό. Πολλοί συλληφθέντες άνδρες εκτοπίζονται με οδυνηρές πορείες στο εσωτερικό και βρίσκουν τον θάνατο από τις κακουχίες και τις ωμότητες των Τούρκων. Ο Ελληνικός Στρατός δεν μπόρεσε να υπερασπιστεί ούτε την Ανατολική Θράκη, η οποία εκκενώθηκε τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς.

Η αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας, που ξεκίνησε με τις καλύτερες περγαμηνές, συνιστά την ταφόπλακα της μακραίωνης και αξιοπρόσεκτης σε πολλά πεδία ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία. Έναν αιώνα μετά την έναρξη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, το ελληνικό κράτος ήταν υποχρεωμένο να κάνει μια νέα αρχή, εγκαταλείποντας οριστικά το όραμα του μεγαλοϊδεατισμού. Ο πόλεμος έληξε τυπικά με την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών, όπου καθορίζεται ως σύνορο Ελλάδας-Τουρκίας στη Θράκη ο ποταμός Έβρος. Μέχρι το τέλος του χρόνου, στην Ελλάδα είχαν φτάσει 1.500.000 πρόσφυγες. Η χώρα, ταπεινωμένη από την ήττα και τις καταστροφικές οικονομικές συνέπειες ενός μακροχρόνιου πολέμου, αδυνατούσε να καλύψει τις ανάγκες του νέου πληθυσμού.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας αυτής της μαζικής μετακίνησης πληθυσμών ήταν υποχρεωτικός. Στις 17/30 Ιανουαρίου 1923, Ελλάδα και Τουρκία υπέγραψαν τη σύμβαση της Λωζάνης για την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Από αυτήν εξαιρούνταν μόνο οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Στις 24 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς, υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης Ελλάδας και Τουρκίας. Εκπρόσωπος της χώρας κατά τη σύναψη των διπλωματικών αυτών πράξεων ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Η προσγείωση στη νέα πραγματικότητα προξένησε μεγάλη αναταραχή στην Ελλάδα. Αμέσως μετά την απομάκρυνση από τη Μικρά Ασία και την περαίωση των ελληνικών στρατευμάτων στη Χίο και τη Μυτιλήνη, βενιζελικοί αξιωματικοί, με επικεφαλής τους Νικόλαο Πλαστήρα, Στυλιανό Γονατά και Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο, κήρυξαν επανάσταση στις 11 Σεπτεμβρίου 1922, στρεφόμενοι εναντίον της κυβέρνησης, στην οποία απέδιδαν ευθύνες για την κατάρρευση του Μετώπου. Οι

κινηματίες κατόρθωσαν να επικρατήσουν και ζήτησαν την παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ του διαδόχου Γεωργίου. Στις 13 Σεπτεμβρίου, τα πλοία με τον στρατό έφτασαν στο Λαύριο και την επόμενη μέρα έλαβε χώρα η δεύτερη και οριστική παραίτηση του Κωνσταντίνου από τον ελληνικό θρόνο. Βασιλιάς ανακηρύχθηκε ο γιός του Γεώργιος Β΄.

Οι κινηματίες, φτάνοντας στην Αθήνα, συνέλαβαν επτά αντιβενιζελικούς πολιτικούς (Δημήτριο Γούναρη, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Νικόλαο Στράτο, Γεώργιο Μπαλτατζή, Μιχαήλ Γούδα, Ξενοφόντα Στρατηγό) και τον διοικητή της στρατιάς της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, Γεώργιο Χατζανέστη, αποδίδοντάς τους την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Για την τύχη τους επικράτησε διχογνωμία, καθώς οι πιο σκληροπυρηνικοί (Πάγκαλος, Παπαναστασίου, Οθωναίος) υποστήριζαν την άμεση εκτέλεσή τους, ενώ οι πιο διαλλακτικοί τάχθηκαν υπέρ της συγκρότησης έκτακτου στρατοδικείου. Στις 17 Σεπτεμβρίου οι κινηματίες συγκρότησαν πολιτική κυβέρνηση με επικεφαλής τον νομομαθή Σωτήριο Κροκιδά. Παρά τον λαϊκό αναβρασμό, που ζητούσε την άμεση εκτέλεση των συλληφθέντων, στις 13 Οκτωβρίου εκδόθηκε το διάταγμα *«περί συστάσεως και λειτουργίας έκτακτου στρατοδικείου προς εκδίκασιν των κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής κατηγοριών»*.

Η δίκη ξεκίνησε στο κτίριο της Παλαιάς Βουλής στις 31 Οκτωβρίου. Στις 15 Νοεμβρίου, ώρα 07:15 π.μ., ο Πρόεδρος του έκτακτου στρατοδικείου, στρατηγός Αλέξανδρος Οθωναίος, ανέγνωσε την τελική ετυμηγορία του δικαστηρίου. Έξι από τους οκτώ κατηγορούμενους θα εκτελούνταν. Ανάμεσά τους και ο Γούναρης, που έπασχε από βαριάς μορφής τύφο. Οι Γούδας, υποναύαρχος εν αποστρατεία και πρώην υπουργός, και Στρατηγός, υποστράτηγος εν αποστρατεία και πρώην υπουργός, θα καταδικάζονταν σε ισόβια κάθειρξη. Η εκτέλεση των πέντε πολιτικών, ανάμεσά τους τρεις διατελέσαντες πρωθυπουργοί, και του Χατζανέστη έλαβε χώρα στις 10:30 π.μ. της ίδιας μέρας στο Γουδί. Η δίκη των έξι (παρότι ήταν οκτώ οι κατηγορούμενοι), χαρακτηρίστηκε από πολλούς παρωδία και απέδειξε ότι οι πληγές του Εθνικού Διχασμού δεν είχαν κλείσει. Και πραγματικά: οι αλλεπάλληλες πράξεις αντεκδίκησης βενιζελικών και αντιβενιζελικών, με αποκορύφωμα την εκτέλεση του Ίωνα Δραγούμη μερικά χρόνια πριν, δεν φαίνονταν να έχουν τελειωμό.

Ύστερα από δέκα χρόνια, η αδιάλειπτη συμμετοχή της Ελλάδας σε πολεμικούς αγώνες παύει ως το 1940. Το μόνο κέρδος, μετά τις στρατιωτικές και διπλωματικές

επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913) ήταν η προσάρτηση της Δυτικής Θράκης. Καθημαγμένη η Ελλάδα δεν στρέφει πια το βλέμμα στην Ανατολή ή την επέκταση στη χερσόνησο του Αίμου αλλά επιδίδεται στο τιτάνιο έργο της περίθαλψης των προσφύγων. Τον Αύγουστο του 1923, το γόητρο της χώρας δέχεται ένα ακόμα πλήγμα, αυτήν τη φορά από δυσμάς, καθώς η φασιστική κυβέρνηση της Ιταλίας προέβη στον βομβαρδισμό και την κατάληψη της Κέρκυρας, κάνοντας για πρώτη φορά επίδειξη δυνάμεων στη Βαλκανική. Ο ολοκληρωτισμός είναι προ τον πυλών.

Στην ελληνική πολιτική σκηνή παρατηρείται έντονη αστάθεια, πράγμα που αντανακλάται στις συνεχείς πολιτικές στασιαστικές ζυμώσεις και αναταραχές μέσω των στρατιωτικών κινήματων. Στις 22 Οκτωβρίου 1923, οι στρατηγοί Γεώργιος Λεοναρδόπουλος και Παναγιώτης Γαργαλίδης, με έμμεση ανάμειξη του στρατηγού και αρχηγού του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, Ιωάννη Μεταξά, κηρύσσουν αντεπανάσταση εναντίον της κυβέρνησης του Στυλιανού Γονατά. Η καταστολή του κινήματος των βασιλοφρόνων στρατιωτικών επετεύχθη γρήγορα και πλήθος αξιωματικών αποστρατεύτηκε. Το κίνημα αυτό προκάλεσε την οργή και την αντίδραση των αρχηγών της Επανάστασεως του 1922. Παρά την αντίθετη, μάλιστα, άποψη του Βενιζέλου, οι δημοκρατικοί αξιωματικοί απομάκρυναν από τον θρόνο τον βασιλιά Γεώργιο Β' (18 Μαρτίου 1924) και προχώρησαν στην ανακήρυξη της Ελληνικής Δημοκρατίας (25 Μαρτίου 1924). Πρώτος Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας εκλέχθηκε προσωρινά, ως πρόσωπο κοινής αποδοχής, ο θριαμβευτής των Βαλκανικών Πολέμων Παύλος Κουντουριώτης. Πρωτεργάτης της πολιτειακής μεταβολής ήταν ο Πρόεδρος της Δημοκρατικής Ένωσης Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ο ενάρετος πολιτικός άνδρας, επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας των Φιλελευθέρων, πίστευε ότι η απομάκρυνση της δυναστείας θα εξυγίαινε την πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή της χώρας, την ώρα που οι αντιβενιζελικοί έμεναν ακέφαλοι μετά την εκτέλεση των πέντε μεγαλόσχημων πολιτικών και το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* διεσπάτο σε κομμάτια. Η κυβερνητική αστάθεια συνεχίζεται, καθώς οι κυβερνήσεις Παπαναστασίου, Σοφούλη και Μιχαλακόπουλου είναι βραχύβιες και έρχονται αντιμέτωπες με τις υπέρμετρες φιλοδοξίες κάποιων δημοκρατικών αξιωματικών (Πάγκαλου, Κονδύλη, Χατζηκυριάκου) που ονειρεύονται την ανακήρυξη δικτατορίας με τους ίδιους επικεφαλής⁶³. Ακόμα, η κρίση των αστικών κομμάτων, η οποία αφορμάται από το γεγονός ότι ήταν προσωποπαγή και όχι κόμματα αρχών, η πολιτική

⁶³ Βλ. στο ίδιο, 373-374.

αστάθεια, οι επεμβάσεις του στρατού στη διοίκηση, τα τεταμένα πάθη, η ημετεροκρατία, η οικονομική ύφεση και το τιτάνιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων συνέβαλαν στη διάδοση της σοσιαλιστικής, εργατικής ιδεολογίας στη χώρα. Το *Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος* (Σ.Ε.Κ.Ε.), που ιδρύθηκε το 1918, εισήλθε στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή το 1924 και μετονομάστηκε σε *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας*.

Ένας από τους προαναφερθέντες αξιωματικούς, ο Θεόδωρος Πάγκαλος, κατόρθωσε να ικανοποιήσει τις βλέψεις του με το κίνημα της 25^{ης} Ιουνίου 1925 και τον σχηματισμό επαναστατικής κυβέρνησης, η οποία έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Ο Πάγκαλος, αφού παγιάθηκε στην εξουσία, τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς κατήργησε τη Βουλή με το πρόσχημα της απώλειας της εμπιστοσύνης του έθνους και, μετά την παραίτηση του Κουντουριώτη, εκμεταλλευόμενος την αδράνεια των δημοκρατικών κομμάτων, ανέλαβε την προεδρία της δημοκρατίας μέσω της διεξαγωγής νόθου δημοψηφίσματος. Το δικτατορικό καθεστώς του Παγκάλου συμπλήρωσε δεκατέσσερις μήνες ζωής και ανετράπη από τον στρατηγό Κονδύλη στις 22 Αυγούστου 1926.

Ο Κονδύλης αποκατέστησε στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας τον Παύλο Κουντουριώτη και προκήρυξε τις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, στις οποίες κανένα κόμμα δεν κέρδισε την πλειοψηφία. Στις εκλογές συμμετείχε και το *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας* συγκροτώντας το *Ενιαίο Μέτωπο Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων*, κερδίζοντας δέκα έδρες. Τελικά, βενιζελικοί (Καφαντάρης - Μιχαλακόπουλος) και αντιβενιζελικοί (Μεταξάς) συνέπραξαν, συγκροτώντας τη λεγόμενη *Οικουμενική Κυβέρνηση*, με πρόεδρο τον εξωκοινοβουλευτικό Αλέξανδρο Ζαΐμη. Την κυβέρνηση Ζαΐμη διαδέχθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1928, ζητώντας την προκήρυξη εκλογών, δεδομένου ότι δεν ήταν βουλευτής. Στις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928, το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* και οι συνεργαζόμενοι με τον Βενιζέλο κατέκτησαν τις 223 από τις 250 έδρες. Στον αντίποδα, παρατηρήθηκε μεγάλη καθίζηση στα ποσοστά τόσο των αντιβενιζελικών, υπό τον Παναγή Τσαλδάρη, όσο και των κομμουνιστών που δεν εισήλθαν στο Κοινοβούλιο.

Ο Βενιζέλος, επιστρέφοντας στην ηγεσία της χώρας, αντιμετώπισε με πραγματισμό την κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών και ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών. Έτσι, το 1930,

επισκεπτόμενος την Άγκυρα, υπέγραψε μαζί με τον Τούρκο ομόλογό-του Ισμέτ Ινονού, στις 30 Οκτωβρίου, το *Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας*. Η τακτική των ελληνικών κυβερνήσεων στα θέματα των ενόπλων δυνάμεων είναι και επίσημα αμυντική. Στόχος γίνεται η διατήρηση της ακεραιότητας της χώρας και η θωράκιση των βορείων συνόρων της. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, πιστεύοντας ότι η *Κοινωνία των Εθνών* θα θωράκιζε την ειρήνη, δεν προβαίνουν στον εκσυγχρονισμό του οπλισμού και στην εκπόνηση σύγχρονων οχυρωματικών έργων⁶⁴.

Την περίοδο αυτή, το ελληνικό κράτος ξόδεψε τις ζωτικότερες δυνάμεις του για την αποκατάσταση των προσφύγων. Πρόκειται για το μεγαλύτερο προσφυγικό ζήτημα που αντιμετώπισε σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος καθώς, όπως προείπαμε, στην Ελλάδα κατέφτασαν 1.500.000 ψυχές που εκριζώθηκαν από τις πατρογονικές τους εστίες. Οι κοιτίδες των περισσότερων ήταν η Μικρά Ασία, ο Πόντος και η Ανατολική Θράκη. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονήσουμε και τους 170.000 Έλληνες που ήρθαν από τη Βουλγαρία με την ελληνοβουλγαρική σύμβαση του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919), αλλά και εκείνους που ήρθαν από περιοχές του Καυκάσου και της μεσημβρινής Ρωσίας, τη Γιουγκοσλαβία (Σκόπια, Μοναστήρι, Κρούσοβο, Πρίλεπ), την Αλβανία και τα Δωδεκάνησα. Δεκτοί έγιναν, ακόμα, 50.000 Αρμένιοι πρόσφυγες. Οι περισσότεροι πρόσφυγες της Βουλγαρίας, της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκαν στις περιοχές των Βουλγάρων και των Τούρκων που εγκατέλειψαν την ελληνική Μακεδονία. Στον αντίποδα, Βούλγαροι και Τούρκοι εγκαθίστανται στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι Έλληνες. Οι ανωτέρω πληθυσμοί ήταν, κατά κύριο λόγο, αγροτικοί. Στην Ελλάδα, όμως, κατέφτασαν και 200.000 αστοί που εγκατέλειψαν εθελουσίως την Κωνσταντινούπολη. Αυτοί εγκαταστάθηκαν σε διάφορες πόλεις του ελληνικού κράτους χωρίς να δημιουργήσουν προβλήματα σ' αυτό. Οι υπόλοιποι 1.300.000 πρόσφυγες είχαν ανάγκη από περίθαλψη, τροφή, στέγη και εργασία. Μακροπρόθεσμα δε, θα έπρεπε να αφομοιωθούν με τον γηγενή πληθυσμό.

Αναμφίβολα, σε σημαντικό αρωγό του ελληνικού κράτους αναδείχθηκε η *Κοινωνία των Εθνών*, η οποία χορήγησε στην Ελλάδα ένα δάνειο 12,3 εκατομμυρίων λιρών και έστειλε στη χώρα τεχνικούς και οικονομολόγους για να την βοηθήσουν στο τιτάνιο έργο της αποκατάστασης των νέων πληθυσμών. Επιπλέον, ιδρύθηκε ο διεθνής οργανισμός *Εταιρεία Αποκατάστασης Προσφύγων* (Ε.Α.Π.). Η Ε.Α.Π., σε συνεργασία με τις ελληνικές αρχές, ολοκλήρωσε το έργο της μέσα σε επτά χρόνια (Νοέμβριος 1923

⁶⁴ Βλ. στο ίδιο, 380-381.

- τέλος 1930). Μέσω της Ε.Α.Π., στους αγρότες πρόσφυγες χορηγήθηκαν γαίες, κατοικίδια ζώα, εργαλεία και γεωργικά μηχανήματα. Επιπλέον, έλαβαν χώρα κοινωφελή έργα (δρόμοι, γέφυρες, υδραγωγεία, λιμενικά, εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά). Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην καταπολέμηση ασθενειών, όπως ο ελώδης πυρετός, ο τύφος και η φυματίωση, μέσα από την ίδρυση ιατρικών σταθμών και φαρμακείων αλλά και μέσα από αρτεσιανά φράγματα και εξυγιαντικά έργα. Δεδομένου ότι οι περιουσίες που άφησαν οι Τούρκοι ήταν μικρές, κτίστηκαν νέοι συνοικισμοί (Νέα Σμύρνη, Νέα Ιωνία, Καισαριανή, Βύρωνας, Νέα Μάκρη, Νέα Αλικαρνασός και άλλοι) στο λεκανοπέδιο της Αττικής και αλλού. Οι ελληνικές κυβερνήσεις έδωσαν βαρύτητα στην αποκατάσταση αγροτών και αστών προσφύγων στα εδάφη της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης. Το Μακεδονικό Ζήτημα, περίπλοκο πρόβλημα της ευρωπαϊκής διπλωματίας, λύθηκε με την εγκατάσταση 300.000 ελληνικών οικογενειών. Οι άλλοτε ετερόκλητες πληθυσμιακά περιοχές απέκτησαν πια τον απαραίτητο ελληνικό πληθυσμό για να θωρακιστεί η θέση τους στον ελληνικό εθνικό κορμό.

Συμπερασματικά, αξίζει να σημειωθεί ότι για πρώτη φορά στα χρονικά, οι ελληνικοί πληθυσμοί περιορίζονται στα όρια της ελληνικής χερσονήσου, καθώς εγκαθίστανται οριστικά σ' αυτήν. Ως εκ τούτου, τα αποτελέσματα του προσφυγικού ζητήματος ήταν καίρια για τους τομείς της πολιτικής και της εθνολογίας. Επιπλέον, παρά τις δύσκολες συνθήκες, οι ετερόχθονες προσαρμόστηκαν και ρίζωσαν στη νέα τους πατρίδα αναπτύσσοντας δραστηριότητες σε όλα τα πεδία της οικονομικής ζωής. Η προσφορά των προσφύγων στην Ελλάδα αντανακλάται στην αξιοσημείωτη αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Ακόμα, τονώνεται το εμπόριο και ενισχύεται ραγδαία η βιομηχανία (υφαντουργία, ταπητουργία, κεραμική και πλαστική)⁶⁵. Σημαντική είναι και η ώθηση στον πολιτισμικό τομέα. Οι πρόσφυγες, που μέχρι πρότινος ζούσαν σε τόπους με μακραίωνη πολιτιστική παράδοση, επέδρασαν ποικιλοτρόπως στους γηγενείς. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη μουσική που έφτασε από την Ανατολή. Αυτή επηρέασε τους λαϊκούς πληθυσμούς και αναδείχθηκε σε κυρίαρχη μουσική των κατώτερων στρωμάτων (ρεμπέτικο), καθότι πρόσφυγες τραγουδιστές και οργανοπαίχτες γέμιζαν τα λαϊκά πάγκα έως το 1940. Αξιοσημείωτη ήταν και η προσφορά στον πνευματικό τομέα Δεν πρέπει να λησμονήσουμε και τους λογοτέχνες Γιώργο Σεφέρη, Ηλία Βενέζη, Στρατή Δούκα, Κοσμά Πολίτη, Γιώργο Θεοδοκόα, Διδώ

⁶⁵ Βλ. στο ίδιο, 381-385.

Σωτηρίου, Μαρία Ιορδανίδου και άλλους, τον ζωγράφο και συγγραφέα Φώτη Κόντογλου και τον μουσικό Μανόλη Καλομοίρη.

Μετά την εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας, η Ελλάδα στρέφεται σταδιακά προς την εκβιομηχάνιση, παρά τις αντικειμενικές δυσχέρειες που πηγάζουν από την ευμετάβλητη πολιτική ζωή, την απουσία δρόμων, ειδικευμένων εργατών και βιομηχανικής πίστης. Σημαντικά, μάλιστα, πολιτικοκοινωνικά γεγονότα στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο (κίνημα των Νεοτούρκων, μαζικές διώξεις Ελλήνων, όξυνση των εθνικισμών λόγω Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, επανάσταση των μπολσεβίκων, ανακήρυξη της τουρκικής δημοκρατίας, υποχρεωτικές ανταλλαγές πληθυσμών) στρέφουν τους εύπορους κεφαλαιούχους της Διασποράς προς την Ελλάδα.

Η τελευταία διακυβέρνηση του Βενιζέλου, αποβλέποντας στον εκσυγχρονισμό, ο οποίος τα προηγούμενα χρόνια θυσιάστηκε στον βωμό του αλυτρωτισμού, συνέβαλε στην ίδρυση νέων βιομηχανικών μονάδων και στην προστασία της λειτουργίας τους μέσω της νομοθεσίας. Τα χρόνια αυτά, η μετανάστευση των γηγενών στο εξωτερικό φθίνει, καθώς οι κυβερνήσεις των χωρών υποδοχής, ιδίως των Η.Π.Α., θέτουν φραγμούς στην απρόσκοπτη μετανάστευση. Στον κοινωνικό τομέα, η εργατική νομοθεσία βελτιώνεται και η ημερήσια εργασία περιορίζεται στις 8 ώρες, πρώτα στις μεταλλευτικές και μεταλλουργικές επιχειρήσεις και αργότερα στις άλλες βιομηχανίες.

Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, το ελληνικό κράτος προσπαθεί να δώσει ώθηση στον πολιτισμό και στην παιδεία. Το 1926, ενενήντα χρόνια μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, ξεκινά τη λειτουργία του το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Την ίδια χρονιά, ιδρύεται και η Ακαδημία Αθηνών. Ακόμα, εκκινούν τη λειτουργία τους σχολεία και γυμναστήρια. Το 1927 και το 1930, λαμβάνει χώρα η αναβίωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού μέσω των Δελφικών Εορτών που διοργανώνει στον «ομφαλό της Γης» ο λυρικός και μεγαλήγορος ποιητής Άγγελος Σικελιανός, αποβλέποντας στην παγκόσμια συναδέλφωση. Τα χρόνια αυτά, στα ελληνικά γράμματα παγιώνονται, ακόμα, ο στοχαστής, πεζογράφος και ποιητής Νίκος Καζαντζάκης, ο Στράτης Μυριβήλης που γίνεται γνωστός για τη συγγραφή του αντιπολεμικού μυθιστορήματος *Η ζωή εν τάφω* και ο θιασώτης της ελληνορθόδοξης παράδοσης Φώτης Κόντογλου. Την ίδια περίοδο, ο Κώστας Βάρναλης στρέφεται προς τον διαλεκτικό υλισμό και γράφει τα έργα: *Το Φως που Καίει* και *Σκλάβοι Πολιορκημένοι*. Σύμβολο της εποχής του Μεσοπολέμου γίνεται ο «ιδανικός

αυτόχειρας» Κώστας Καρυωτάκης, ο οποίος σμιλεύει ελεγειακό και σαρκαστικό τόνο σκιαγραφώντας τα αδιέξοδα της υπαλληλικής ζωής, της γραφειοκρατίας και του ανθρώπινου βίου συλλήβδην. Το κλίμα της καρυωτακικής ποίησης, ο *καρυωτακισμός*, όπως ονομάστηκε, είναι ευκρινές στο έργο πολλών ποιητών. Δεν πρέπει να παραλείψουμε τον μελαγχολικό και νοσταλγικό Κώστα Ουράνη, τον αισθητή Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, τον Τέλλο Άγρα, τον Ρώμο Φιλύρα, τον Μήτσο Παπανικολάου και τη Μαρία Πολυδούρη. Στην ανύψωση της λογοτεχνικής παραγωγής συμβάλλουν και δύο οξυδερκείς κριτικοί: πρόκειται για τους Γιάννη Αποστολάκη και Λίνο Πολίτη.

Την ίδια περίοδο, ο Κωνσταντίνος Καβάφης, αξιοποιώντας την αρχαιοπρεπή του τάση και την ιδιότυπη μεικτή γλώσσα, συνεχίζει να συνθέτει λιτά, επιγραμματικά και υποβλητικά ποιήματα, τα οποία ο Βάρναλης, σε άρθρο του στην *Πρωΐα*, τα χαρακτηρίζει «*μινιατούρες δραμάτων*». Τα προηγούμενα χρόνια, το όραμα του αλτρωτισμού είχε βρει στέγη στην παλαμική ποίηση. Την ανασύσταση του χαμένου βυζαντινού κλέους ύμνησαν οι μεγαλόπνοες λυρικές συνθέσεις του Παλαμά: *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου* [1907] και *Η φλογέρα του βασιλιά* (1910). Τραγουδώντας τους πόθους και τους καημούς του Νεοέλληνα και παρακολουθώντας αδιάκοπα τα κοινωνικά συμφραζόμενα, ο Παλαμάς απεκλήθη «βάρδος του μεγαλοϊδεατισμού». Όπως ήταν φυσικό, τα προφητικά του σαλπίσματα έχασαν σημαντικό λαϊκό έρεισμα μετά την εγκατάλειψη της επέκτασης προς ανατολάς.

Τα χρόνια εκείνα, η αθηναϊκή κριτική πάσχιζε για να εννοήσει την ετερότητα της καβαφικής ποίησης, την οποία πρώτος είχε συστήσει στο ελλαδικό κοινό ο Γρηγόριος Ξενόπουλος με το άρθρο του «Ένας Ποιητής» στα *Παναθήναια* της 30^{ης} Νοεμβρίου 1903. Σταδιακά, ο άλλοτε παντοκράτωρ Παλαμάς αισθάνεται να κλονίζεται η θέση που κατέλαβε ύστερα από χρόνιους αγώνες για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και την απαλλαγή της ποίησης από τις ακρότητες των ύστερων ρομαντικών ποιητών που υμνούσαν τις σκιές και τα νεκροταφεία. Το γεγονός ότι οι δύο ποιητές εκκινούσαν από διαφορετική ποιητική κατεύθυνση, έφερε στο προσκήνιο μια διχογνωμία σχετικά με το ποιος κατείχε την πρωτοκαθεδρία της ελληνικής ποίησης. Διαφορετική ήταν και η κατεύθυνση που ακολούθησαν οι δύο ποιητές στη ζωή τους. Πολυγραφότατος ποιητής και κριτικός, ο Παλαμάς βρισκόταν στο προσκήνιο της πνευματικής και κοινωνικής ζωής με την αρθρογραφία και τις συναντήσεις του στα φιλολογικά σαλόνια της εποχής. Η αποδοχή του από τον κόσμο των λογίων και τους ιθύνοντες της ελληνικής

εκπαιδευτικής πολιτικής αντανακλάται από τον διορισμό του στη θέση του γραμματέα του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1897, την απονομή του Εθνικού Αριστείου των Γραμμάτων και Τεχνών το 1918 και το γεγονός ότι άμα τη ιδρύσει της Ακαδημίας Αθηνών, το 1926, εξελέγη βασικό μέλος της και το 1930 έγινε Πρόεδρος της. Ο Παλαμάς ενδιαφερόταν ενεργά για την πολιτική κατάσταση της χώρας, συνδέθηκε με τον βενιζελισμό και αφιέρωσε ποιήματα στον ιδρυτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων και μείζονα πολιτικό παράγοντα για τρεις σχεδόν δεκαετίες, Ελευθέριο Βενιζέλο.

Στον αντίποδα, ο ολιγογράφος Καβάφης ζούσε μακριά από την Αθήνα, το μόνο πνευματικό κέντρο μετά την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων· ως εκ τούτου, ήταν αποκλεισμένος από τον κύκλο των ανθρώπων των γραμμάτων. Ουδέποτε, μάλιστα, εκμεταλλεύτηκε τις φιλολογικές του ανησυχίες, που είναι ευδιάκριτες στα ποικίλα αναγνώσματά του, για να εργαστεί σε κάποιον σχετικό τομέα. Αντίθετα, εργάστηκε ως μεσίτης στο χρηματιστήριο της Αλεξάνδρειας και ως γραφέας στο *Γραφείο Αρδεύσεων*, το οποίο διηύθυναν οι Άγγλοι. Επιπλέον, ήταν φειδωλός στις κοινωνικές του σχέσεις, καθώς, ακολουθώντας πιστά τις παραινήσεις που απευθύνει στον εαυτό του και στο υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο μέσω του συνοπτικού ποιήματος «Όσο Μπορείς», έμπρακτα απεχθανόταν *«την καθημερινή ανοησία των σχέσεων και των συναναστροφών»* που εξευτελίζουν την ανθρώπινη ζωή *«ώς που να γίνει σα μια ξένη φορτική»*.

Το χάσμα που χωρίζει τους ποιητές Κωστή Παλαμά και Κ. Π. Καβάφη οξύνεται, αν αναλογιστούμε ότι, καίτοι σχεδόν συνομήλικοι, ποτέ δεν συναντήθηκαν ή είχαν αλληλογραφία. Από την πλευρά του Αλεξανδρινού διαθέτουμε μόνο προφορικές μαρτυρίες ασαφούς αξιοπιστίας για την αποτίμηση του Παλαμά. Ο Παλαμάς, από την άλλη, έχοντας πλήρη γνώση του τί συμβαίνει στην ποιητική παραγωγή της Ελλάδας και του εξωτερικού διείδε πολύ νωρίς την ιδιοτυπία του Αλεξανδρινού. Έτσι, στα 1921, γράφοντας βιβλιοκρισία για δύο συλλογές ποιημάτων που είχαν εκδοθεί στην Αλεξάνδρεια, κλείνοντας σημειώνει ότι στην πόλη αυτή: *«υπάρχει εις ποιητής ωμολογημένης πρωτοτυπίας, ο Καβάφης, εξαιρέτως τιμώμενος υπό των νέων εκεί»*⁶⁶.

Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο τελευταίο σκέλος της παλαμικής αναφοράς στον Καβάφη: *«εξαιρέτως τιμώμενος υπό των νέων εκεί»*, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι

⁶⁶ Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «...ποιητής ωμολογημένης πρωτοτυπίας...», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008. Διαδικτυακή Πηγή: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/poiitis-wmologimenis-prwtotypias/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

ο Μεσολογγίτης δημιουργός θεωρεί τον Αλεξανδρινό ομότεχνό του ποιητή μιας άλλης εποχής, μεταγενέστερης από τη δική του. Παρότι, μάλιστα, παραδέχεται την πρωτοτυπία των ελάχιστων καβαφικών ποιημάτων, τα οποία είχαν γίνει γνωστά στην Ελλάδα από το 1903 και εξής, ίσως να προβαίνει σε μιαν αιχμή για τα καινά δαιμόνια που πασχίζει να εισαγάγει ο Καβάφης με την ιδιότυπη γλώσσα, την υπαινικτική γραφή και τις αναδρομές στο ελληνιστικό παρελθόν και τις επιδράσεις της αλεξανδρινής ποίησης (εγκώμια, μίμοι, ελεγεία). Η αναφορά στους νέους μάς δείχνει ότι, σύμφωνα με τις παλαμικές αισθητικές αξιώσεις, ο ώριμος αναγνώστης δεν θα έπρεπε να στρέφει το βλέμμα στα λογοτεχνικά και γλωσσικά απολιθώματα του παρελθόντος αλλά στις σύγχρονες ποιητικές εξελίξεις, τον παρνασσιισμό και τον συμβολισμό, που καταφτάνουν με βήμα ταχύ από τη Γαλλία για να μπολιάσουν δημιουργικά την ελληνική ποίηση. Προϊόντος του χρόνου, οι αντιπαλαμικές δηλώσεις και ο θαυμασμός των Αλεξανδρινών νέων στον Καβάφη παγίωσε την αντιπαράθεση των δύο ποιητικών πόλων. Σταδιακά, το παροικιακό φαινόμενο του Καβάφη μοιάζει να διεκδικεί την αθηναϊκή και την πανελλήνια αναγνώριση.

Τα αφιέρωμα της *Νέας Τέχνης* του Βαϊάνου, το 1924, και ιδίως το τεύχος της *Semaine Égyptienne*, θορυθούν τον Παλαμά, ο οποίος γίνεται έξαλλος. Η αφόρμηση της αντικαβαφικής κριτικής είχε ξεκινήσει στα 1912 με τον λίβελλο του Ροβέρτου Κάμπου (ταυτίζεται από πολλούς με τον Αλεξανδρινό Πέτρο Μάγνη). Ο Παλαμάς δανείζεται τα επιχειρήματα του Κάμπου (κακή στιχουργική, μεικτή γλώσσα, ανορθόδοξη ερωτική θεματογραφία) για να πλήξει τον Καβάφη και να υπερασπιστεί τον εαυτό του, την ποίησή του, τον δημοτικισμό, τη ρίμα και τα στροφικά συμπλέγματα. Στον αντίποδα, ο Καβάφης στηλίτευε την πολυγραφία και τον υπερβολικό λεξικό φόρτο του Παλαμά. Δεν διστάζει, μάλιστα, να τον συγκρίνει και να τον αποτιμήσει αρνητικά, ομολογώντας ότι θεωρεί τους σύγχρονούς του Ιωάννη Γρυπάρη και Μιλτιάδη Μαλακάση καλύτερους από τον ποιητή της *Ασάλευτης Ζωής*.

Τη δεκαετία του 1930, στην ελληνική λογοτεχνία κάνουν την εμφάνισή τους οι εκπρόσωποι της λεγόμενης *γενιάς του '30*, που αντιδρούν στον έντονο πεσιμισμό της γενιάς του Μεσοπολέμου. Σηματωρός της νέας γενιάς είναι το δοκίμιο του Γιώργου Θεοτοκά, *Ελεύθερο Πνεύμα*, που εκδίδεται το 1929. Δύο χρόνια μετά, ο Γιώργος Σεφέρης εξέδωσε την ποιητική συλλογή *Στροφή*. Η ονομασία δεν είναι τυχαία, καθώς παραπέμπει τόσο στο σύμπλεγμα των στίχων, όσο και στην αλλαγή πορείας και την αναζήτηση νέων ποιητικών δρόμων, ακολουθώντας το πρότυπο του μοντερνισμού και

την ελεύθερη ποίηση του T. S. Eliot. Οι νέοι ποιητικοί δρόμοι σηματοδοτούνται από την αδυναμία του Παλαμά να συμφιλιωθεί με τα ποιήματα της *Στροφής*, για τα οποία, σύμφωνα με την ομολογία του, χρειαζόταν ένα κλειδί για να τα κατανοήσει. Μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, την πρώτη εμφάνιση τους στα ελληνικά γράμματα κάνουν και οι Οδυσσέας Ελύτης, Ανδρέας Εμπειρικός, Νίκος Εγγονόπουλος, Γιάννης Ρίτσος, Νικηφόρος Βρεττάκος και άλλοι. Στη χορεία της γενιάς του '30 προστίθενται σταδιακά και συγγραφείς όπως ο Ηλίας Βενέζης, ο Μ. Καραγάτσης, ο Άγγελος Τερζάκης, ο Θανάσης Πετσάλης. Αυτοί, σε αντίθεση με τους πολυδιαβασμένους μέχρι σήμερα προκατόχους τους Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Γεώργιο Βιζυηνό, Εμμανουήλ Ροΐδη και αρχικά τον Ανδρέα Καρκαβίτσα, γράφουν αμιγώς στη δημοτική. Η γενιά του '30 επεκτείνεται και στις εικαστικές τέχνες, καθώς περιλαμβάνει και σημαντικούς ζωγράφους (Γιάννη Τσαρούχη, Νίκο Εγγονόπουλο, Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίκα, Γιώργο Μπουζιάνη κ.ά.).

Αξιοπρόσεκτες ήταν και οι μεταβολές στην εκπαίδευση, που συνέβησαν τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, μέσω της Γλωσσοεκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1917, και με αρωγό τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, είχε φροντίσει να προξενήσει ριζικές τομές με την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση μέσα από αναγνωστικά που άφησαν εποχή, όπως *Το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο* των Δημοσθένη Ανδρεάδη, Αλέξανδρου Δελμούζου, Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Παύλου Νιρβάνα και Ζαχαρία Παπαντωνίου και *Τα ψηλά βουνά* του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Το ρηξικέλευθο, όμως, εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Βενιζέλου ανατράπηκε από την ανάρρηση της *Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως* στην εξουσία, το 1920. Ο Κρητικός πολιτικός, επιστρέφοντας στην εξουσία για τα τελευταία φορά την περίοδο 1928-1932, προσπάθησε να ολοκληρώσει το έργο που έμεινε στη μέση, θεσπίζοντας τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις τάξεις του δημοτικού και στο μάθημα των νέων ελληνικών στο γυμνάσιο, κατά την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση της περιόδου 1929-1932. Στο πλαίσιο της αυτής μεταρρύθμισης, εδράζεται η αναδιοργάνωση των πανεπιστημίων, η ίδρυση νέων σχολικών κτιρίων και βιβλιοθηκών και η λειτουργία πρακτικών σχολείων και τεχνικών, γεωργικών, βιοτεχνικών και οικονομικών σχολών.

Αλλαγές συντελέστηκαν και σε άλλα πεδία του δημοσίου βίου. Ο Βενιζέλος, αποβλέποντας στον περιορισμό των αυθαιρεσιών των διοικητικών υπηρεσιών, συγκρότησε το *Συμβούλιο της Επικρατείας*. Ο ίδιος, όμως, επικρίθηκε για την ψήφιση

του νόμου 4229 της 25^{ης} Ιουλίου 1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», αποβλέποντας στην απαγόρευση της διάδοσης των κομμουνιστικών ιδεών και στη διάλυση των οργανώσεών τους. Την ίδια περίοδο, η συνετή διαχείριση των οικονομικών από τη φιλελεύθερη κυβέρνηση έδωσε την ευκαιρία για την εκπόνηση σημαντικών παραγωγικών έργων που θα βελτίωναν το βιοτικό επίπεδο και θα περιορίζαν την ανεργία. Οι συνέπειες του Krach, της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης που ξεκίνησε από τις Η.Π.Α. το 1929 και διαδόθηκε στα μεγάλα κράτη της Δυτικής Ευρώπης (Γερμανία, Βρετανία, Γαλλία), δεν άργησαν να φανούν στη μικρή Ελλάδα. Η κυβέρνηση, παρότι κάλυψε το έλλειμμα του οικονομικού έτους 1931-1932 από το πλεόνασμα των προηγούμενων ετών, δεν μπόρεσε να συνάψει το πολυπόθητο δάνειο των 80 εκατομμυρίων που θα ενίσχυαν το εθνικό νόμισμα. Η αποτυχία αυτή οδήγησε στην άρση της αποπληρωμής των δανείων σε χρυσό μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1932. Εναντίον της οικονομικής πολιτικής του Βενιζέλου στράφηκε το *Λαϊκό Κόμμα*, με αρχηγό τον Παναγή Τσαλδάρη κλονίζοντας την κυβέρνηση του Κρητικού πολιτικού, ο οποίος επαναφέρει ως εκλογικό σύστημα την απλή αναλογική, που αποκήρυξε το 1928, αποβλέποντας στην επανεκλογή του⁶⁷.

Οι εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932 διεξήχθησαν μέσα σε συνθήκες πολιτικής όξυνσης. Λίγο πριν, ο Βενιζέλος είχε λάβει μέτρα για τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας, λόγω των ύβρεων και των συκοφαντιών που αναπαράγονταν. Το *Λαϊκό Κόμμα* πλειοψήφησε, αλλά δεν συγκέντρωσε την απαιτούμενη πλειοψηφία. Ύστερα από διαπραγματεύσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, ο Τσαλδάρης σχημάτισε κυβέρνηση με τη σύμπραξη των μικρών κομμάτων των Κονδύλη, Μεταξά, Χατζηκυριάκου. Η κυβέρνηση αυτή έμεινε στην εξουσία για δύο μόλις μήνες. Τον Ιανουάριο του 1933 ανέλαβε την εξουσία ο Βενιζέλος και προκήρυξε τις εκλογές του Μαρτίου της ίδιας χρονιάς. Στις εκλογές αυτές η *Ηνωμένη Αντιπολίτευσις* Τσαλδάρη, Κονδύλη, Μεταξά, Σοφιανόπουλου επικράτησε. Την επομένη των εκλογών, στις 6 Μαρτίου, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα με επικεφαλής τον Νικόλαο Πλαστήρα. Ο Πλαστήρας, με τις ευλογίες του Βενιζέλου, προσπάθησε να εμποδίσει τον σχηματισμό κυβέρνησης από το *Λαϊκό Κόμμα*. Το ανεπιτυχές αυτό κίνημα έπληξε τη δημοκρατική παράταξη, τη συνταγματική νομιμότητα, τον κοινοβουλευτισμό και την αβασίλευτη δημοκρατία. Μετά την αποτυχία του, ο Πλαστήρας κατέφυγε στο εξωτερικό.

⁶⁷ Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., 392-394.

Ο θάνατος του πάσχοντος από καρκίνο του λάρυγγα Καβάφη συνέβη, όπως ειπώθηκε, στις 29 Απριλίου του 1933 στην Αλεξάνδρεια, ενώ οι πληγές του Εθνικού Διχασμού παραμένουν χαίνουσες. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην απόπειρα δολοφονίας Βενιζέλου από τον διοικητή της Γενικής Ασφάλειας Ιωάννη Παρασκευόπουλο, στις 6 Ιουνίου 1933. Δύο χρόνια μετά, ακολουθεί το πραξικόπημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, το οποίο καθοδηγήθηκε από τους Βενιζέλο και Πλαστήρα και, μέσω της στήριξης ανώτερων στρατιωτικών, οδήγησε στην κινητοποίηση των περισσότερων πολεμικών του στόλου, ορισμένων μονάδων του στρατού στην Αθήνα και του Δ' Σώματος Στρατού της Καβάλας. Το κίνημα οργανώθηκε για να θωρακίσει τη δημοκρατία, αλλά, εκ των πραγμάτων, έδωσε τη χαρακτηριστική βολή σ' αυτήν.

Η κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη, με την πρωτοβουλία του αντιπροέδρου της και Υπουργού Στρατιωτικών Γεωργίου Κονδύλη και του υπουργού άνευ χαρτοφυλακίου Ιωάννη Μεταξά, κήρυξε τον στρατιωτικό νόμο, επέβαλε προληπτική λογοκρισία και απαγόρευσε την κυκλοφορία των βενιζελικών εφημερίδων. Αρκετοί απόστρατοι αξιωματικοί δραπέτευσαν στη Βουλγαρία, άλλοι συνελήφθησαν, καταδικάστηκαν σε ισόβια κάθειρξη ή εκτελέστηκαν και άλλοι τιμωρήθηκαν με μικρότερες ποινές. Ο Βενιζέλος καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη, αλλά έφυγε για την ιταλοκρατούμενη Κάσο. Ο εκλογικός νόμος ήρθη λίγες μέρες μετά, στις 14 Μαΐου, και προκηρύχθηκαν εκλογές για την 9^η Ιουνίου. Οι βενιζελικοί επέλεξαν την αποχή, κρίνοντας πως δεν επικρατούσαν συνθήκες για απόλυτα ελεύθερη και αμερόληπτη διεξαγωγή των εκλογών. Παρά τις αντίθετες διακηρύξεις, κρούσματα νοθείας παρατηρήθηκαν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό. Το σύνολο σχεδόν των εδρών (254 έδρες) κερδήθηκε από τον κληήρη Τσαλδάρη, που εξελίχθηκε σε άθυρμα του φιλόδοξου Κονδύλη που κέρδισε 33 έδρες. Η Ένωση Βασιλοφρόνων, υπό τον Ιωάννη Μεταξά, που υποστήριζε την επάνοδο του Γεωργίου Β', εκλεκτού των αγγλικών συμφερόντων, κέρδισε 7 έδρες. Εξελέγησαν ακόμα 6 ανεξάρτητοι.

Στις 10 Οκτωβρίου 1935, ο Κονδύλης, μέσω πραξικοπήματος, ανέτρεψε την κυβέρνηση Τσαλδάρη, επειδή δεν επανέφερε τον βασιλέα δίχως δημοψήφισμα και ανέλαβε προσωρινά χρέη αντιβασιλέα. Ακόμα, επέβαλε στρατιωτικό νόμο και λογοκρισία. Το δημοψήφισμα για το πολιτειακό, που λαμβάνει χώρα στις 3 Νοεμβρίου 1935, ήταν, ενδεχομένως, νόθο, καθώς το 97,80% των ψηφοφόρων τάσσεται υπέρ της επανόδου του Γεωργίου. Ο Βενιζέλος αναγνωρίζει την πολιτειακή μεταβολή με τον όρο της γενικής αμνηστίας. Ο Γεώργιος Β' αποβιβάστηκε στο

Φάληρο στις 25 Δεκεμβρίου και με το πρόσχημα του ερχομού του ως βασιλέα όλων των Ελλήνων και όχι ενός κόμματος παύει τον Κονδύλη και διορίζει πρωθυπουργό τον πανεπιστημιακό Κωνσταντίνο Δεμερτζή, ο οποίος κηρύσσει γενική αμνηστία. Στις εκλογές της 26^{ης} του Ιανουαρίου 1936, που ήταν οι τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου, οι Φιλελεύθεροι κερδίζουν 126 και οι Λαϊκοί 72 έδρες. Το κατώφλι του Κοινοβουλίου περνούν 11 μικρότερα κόμματα. Αξιοσημείωτη η επίδοση του ΚΚΕ που έρχεται τέταρτο κερδίζοντας 15 έδρες. Ο διασκορπισμός των εδρών αποτρέπει τη συγκρότηση αυτόνομης κυβέρνησης. Πέντε μέρες μετά τις εκλογές πέθανε ο Γεώργιος Κονδύλης και στις 18 Μαρτίου ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Μετά τον θάνατο του Δεμερτζή, σε ηλικία 60 ετών, ο βασιλιάς έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αντιπρόεδρο του κυβερνητικού σώματος Ιωάννη Μεταξά. Λίγες μέρες μετά, ακολούθησε ο θάνατος του Παναγή Τσαλδάρη.

Η κυβέρνηση Μεταξά έλαβε την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής στις 25 Απριλίου 1936. Η απερίσκεπτη συμπεριφορά των πολιτικών αρχηγών, με εξαίρεση τους Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου και Γ. Μυλωνά, έθεσε τις βάσεις για ένα δικτατορικό καθεστώς, που θα είχε και την έγκριση της δυναστείας. Οι πολιτικοί ηγέτες των κατακερματισμένων παραδοσιακών κομμάτων, ανίκανοι να σχηματίσουν αυτοδύναμη κυβέρνηση, εμπιστεύτηκαν έναν παλαίμαχο στρατιωτικό με ευκρινείς φιλοδοξίες, οι οποίες θα γίνονταν υπέρμετρες μετά τον θάνατο επιφανών πολιτικών παραγόντων του τόπου.

Τα θεμέλια για την ανακήρυξη της δικτατορίας τέθηκαν με τη διαδήλωση απεργών καπνεργατών στην Θεσσαλονίκη και τον συνακόλουθο απεργιακό αναβρασμό άλλων κλάδων. Στις 10 Μαΐου, ο Μεταξάς συζήτησε με τον Γεώργιο Β΄ το ενδεχόμενο κατάλυσης των κοινοβουλευτικών θεσμών. Κατά τον Μεταξά, η ανάγκη επιβολής έκτακτων μέτρων πήγαζε από το ενδεχόμενο ανάφλεξης νέου μεγάλου πολέμου, καθώς η Ελλάδα βρισκόταν σε ασφυκτική θέση λόγω του επεκτατισμού της φασιστικής Ιταλίας, που γίνεται ευκρινής με την κατάκτηση της Αβησσυνίας και τη συμφωνία με την Αλβανία. Ο Ντούτσε ήταν ξεκάθαρο πως είχε στο νου του την ανασύσταση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τελικά, η κήρυξη της πανελλαδικής απεργίας της 5^{ης} Αυγούστου και η δημοσιοποίηση της θέσης του Σοφούλη για άρση εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση συνέβαλαν στην ανακήρυξη της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Ο Μεταξάς ανέστειλε τα άρθρα 5, 6, 10, 11, 12, 14 και 95 του Συντάγματος με το πρόσχημα του κομμουνιστικού κινδύνου. Μετά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης,

συλλαμβάνονται κομμουνιστές αλλά και πολιτικοί των αστικών κομμάτων, οι οποίοι εκτοπίζονται.

Μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, ο Μεταξάς φαίνεται πως θωρακίζεται στην εξουσία. Στα πρότυπα Μουσολίνι και Χίτλερ, αλλά και άλλων ολοκληρωτικών και αυταρχικών καθεστώτων της περιόδου, ο Μεταξάς δημιουργεί το ιδεολόγημα του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, ύστερα από τον πρώτο της Αρχαίας Ελλάδας και τον δεύτερο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ακόμα, για να θωρακίσει την ισχύ του προσπαθεί να αποκτήσει λαϊκά ερείσματα και να προπαγανδίσει τις ιδέες του στους νέους μέσω της Εθνικής Οργάνωσης Νέων (Ε.Ο.Ν.). Την ίδια περίοδο, οι Βρετανοί εμπιστεύονται τον Γεώργιο αλλά δεν βλέπουν με θετικό μάτι τη γερμανοφιλία του δικτάτορα. Ο αντίκτυπος των διεθνών εξελίξεων δεν θα αργούσε να φανεί και στην Ελλάδα.

Ο Χίτλερ, έχοντας στο ενεργητικό την άρση της συνθήκης των Βερσαλλιών, εισέβαλε και προσάρτησε την Αυστρία και εξαπάτησε τις αστικές κυβερνήσεις Αγγλίας και Γαλλίας με τη συμφωνία του Μονάχου, η οποία συνομολογήθηκε με πρόσχημα τη θωράκιση της ειρήνης, αλλά οδήγησε στον διαμελισμό της Τσεχοσλοβακίας (15 Μαρτίου 1939). Λίγο πιο μετά, ο Μουσολίνι καταλαμβάνει την Αλβανία. Φύρερ και Ντούτσε έχουν ήδη συνάψει τον Άξονα Βερολίνου - Ρώμης, με τον οποίο συμμαχεί και ο αυτοκράτορας της Ιαπωνίας Χιροχίτο. Η άνθηση των επεκτατισμών γίνεται ευκρινής στη Βαλκανική. Σέρβοι και Βούλγαροι απεργάζονται τον διαμελισμό της Ελλάδας, εποφθαλμιώντας οι πρώτοι την ελληνική Μακεδονία, οι δεύτεροι τη Δυτική Θράκη. Ο Μεταξάς, βέβαιος πως ο Μουσολίνι θα προσβάλλει και την Ελλάδα, οχύρωσε τα σύνορα προς τη Βουλγαρία και εξόπλισε τις ένοπλες δυνάμεις με σύγχρονο πολεμικό υλικό. Το δυστύχημα, βέβαια, ήταν, σύμφωνα με ορισμένους, ότι μεγάλο μέρος του κρατικού κορβανά δαπανήθηκε για τις πανηγυρικές επετείους του καθεστώτος.

Την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, στρατεύματα του Χίτλερ εισβάλλουν στην Πολωνία και γερμανικά αεροπλάνα βομβαρδίζουν τις πόλεις της. Αυτό συνιστά αιτία πολέμου. Στις 3 Σεπτεμβρίου, Αγγλία και Γαλλία κηρύσσουν τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας. Ακολουθεί η συμφωνία Ρίμπεντροπ - Μολότωφ και ο διαμελισμός της Πολωνίας από Ναζί και Σοβιετικούς. Στις 30 Νοεμβρίου, οι Σοβιετικοί επιτίθενται στη Φινλανδία που ανθίσταται σθεναρά αλλά συνθηκολογεί ύστερα από τρεις μήνες. Οι Γερμανοί σταδιακά καταλαμβάνουν Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία και Βέλγιο. Μεγάλο πλήγμα για

τους οπαδούς των δημοκρατιών δυτικού τύπου είναι η παράκαμψη της γραμμής Maginot και η εγκατάσταση της δοτής κυβέρνησης του Βισύ στη Γαλλία. Μετά τον τορπιλισμό του καταδρομικού *Έλλη* στην Τήνο φάνηκε πως οι Σειρήνες του πολέμου δεν θα αργούσαν να ηχήσουν στην ελληνική επικράτεια. Τελικά, στις 3 το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 ο Ιταλός πρεσβευτής Γκράτσι επέδωσε στον Ιωάννη Μεταξά το ιταμό τελεσίγραφο μέσω του οποίου ζητείτο η κατάληψη βάσεων και λοιπών ελληνικών εδαφών ως το τέλος του πολέμου. Ο Μεταξάς απάντησε στα γαλλικά, τη γλώσσα της διπλωματίας: «*Alors c' est la guerre*», ήτοι: «*Λοιπόν ο πόλεμος ξεκινά*». Ο ελληνικός λαός ξεσηκώνεται εναντίον του εισβολέα. Μεσούντος του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, πεθαίνει ο Μεταξάς, στις 29 Ιανουαρίου 1941. Μετά την απόθεση της *Εαρινής Επίθεσης*, τελευταίας απόπειρας του Μουσολίνι να καταλάβει την Ελλάδα, στις 6 Απριλίου οι Γερμανοί επιτίθενται εναντίον της Ελλάδας. Η ελληνική άμυνα, που θριάμβευσε στο αλβανικό Μέτωπο απωθώντας τα ιταλικά στρατεύματα, κατέρρευσε στις 9 Απριλίου. Η διαφαινόμενη άφιξη των Γερμανών στην Αθήνα οδήγησε τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κορυζή στο απονενομημένο διάβημα. Στις 23 Απριλίου, ο βασιλιάς και τα μέλη της νέας κυβέρνησης Εμμανουήλ Τσουδερού φεύγουν για την Κρήτη που έμεινε ελεύθερη ως τις αρχές του Ιουνίου 1941. Ο αρχιστράτηγος Παπάγος παραιτείται, οι στρατηγοί Τσολάκογλου, Μπάκος, Δεμέστιχας σχηματίζουν κυβέρνηση που έχει την έγκριση των κατακτητών. Λίγους μήνες μετά την καθυπόταξη της χώρας, ξεκινά η Εθνική Αντίσταση που διαρκεί ως την απελευθέρωση της χώρας, τον Οκτώβριο του 1944.

Το τέλος του αιματηρού Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οδηγεί στην ανατροπή του κόσμου του Καβάφη. Οι Βρετανοί, παρότι βρίσκονται στο πλευρό των νικητών, χάνουν σταδιακά τα πρωτεία από τις Η.Π.Α. Η υπερπόντια Βρετανική Αυτοκρατορία σταδιακά διαμελίζεται. Τη θέση της αποικιοκρατίας παίρνει ο Ψυχρός Πόλεμος. Σταδιακά, οι αποικίες εξαφανίζονται, τις διαδέχονται οι σφαίρες επιρροής του Ανατολικού και του Δυτικού Μπλοκ.

Ο Καβάφης και η Ιστορία

Διαβάζοντας τη σύντομη αναδρομή στην ελληνική ιστορία από τα πρώτα βήματα του νεοελληνικού κράτους έως το 1940, εύλογα θα αναρωτηθούμε: ποια θέση κατέχει το νεόκοπο, περιορισμένο σε έκταση και πληθυσμό Ελληνικό Βασίλειο, που δονείται από τις σειρήνες του αλυτρωτισμού στο μεσοστράτι 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, στην ποίηση του Καβάφη;

Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι εκπρόσωποι της λογοτεχνικής γενιάς του 1880 συνεχίζουν, σε κάποιο βαθμό, την παράδοση των αποκληθέντων «εθνικών ποιητών», Διονυσίου Σολωμού, Ανδρέα Κάλβου και Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι διατηρούν άγρυπνο το βλέμμα τους για την προσηλωμένη στη Μεγάλη Ιδέα ελληνική επικαιρότητα και ψέλνουν, μεταξύ άλλων, πολεμιστήρια άσματα για την ανακατάληψη της Πόλης και την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στη χορεία αυτών των ποιητών, πέραν του προεξάρχοντα Κωστή Παλαμά, συναντάμε τον Γεώργιο Δροσίνη, που συνδέεται με την ελληνική μυστική οργάνωση «Εθνική Εταιρεία» και συνθέτει την ποιητική συλλογή *Πύρινη Ρομφαία* την περίοδο του διαρκούς πολεμικού αναβρασμού (1912-1922), τον Ιωάννη Πολέμη, που σχολιάζει την πολιτική και πολεμική επικαιρότητα στην εφημερίδα *Εστία*, αλλά και τον σατιρικό ποιητή Γεώργιο Σουρή, που έγραψε πατριωτικά ποιήματα την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Συγκλίνει, άραγε, ή αποκλίνει με τους εν Αθήναις ομοτέχνους του, ο φαινομενικά ξεκομμένος από κάθε λογοτεχνική γενιά Καβάφης;

Εκ πρώτης όψεως, η θεματολογία-του φαίνεται αποκομμένη από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής. Με εξαίρεση το ποίημα «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.» [1908], το οποίο και πάλι δεν συσχετίζεται με την ελληνική επικαιρότητα, η πολιτική και κοινωνική ατμόσφαιρα της εποχής δεν βρίσκει άμεση (τουλάχιστον) ανταπόκριση στην ποίησή του. Βάσει των παραπάνω, προκύπτει αβασάνιστα το συμπέρασμα ότι ο νέος ελληνισμός δεν δεξιώνεται στο έργο του Καβάφη. Αν λάβουμε, όμως, σοβαρά υπ' όψη μας τη σχέση του ποιητή με την Ιστορία, σε συνάρτηση με κάποιες παραμέτρους που προσπάθησαν να φέρουν στο φως οι κριτικοί μελετητές του Καβάφη, η αρχική μας θέση αίρεται. Αξίζει να επισημάνουμε ότι τα καβαφικά ποιήματα ξεχειλίζουν από Ιστορία έτσι ώστε ο μέσος, μη καταρτισμένος, αναγνώστης θα ήταν σε θέση να διατυπώσει αβίαστα ότι η καβαφική φαντασία γονιμοποιείται από τη φιλιαναγνωσία και

ιδίως τη φιλιστορία. Πρόκειται, μάλιστα, για τάση που συνέχει τόσο τον κανόνα των 154 αναγνωρισμένων ποιημάτων όσο και την ανέκδοτη, κρυμμένη ή αποκηρυγμένη καβαφική ποίηση.

Δίχως αμφιβολία, η σκιαγράφηση της σχέσης του ποιητή με την Ιστορία θα μας βοηθήσει να απαντήσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια στο ζήτημα που θέσαμε, εκπονώντας την παρούσα εργασία. Υπάρχει, άραγε, κάποιος παραλληλισμός ανάμεσα στη μεταιχμιακή εποχή που ζει ο Καβάφης στην Αλεξάνδρεια με το παρελθόν (ελληνιστικό, ρωμαϊκό, βυζαντινό) που συνιστά το ιστορικό πλαίσιο πλήθους ποιημάτων του;

Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, αποβλέποντας, μεταξύ άλλων, και στην αποκρυπτογράφηση της θέσης της Ιστορίας στο καβαφικό corpus, κάνει λόγο για κύκλους επάλληλους που συστήνουν τον ποιητή στον αναγνώστη. Μέσω αυτών των κύκλων, ο ποιητής εφαρμόζει την αναγνωστική ποιητική μέθοδο, καθώς τα ποιήματά του αποτελούν «αναγνώσεις» των ποιητικών αφορμών που προέρχονται από κάποια λογοτεχνική ή γραμματειακή πηγή⁶⁸. Ο πρώτος κύκλος ποιημάτων συνδέεται με τη μυθολογία και τον Τρωϊκό κύκλο, καθώς εντός του ενοφθαλμίζεται η αρχαϊκή επική ποίηση και η αττική τραγωδία. Ο μυθολογικός αυτός κύκλος εγκαινιάζεται με το ποίημα «Πριάμου νυκτοπορία», το οποίο ανήκει στα κρυμμένα ποιήματα και είναι ένα από τα τέσσερα Ιλιαδικά ποιήματα (τα άλλα τρία είναι «Η κηδεία του Σαρπηδόνας», «Τα Άλογα του Αχιλλέως» και «Οι Τρώες»). Στον ίδιο κύκλο συναντάμε, φυσικά, και ποιήματα όπως τα «Διακοπή» και «Απιστία». Σ' αυτά τα ποιήματα κυριαρχεί η συμβολική διάσταση, όπως εύστοχα σημειώνει, πέραν του Μαρωνίτη, και ο Γιώργος Βαρθαλίτης, στο άρθρο «Ο Καβάφης και ο αρχαίος μύθος», το οποίο συμπεριλαμβάνεται στη μελέτη του ίδιου *Η μέθοδος του Κ. Π. Καβάφη*.

Σημαντικότερη έμφαση πρέπει να δοθεί στους επόμενους κύκλους, καθώς ο Αλεξανδρινός συνδιαλέγεται με την ίδια την Ιστορία και όχι τη Μυθολογία. Ο δεύτερος κύκλος περιλαμβάνει αναγνώσεις πηγών των Μηδικών Πολέμων, της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής λογοτεχνίας και γραμματείας (Φιλόστρατος, Πλούταρχος, Πολύβιος, Λουκιανός και άλλοι). Χαρακτηριστικά μηδικά ποιήματα είναι «Ο Δαρείος» και «Η Σατραπεία». Από τα αλεξανδρινά μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά τα ποιήματα «Καισαρίων», «Αλεξανδρινοί Βασιλείς», «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον» και «Ο

⁶⁸ Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Κ.Π. Καβάφης: Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκη 2007, 41-42.

Βασιλεύς Δημήτριος». Ο τρίτος κύκλος περιλαμβάνει ορισμένες πηγές της βυζαντινής ιστοριογραφίας (ευκρινείς σ' εκείνα που αναφέρονται στον Ιουλιανό τον Παραβάτη, π.χ. «Εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας», καὶ ἄλλες προσωπικότητες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅπως «Ἄννα Κομνηνή», «Μανουὴλ Κομνηνός») καὶ ἀναγνώσεις δημοτικῶν τραγουδιῶν. Αἰξίζει νὰ ἐπισημάνουμε πῶς ὁ Καβάφης ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρτίες συνθέσεις πού λογίζονται ἀπαρχὴ τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, μολονότι μόλις ἓνα ποίημά του, τὸ «Πάρθεν» (1921), συγκοινωνεῖ με τὴν ἀνώνυμο δημιουργὸ τῆς δημοτικῆς μας παράδοσης⁶⁹.

Ἀξιοπρόσεκτο, ἀκόμα, εἶναι ὅτι ὁ διάλογος με τὴν Ἱστορία παρακολουθεῖ ὅλα τὰ στάδια τῆς ποιητικῆς τοῦ γραφῆς καὶ γίνεται ἀντιληπτός ἀκόμα καὶ στὴν πρῶμη, ρομαντικὴ περίοδο, με συνθέσεις ὅπως «Ἡ Ἀνάκτησις τῆς Κρήτης» [1891], «Τὸ στρατόπεδο τοῦ Ἀλῆ Πασά» [1891], ὁ «Ἄρχων τῆς Ἠπείρου» [1892]. Κατὰ τὴ ρομαντικὴ περίοδο, ἱστορικὴ καὶ μυθολογικὴ φυσιογνωμία συνυφαίνονται στὴν ποιητικὴ του. Σ' αὐτὴν τὴν περίοδο, ὁμῶς, δὲν καταγίνεται μ' ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονός, ἀλλὰ ἐπιλέγει μιαν κρίσιμη ἱστορικὴ συνθήκη ἐντὸς τῆς ὁποίας δοκιμάζεται ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ. Τὴν ἴδια περίοδο, γράφονται ἱστορικὰ-ἠθικολογικὰ ποιήματα πού λειτουργοῦν ὡς παραβολές. Χαρακτηριστικότερα εἶναι τὸ «Περιμένοντας τοὺς Βαρβάρους» [1898], ἡ ἀνέκδοτη «Ναυμαχία» [1899] καὶ τὸ ἀναγνωρισμένο ποίημα «Θερμοπύλες» [1903]. Ὁ παραβολικὸς, ἀλληγορικὸς χαρακτήρας φθίνει μετὰ τὸ 1903 καὶ εξαφανίζεται ὀριστικά μετὰ τὸ 1910⁷⁰. Τὴν προσήλωσιν στὴν Ἱστορία ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς, μέσω ἐνός αὐτοσχολίου πού χρίζει ἐαυτὸν *ἱστορικὸ ποιητὴ*⁷¹.

Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος τοῦ Καβάφη καὶ ἡ τάση του νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία εἶναι εὐκρινῆς στὸ ἱστοριογενές ποίημα «Καίσαριῶν» [1918]:

Ἐν μέρει γιὰ νὰ ἐξακριβώσω μιὰ ἐποχὴ,
ἐν μέρει καὶ τὴν ὥρα νὰ περάσω,
τὴν νύχτα χθὲς πῆρα μιὰ συλλογὴ
ἐπιγραφῶν τῶν Πτολεμαίων νὰ διαβάσω.

⁶⁹ Βλ. στὸ ἴδιο, 39-40.

⁷⁰ Βλ. στὸ ἴδιο, 60-61.

⁷¹ Βλ. σχετικὰ: «Πολλοὶ ποιηταὶ εἶναι μόνον ποιηταί. Ὁ Πορφύρας π.χ. εἶναι μόνον ποιητὴς. Ὁ Παλαμάς ὄχι. Ἐγράψε καὶ διηγήματα. Ἐγὼ εἶμαι ποιητὴς ἱστορικὸς» στὸ: Γεώργιος Λεχωνίτης, *Καβαφικά αὐτοσχόλια*. Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα: Τ. Μαλάνος, Ἀθήνα: Δ. Χάρβεϋ καὶ Σία 1977, 21-22.

[...]

Όταν κατόρθωσα την εποχή να εξακριβώσω
θ' άφηνα το βιβλίο αν μια μνεία μικρή,
κι ασήμαντη, του βασιλέως Καισαρίωνος
δεν είλκυε την προσοχή μου αμέσως....

Α, νά, ήρθες συ με την αόριστη
γοητεία σου. Στην ιστορία λίγες
γραμμές μονάχα βρίσκονται για σένα,
κι έτσι πιο ελεύθερα σ' έπλασα μες στον νου μου.

Η άντληση από το ιστορικό παρελθόν και τη μυθολογία μπορεί να γίνει ορατή και στο ποίημα «Τυανεύς Γλύπτης» [1911] αν θεωρήσουμε τον καλλιτέχνη από τα Τυάνα της Μικράς Ασίας, ποιητικό προσωπείο που δημιουργεί η γραφίδα του Καβάφη:

Παρατηρείστε τον Πομπήιον. Ο Μάριος,
ο Αιμίλιος Παύλος, ο Αφρικανός Σκιπίων.
Ομοιώματα, όσο που μπόρεσα, πιστά.
Ο Πάτροκλος (ολίγο θα τον ξαναγγίζω).
Πλησίον στου μαρμάρου του κιτρινωπού
εκείνα τα κομμάτια, είν' ο Καισαρίων.

Χαρακτηριστικό είναι ότι όλα τα ιστορικά πρόσωπα, που συναντάμε στο εργαστήρι του γλύπτη, πλην του Σκιπίωνος του Αφρικανού, ο τρωικός Πάτροκλος και ο θεός Ποσειδών (όχι όμως η Ρέα και ο Ερμής) βρίσκονται στο προσκήνιο ή στο παρασκήνιο και άλλων ποιημάτων.

Κατά την ψυχαναλυτική θέαση του Τίμου Μαλάνου (1897-1984), που έζησε στην Αλεξάνδρεια, γνώρισε τον Καβάφη και καταπιάστηκε με μιαν ποίηση που εκ των πραγμάτων δεν τον είλκυε και κατά βάθος τον απωθούσε, ο καβαφικός ιστορισμός δεν είναι παρά ένα συνειδητό μέσο απόκρυψης, ένα επινοημένο άλλοθι για να μείνουν στην αφάνεια ατομικά τραύματα που εκπορεύονται από την ομοφυλοφιλία. Με το πέρασμα του χρόνου, ο αφορισμός του Μαλάνου: «ο Καβάφης ταξιδεύει τη διαστροφή του στην ιστορία» που υπαγορευόταν από τις αντιλήψεις του μεσοπολέμου έχασε την ισχύ του»⁷². Πιο ενδελεχείς από τον Μαλάνο μελετητές της

⁷² Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Καβάφης και Ιστορία*. Αθήνα: Ερμής, 12.

καβαφικής ποίησης είδαν τον ιστορισμό σαν μια τράπεζα όπου ο ποιητής καταθέτει προσωπικά του βιώματα και ατομικές εμπειρίες (όχι αποκλειστικά ερωτικές), περιμένοντας για μεγάλο χρονικό διάστημα αν μετουσιωθούν ή όχι σε ποίημα καθώς κατά τον ίδιο: «*Τα ζωηρότερα γεγονότα δε μοι εμπνέουν αμέσως. Χρειάζεται πρώτα να περάσει καιρός. Κατόπιν τα ενθυμούμαι και εμπνέομαι.*»⁷³ Για να κατανοήσουμε την αξιοποίηση της Ιστορίας στην καβαφική ποίηση, αξίζει να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα σε τρεις ερμηνείες. Ο Bowra [1949] σημείωσε ότι ο ποιητής καταφεύγει σε σύμβολα και μύθους προκειμένου να δώσει συγκεκριμένη μορφή στις ακαθόριστες σκέψεις του. Τη σκυτάλη παίρνει ο Γιώργος Σεφέρης, ο οποίος, προσδιορίζοντας αποφασιστικά τον ρόλο της ποιητικής αίσθησης στην ποίηση του Καβάφη, στον δεύτερο τόμο των *Δοκιμών* [1962] συμπέρανε ότι η αξιοποίηση της Ιστορίας είναι ένας διάυλος καθώς ο Αλεξανδρινός ποιητής αναζητεί μια σκηνοθεσία καταστάσεων, ένα πλαίσιο γεγονότων, έναν μορφικό τύπο για να εξωτερικεύσει την προσωπική του συγκίνηση⁷⁴. Κατά τον Σεφέρη:

Ο Δίαιος, ο Κριτόλαος, ο Φίλιππος, ο Δημήτριος, ο Λαθύρος, ο Αχαιός είναι μέσα μας τώρα· μπορεί να είναι σεις και εγώ και όλοι όσοι έχουν κάποια συνείδηση του κακού και της συμφοράς· [...] Με λόγια πιο απλά υπάρχει ένα αίτημα χρονικού συνταυτισμού· το παρελθόν συνταυτίζεται με το παρόν και ίσως με το μέλλον. [...] Όμως νομίζω ότι ποιητής ιστορικός δεν σημαίνει βέβαια τον ποιητή που γράφει και ιστορία ή που στιχουργεί την ιστορία, αλλά σημαίνει αν η λέξη ποιητής έχει κανένα νόημα, τον άνθρωπο που έχει την ιστορική αίσθηση, όπως την είδαμε, κάπως, αρχίζοντας. [...] Αυτό το οικουμενικό πρόβλημα που διατρέχει πολύ βαθιά, και με διάφορες μορφές και αντιδράσεις, τη ζωντανή λογοτεχνία του καιρού μας, καθώς προσπάθησα να το δείξω, η ποίηση του Καβάφη, του γραμματικού, αν τον κοιτάξουμε με «ψυχή εξεταστική» (κε΄) που δεν μπορεί να μην είναι μέρος της ψυχής του κόσμου που ζούμε. [...] Δεν ξέρει κανείς διαβάζοντάς τον αν ένας νέος που δουλεύει σ' ένα φτωχό σιδεράδικο της σημερινής Αλεξάνδρειας, δεν πρόκειται να πάει το βράδυ στα χαμαιτυπεία όπου διασκεδάζουν οι υπήκοοι του Πτολεμαίου Λαθύρου, ή αν ο ευνοούμενος του Αντίοχου του Επιφανή δεν έχει κατά νου να κουβεντιάσει στον βασιλέα για την έκβαση των επιχειρήσεων του Ρόμελ⁷⁵.

⁷³ Βλ. Γίμος Μαλάνος, *Ο Καβάφης έλεγε*. Αθήνα: Πρόσπερος, 12.

⁷⁴ Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *ό.π.*, 21-22.

⁷⁵ Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Κ. Π. Καβάφης - Θ. Σ. Έλιοτ· παράλληλοι (ομιλία στο Βρετανικό Ινστιτούτο Αθηνών, 17 Δεκεμβρίου 1946)» στο: του ιδίου, *Δοκίμεις*, τ. Α΄, Αθήνα: Φέξης, 250-430.

Τέλος, ο Στρατής Τσίρκας στην πολύτιμη μελέτη του *Ο Καβάφης και η εποχή του* (Κέδρος, Αθήνα 1958), θεωρεί τον ιστορισμό ένα σοφά επινοημένο μέσο που αξιοποιείται για να υποβάλει τους παραλληλισμούς δύο εποχών, τους συσχετισμούς δυο κόσμων⁷⁶. Ο Αιγυπτιώτης πεζογράφος και κριτικός, προς επίρρωση της θέσης του, συνδέει την καβαφική ροπή προς την Ιστορία και την αξιοποίηση κάποιας λόγιας πηγής (π.χ. έναν ιστορικό της αλεξανδρινής ή της ρωμαϊκής εποχής) με γεγονότα που σημάδεψαν την εποχή του και την πόλη της Αλεξάνδρειας. Δεν πρέπει, μάλιστα, να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι ένα από τα αναγνώσματα που κεντρίζουν τη φαντασία του είναι οι *Βίοι Παράλληλοι* του Πλουτάρχου. Βάσει των τεκμηρίων που αξιοποιεί στην ανωτέρω μελέτη, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι η καβαφική ποίηση (1896-1910) καθίσταται ελάχιστα εγωκεντρική, παρά τις αντίθετες διακηρύξεις κάποιων αριστερών κριτικών (Μάρκος Αυγέρης, Τάσος Βουρνάς). Σε καμία των περιπτώσεων δεν μπορεί, βέβαια, να απαλειφθεί η προσωπική διάσταση των ποιημάτων. Μολαταύτα, η γενικευμένη παρακμή εκπορεύεται πρωτίστως από την κοινωνική ζωή, καθώς το ποιητικό υποκείμενο δεν χρησιμοποίησε την Ιστορία ως μοχλό έκφρασης του ερωτισμού του, αφού ο τελευταίος εκφράστηκε άμεσα μέσω των «ηδονικών» ποιημάτων. Από την Ιστορία άντλησε μόνο πρόσωπα και σκηνές για να βρει κοινούς τόπους με την εποχή του. Μεταχειρίστηκε τις δωρεές της Ιστορίας για να αλληγορήσει, χωρίς να τον αντιληφθούν όσοι ψέγει, χωρίς να προβεί σε μια δουλική μίμηση αυτού του κατά τα φαινόμενα ψυχρού φιλολογικού ύφους⁷⁷. Σημαντική προσφορά του Αιγυπτιώτη πεζογράφου στον σύγχρονο αναγνώστη που πασχίζει να αποκρυπτογραφήσει το καβαφικό κοσμοείδωλο, αλλά και στον συντάκτη της παρούσας εργασίας, είναι, αναμφίβολα, «τα τρία κλειδιά». Αξίζει, μάλιστα, να παραπέμψουμε στον εισηγητή τους για να κατανοήσουμε ποιες θύρες ξεκλειδώνουν:

Το βασικό μοτίβο, τουλάχιστο στα ηθικοπλαστικά του ποιήματα, το δίνει, φυσικά το σύγχρονο, το πραγματικό γεγονός. Αυτό θα τ' ονομάσουμε δεύτερο κλειδί ή δεύτερη πηγή. Το πρώτο κλειδί, που σε ένταση σκεπάζει το δεύτερο, είναι η λόγια πηγή, το Ιστορικό γεγονός. Χαμηλότερα βρίσκεται το τρίτο κλειδί, που μπορεί και το ακούει το εξασκημένο αυτί. Αυτό υποβάλλει, δεν εξαγγέλλει· κι ακριβώς γι' αυτό η ενέργειά του είναι πιο αργή, αλλά και πιο επίμονη. Πηγή του τα βιώματα του ποιητή, το ψυχικό γεγονός. [...] Η αρμονική αντιστοιχία των τριών κλειδιών δίνει στο ποίημα το βάθος. Βάθος χρόνου· βάθος οράματος·

⁷⁶ Βλ. Τσίρκας (1958), 16.

⁷⁷ Βλ. στο ίδιο, 27.

βάθος σκέψης· βάθος συγκίνησης. Τα δυο πρώτα κλειδιά λειτουργούν σαν δυο καθρέφτες στημένοι αντικρυστά· γεννούν την αίσθηση μιας απύθμενης προοπτικής. Ανάμεσα στους δυο καθρέφτες ο ποιητής υψώνει τη λάμπα του, το ψυχικό εγώ του. Η παραμικρή κίνησή της φανερώνει νέους κόσμους, ακόμη πιο βαθειούς, ακόμη πιο μακρινούς. Κι όμως η συνείδηση του πραγματικού ποτέ δεν σπάει κάτω από τις τόσες εξορμήσεις προς το ιδεατό τέρμα. Το αντίθετο. Αυτός ο πολλαπλασιασμός του εγώ, ενώ δίνει την εντύπωση μεγάλου πλήθους πίσω από το υποκείμενο, προσφέρει την ίδια στιγμή τη βεβαίως της πραγματικής του παρουσίας σ' αμέτρητα πανομοιότυπα⁷⁸.

Κοντολογίς, το πρώτο κλειδί είναι η λόγια πηγή που δίνει την ιστορική εποχή, τη σκηνογραφία, τα ονόματα, τους χαρακτήρες των προσώπων και συχνά μάλιστα καθορίζει και τη μορφή του ποιήματος (επίγραμμα, μίμος, επιτάφιο εγκώμιο). Το δεύτερο κλειδί λειτουργεί ως αφορμή του ποιήματος και συνδέεται με την καθημερινότητα του ποιητή στην Αλεξάνδρεια παρέχοντας στον ποιητή τα στοιχεία της αντικειμενικότητας και της καθημερινής αλήθειας. Το τρίτο κλειδί, τέλος, είναι ο σκοπός του ποιήματος που συσχετίζεται με τον ψυχικό και συναισθηματικό κόσμο του ποιητή⁷⁹.

Εξετάζοντας διεξοδικά τη διάχυτη έλξη προς το παρελθόν, αξίζει να επισημάνουμε ότι, κατά τον νεοελληνιστή Γιάννη Δάλλα, οι ηρωικοί-αγωνιστικοί συμβολισμοί που δημιουργούν μυθολογικοί, τρωικοί, Ρωμαίοι και Βυζαντινοί ήρωες εξελίσσονται σε αισθητικούς-αισθησιακούς στα ποιήματα που έχουν σημείο αναφοράς το ελληνοιστικό παρελθόν το οποίο ασκεί ιδιαίτερη έλξη στον ποιητή, καθώς στα ποιήματα ενοφθαλμίζεται η ελληνοιστική ακμή και παρακμή από τον 3^ο αιώνα και μετά σ' όλην την εδαφική της επικράτεια – από τις Συμπολιτείες ως τα κράτη των διαδόχων και των παραφυάδων τους. Σταδιακά στο προσκήνιο εμφανίζεται και η Ρώμη, ως διαιτητής των ελληνικών υποθέσεων, αλλά και το καθεστώς που δημιούργησε η επιβολή της ρωμαϊκής ειρήνης⁸⁰. Κατά τον Τσίρκα: «Η ελληνοιστική Αντιόχεια έγενεφε στον ποιητή από τα 1896. Κι η Αλεξάνδρεια της παρακμής τον περιζώνει από τα παιδικά χρόνια.»⁸¹

Στην καβαφική ποίηση τίποτε δεν είναι τυχαίο. Συνεπώς, αξίζει να εστιάσουμε στους παραλληλισμούς της εποχής που έζησε ο Καβάφης στην παροικιακή

⁷⁸ Στο ίδιο, 318-320.

⁷⁹ Βλ. στο ίδιο, 318-19.

⁸⁰ Βλ. Δάλλας, ό.π., 193-194.

⁸¹ Τσίρκας (1958), 17.

Αλεξάνδρεια και της ελληνοιστικής-ελληνορωμαϊκής εποχής, η οποία ντύνει συχνά τα αποκυήματα της ποιητικής φαντασίας. Πέραν την αλεξανδρινής εποχής, οι ρίζες του Καβάφη βυθίζονται σε πολυάνθρωπα στρώματα λαών. Όπως γνωρίζουμε από την ελληνοιστική ιστορία, δίπλα στους ντόπιους πληθυσμούς της Αιγύπτου ζούσαν πολλοί ξένοι. Πέραν των Ελλήνων, την ελληνοιστική κοινή ομιλούσαν και ελληνίζοντες πληθυσμοί που προέρχονταν από διαφορετικές εθνότητες. Λίγους αιώνες μετά, η ρωμαϊκή ειρήνη (*pax romana*) συνετέλεσε προς την αφομοίωση των πληθυσμών. Το ετερόκλητο πλήθος που κατακλύζει τα ελληνοιστικά βασίλεια, αντανάκλατα αριστοτεχνικά στην ποίηση του Καβάφη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το ποίημα «*Ἐν πόλει τῆς Ὀσροηνῆς*» [1917], από το οποίο αξίζει να σημειώσουμε το χωρίο: «*Εἶμεθα ἓνα κράμα ἐδῶ· Σύροι, Γραικοί, Ἀρμένιοι, Μήδοι.*» Μέσω αυτού του μεικτού πληθυσμού, που άλλοτε ξεπερνά τα όρια της ελληνορωμαϊκής εποχής συμπεριλαμβάνοντας Βυζαντινούς, Αιγυπτίους, Ασσιανούς και Γότθους, ο Καβάφης κυμαίνεται στα πιο ακραία μεταίχμια: Ελλάδα και Ρώμη, αρχαιότητα και μεσαίωνας, ουμανισμός και βαρβαρότητα. Ως εκ τούτου, ο Καβάφης καθίσταται κληρονόμος και διαχειριστής μιας τεράστιας περιουσίας⁸².

Πώς, όμως, μπορεί να συγκριθεί ο ελληνορωμαϊκός κόσμος με την Αίγυπτο του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα; Η απάντηση μοιάζει εύκολη, αν αναλογιστούμε την έλλειψη στενού εθνικισμού και δεσμευτικής παράδοσης, την ευκολία των συγκοινωνιών, τη χαλάρωση των ηθών που συνέχουν τις δύο εποχές. Δεν πρέπει, μάλιστα, να παραγνωρίσουμε τις αναλογίες του επεκτατισμού της Ρώμης και του ιμπεριαλισμού της Μεγάλης Βρετανίας στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, την περίοδο που ζει ο Καβάφης⁸³. Βάσει των παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ιδεολογική και πολιτική διάσταση των ποιημάτων του Καβάφη υπαγορεύεται από τους κοινούς τόπους που εμφανίζουν οι *pax romana* και *pax britannica*⁸⁴. Με άλλα λόγια, ο Καβάφης συνταυτίζει την πορεία προς τη ρωμαϊκή κατάκτηση με τον 19ο και 20ο αιώνα. Καθώς, μάλιστα, προχωράει η ηλικία του, διαπνεόμενος από βαθιά πολιτική και ιστορική αίσθηση, γεμάτος δραματικές αναμνήσεις από τις περιπέτειες του γένους (1882: βομβαρδισμός και πυρκαγιά της Αλεξάνδρειας, 1885: αποκλεισμός της Αθήνας από τον στόλο της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας και της Ιταλίας, 1895: πτώχευση, 1897 ήττα και ταπείνωση, 1916: Διχασμός, ξένη επέμβαση

⁸² Βλ. Δάλλας, *ό.π.*, 22.

⁸³ Βλ. Τσίρκας (1958), 318-319.

⁸⁴ Βλ. Δάλλας, *ό.π.*, 12.

και αποκλεισμός, 1922: Μικρασιατική Καταστροφή) αναγνωρίζει τον ολέθριο ρόλο της Βρετανίας στο *Ανατολικό Ζήτημα* και τον παραλληλίζει με τη στάση των Ρωμαίων απέναντι στον ελληνικό κόσμο των ύστατων προχριστιανικών χρόνων⁸⁵.

Επιπροσθέτως, στα χρόνια του ποιητή, ο παροικιακός ελληνισμός της πόλης χάνει την πρωτοκαθεδρία στην οικονομική και πολιτική ζωή της Αλεξάνδρειας, καθώς οι σημαίνοντες εκπρόσωποί του, μετά τον θάνατο του Γεωργίου Αβέρωφ (1899), συνθηκολογούν και εν τέλει υποτάσσονται στο μεγάλο αγγλικό κεφάλαιο (από το 1882) και δέχονται αδιαμαρτύρητα πολιτικές που ζημιώνουν τόσο τους Αιγυπτίους όσο και τις εθνικές βλέψεις του μητροπολιτικού ελληνισμού. Ως εκ τούτου, εύκολα προκύπτει η παραβολή του κόσμου του, ενός κόσμου υπό αναστολή, με την παρακμή και τη σταδιακή συρρίκνωση των βασιλείων των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τη συνακόλουθη κατάκτησή τους από τους Ρωμαίους. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για δύο εποχές παρακμής. Ο Καβάφης, όμως, αναγκάζεται να καταφύγει στο ιστορικό παρελθόν, καθώς ενδεχόμενη άμεση έκφρασή του θα οδηγούσε στην απόλυσή του από τη Βρετανική Εταιρεία Υδάτων, πράγμα που θα του στερούσε την απαραίτητη οικονομική ανεξαρτησία, αφού η οικογενειακή επιχείρηση οδηγήθηκε σε παρακμή αμέσως μετά τον θάνατο του πατέρα του.

Η τάση του Καβάφη να παραλληλίζει δύο διαφορετικές εποχές φωτογραφίζεται εμμέσως και από τον ίδιο στο ιστορικοφανές ποίημα: «Τέμεθος, Αντιοχεύς· 400 μ.Χ.» [1925]. Πρωταγωνιστής του ποιήματος είναι νέος, ο ποιητής Τέμεθος από την Αντιόχεια, ο οποίος φαινομενικά συνθέτει ένα ποίημα για τον Εμονίδη, αγαπημένο φίλο του Αντίοχου Δ' Επιφανούς, βασιλιά της Συρίας την περίοδο (175-164 π.Χ.), στην πράξη όμως επιθυμεί να εκφράσει τα συναισθήματα αγάπης που τρέφει για έναν σύγχρονό του νέο:

Μια αγάπη του Τεμέθου	το ποίημα εκφράζει,
ωραίαν κι αξίαν αυτού.	Εμείς οι μνημένοι
οι φίλοι του οι στενοί·	εμείς οι μνημένοι
γνωρίζουμε για ποιόνα	εγράφησαν οι στίχοι.
Οι ανίδεοι Αντιοχείς	διαβάζουν, Εμονίδην.

Τόσο ο Τέμεθος του Καβάφη, όσο και ο Εμονίδης του Τεμέθου, συνιστούν φανταστικά πρόσωπα. Λαμβάνοντας υπόψη τη φράση: «Υπάρχει στον Καβάφη ένα

⁸⁵ Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Πολιτικός Καβάφης*, Αθήνα: Κέδρος 1980, 124. Στο εξής: Τσίρκας (1980).

λυρικόν “άλλοθι”», που ανθολογεί ο Σαββίδης από τα *Δοκίμια Κριτικής* [1962] του Δημητρίου Νικολαρεΐζη, μπορούμε να συναγάγουμε ότι ο Τέμεθος συνιστά προσωπίο του Καβάφη. Ο Τέμεθος, ο οποίος ζει στην Αντιόχεια του 400 μ.Χ., ανατρέχει στα χρόνια των Σελευκιδών και συγκεκριμένα στο «εκατόν τριάντα επτά της βασιλείας Ελλήνων», ήτοι το 175 π.Χ., πρώτο χρόνο βασιλείας του Αντίοχου Δ΄ Επιφανούς. Η ιδιότυπη αυτή χρονολογία ξεκινά το 312 π.Χ., χρονιά που επέστρεψε στη Βαβυλώνα, τελευταία πρωτεύουσα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο πρώτος Σελευκίδης, Σέλευκος Α΄ Νικάτωρ⁸⁶. Ο Καβάφης, που ζει στο μεταίχμιο 19^{ου} αιώνα και 20^{ου} αιώνα, χρησιμοποιεί προσωπία σαν τον Τέμεθο, τον Φερνάζη, τον Ιάσωνα Κλέανδρο, τον Ευμένη, τον Κήμο Μενεδόρου και άλλα για να εκφράσει τόσο τον ιδιότυπο ερωτισμό του, όσο και τις αισθητικές, πολιτικές και εθνικές του απόψεις.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, αξίζει να σημειώσουμε ότι η παρακμή της τάξης του και η επέλαση του αγγλικού επεκτατισμού σταδιακά τον καθιστούν κήρυκα μιας ιδιότυπης παρακμής. Ο Καβάφης, όμως, δεν ήταν σε θέση να προβάλλει αμεταμφίεστα τα ιστορικο-κοινωνικά του βιώματα για λόγους βιοποριστικούς αλλά και ψυχολογικούς. Ο Καβάφης ήταν ένας αντι-ήρωας, καθώς φοβόταν την κατακραυγή και τον διωγμό. Θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε «απομεινάρι» των ευκλεών χρόνων του παρελθόντος. Ως άνθρωπος μιας άλλης, περασμένης ανεπιστρεπτή, εποχής, ήταν αδύνατον να προσαρμοστεί, να συμφιλιωθεί με τις συνθήκες των καιρών του. Εκ των πραγμάτων, ο ψυχικός του κόσμος εμφορούνταν από παραστάσεις δυσπρόσιτες για τους σύγχρονούς του.

Κατά τον Τσίρκα, τα κοινωνικά-ιστορικά του βιώματα σχημάτιζαν μέσα του μια στέρνα κι από εκεί αντλούσε την ουσία της ποίησής του. Στο περιβάλλον που ζούσε κι από το οποίο ήταν εξαρτημένος οικονομικά, ως γραφέας της Βρετανικής Εταιρείας Υδάτων, πολλοί ανέχονταν ή καλλιεργούσαν τον σεξουαλικό φιλελευθερισμό, απεχθάνονταν και πολεμούσαν όμως λυσσαλέα τον πολιτικό φιλελευθερισμό που έθιγε πρόσωπα και καταστάσεις. Συνεπώς, για να μετουσιώσει ποιητικά τις δραματικές στιγμές της Αλεξάνδρειας, ανιχνεύει αναλογίες και παραλληλισμούς με γεγονότα του παρελθόντος. Όντας ανήμπορος να μιλήσει φανερά για τον αποχαιρετισμό της πόλης από τον Χεβίδη Ισμαήλ (1879) ή για την απάντηση του Οράμπι στον ναύαρχο Σέυμυρ

⁸⁶ Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Σημειώσεις» στο: Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα*, Β΄ (1919-1933), Επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος / Αρχείο Καβάφη, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα* 2011, 131. Στο εξής: Σαββίδης στο: Καβάφης Β΄.

όταν ο τελευταίος ζήτησε την παράδοση των οχυρών της πόλης (1882), επιστρατεύει από την ιστορική παρακαταθήκη τον Μάρκο Αντώνιο (31 π.Χ.) και την απάντηση του Λεωνίδα στον Ξέρξη στις Θερμοπύλες (480 π.Χ.). Αναμφίλεκτα, όμως, αυτά τα καθοριστικά βιώματα, μαζί με παρατηρήσεις της ζωής στην παρoικία και προσωπικές εμπειρίες, θα ριζώσουν στα μύχια της ψυχής του και, μέσω της γραφίδας και της θωράκισής τους μ' ένα διαχρονικό σύμβολο (π.χ. τη Σατραπεία ή την Ιθάκη), θα αναβαθμιστούν σε αιώνιες ανθρώπινες καταστάσεις. Η μετουσίωσή τους σε τέχνη υδρεύεται από την πεποίθηση του ποιητή ότι έζησε ιστορία, μεγάλη ιστορία κατά τα χρόνια που έζησε⁸⁷. Κινούμενος στην ίδια κατεύθυνση με τον Τσίρκα, ο Γιάννης Δάλλας προβαίνει στην ακόλουθη προσημείωση: «*Η ιστορία δεν είναι γι' αυτόν [τον Καβάφη] ένας από τους πολλούς, είναι ο κυρίαρχος και αυθεντικός στίβος δοκιμασίας της ζωής και της φαντασίας. Στίβος αναγωγής και στίχος επικοινωνίας, χάρη στην παραλληλία των εποχών και χάρη στη διαστολή του χρόνου.*»⁸⁸

Επικουρική για την ιχνηλάτηση της καβαφικής προσήλωσης στη γνώση του παρελθόντος είναι η παγιωμένη στην καβαφική κριτική διάκριση των ιστορικών ποιημάτων σε *ψευδοϊστορικά*, *ιστορικοφανή* και *ιστοριογενή* (τη διάκριση αυτή θα αξιοποιήσουμε, άλλωστε, και στην επόμενη ενότητα). Τον όρο *ψευδοϊστορικό* εισήγαγε ο Σεφέρης. Στα ποιήματα αυτά, η Ιστορία χρησιμοποιείται μεταφορικά ή αλληγορικά, κατά μια έννοια ψεύτικα, καθώς ο Αλεξανδρινός ποιητής μεταχειρίζεται το ιστορικό υλικό ως φιλοσοφικός-διδασκτικός ποιητής και όχι ως ιστορικός ποιητής.

Εισηγητής του όρου *ιστορικοφανές* είναι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος. Σ' αυτήν την κατηγορία εντάσσονται τα ποιήματα στα οποία έχουμε προβολή ενός ή και περισσοτέρων πλαστών υποκειμένων μέσα σε άμεσα (ή και έμμεσα) δηλωμένο ιστορικό πλαίσιο, χρονικό ή και τοπικό, το οποίο χρησιμεύει συνήθως ως φόντο του φανταστικού επεισοδίου που σκηνοθετείται στο ποίημα. Τέλος, ο Μιχάλης Πιερής εισήγαγε τον όρο *ιστοριογενές* ποίημα. *Ιστοριογενή* λογίζονται τα «στενώς ιστορικά» ποιήματα που είναι άμεσα συνδεδεμένα με το πρωτογενές ιστορικό υλικό από το οποίο γεννήθηκαν⁸⁹.

⁸⁷ Βλ. Τσίρκα (1958), 123-125.

⁸⁸ Δάλλας, ό.π., 14.

⁸⁹ Βλ. Μιχάλης Πιερής, «Καβάφης και ιστορία», στο: (συλλογικό έργο) *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (επιμέλεια Μιχάλης Πιερής), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2012, 403-406.

Περιδιαβαίνοντας τους κριτικούς μελετητές του Καβάφη, εύλογα αρθρώνουμε την εξής διατύπωση. Οι διασκορπισμένες στον χώρο και τον χρόνο εποχές παρακμής, που αποτυπώνονται στα ποιήματά του, πρέπει να νοηθούν ως απότοκα της προσωπικής εμπειρίας –όσο ωριμάζει ο ποιητής αυτή η αναγωγή περιορίζεται, ουδέποτε όμως εκλείπει–, προπάντων όμως της κοινωνικής. Στην επόμενη ενότητα, προχωρώντας ένα βήμα πιο πέρα, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε πώς αποτυπώνεται η εποχή του Καβάφη στις «τέχνες του την περιοχή», τον ποιητικό λόγο, εστιάζοντας σε γεγονότα που άφησαν ανεξίτηλο στίγμα στην ελληνική μητροπολιτική και παροικιακή πραγματικότητα αλλά και στον βίο του ποιητή.

Αιχμές για τον σύγχρονο ελληνισμό στο έργο του Καβάφη

Θα ήταν άστοχο να υποστηρίξουμε ότι ο Καβάφης, έστω και απομακρυσμένος από το ελληνικό εθνικό κέντρο, υπήρξε αποκομμένος από τη μεγαλοϊδεατική νοοτροπία της Ελλάδας και την πολιτική και κοινωνική ζωή της συλλήβδην, όχι μόνο επειδή δεν δίστασε να δηλώσει *Ελληνικός* ενώπιον του Τσίρκα αλλά γιατί συνέγραψε τρία άρθρα με σαφή εθνικό προσανατολισμό: «Τα Ελγίνεια Μάρμαρα», «Νεώτερα Περί των Ελγινείων Μαρμάρων» [1891] και «Το Κυπριακόν Ζήτημα» [1893]. Μέσω των δύο πρώτων άρθρων, που δημοσιεύτηκαν στην αντιτρικουπική εφημερίδα *Εθνική των Αθηνών*, ο ποιητής τασσόταν υπέρ της επιστροφής των Μαρμάρων του Παρθενώνα, που απέσπασε ο Λόρδος Έλγιν, στα 1803 και 1812, από τον ιερό βράχο. Μέσω του τρίτου, που δημοσιεύτηκε στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Τηλέγραφος*, αφορμώμενος από την πραγματεία του Γ. Σιακαλλή για το *Κυπριακό Ζήτημα*, τάσσεται δημόσια υπέρ της ενσωμάτωσης της Κύπρου στον ελληνικό εθνικό κορμό. Ως γνωστόν, η Μεγαλόνησος το 1878, όταν ο Καβάφης συμπλήρωνε το 15^ο έτος της ηλικίας του, πουλήθηκε από τον Σουλτάνο στη Βρετανική Αυτοκρατορία, που ήταν η ανερχόμενη δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο. Το νησί έμεινε στα χέρια των Βρετανών ως το 1960, οπότε και ανεξαρτητοποιήθηκε.

Η αρθρογραφία αυτή δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός καθώς, σύμφωνα με τον Τσίρκα, ο ενισχυμένος κατά τη διαμονή του στην Πόλη φυλετισμός του, την περίοδο 1886-1891, αγγίζει τα όρια του παροξυσμού. Αυτό το εθνικιστικό πάθος συνέχει σύσσωμο τον ελληνισμό της Αιγύπτου και λειτουργεί ως φυσική αντίδραση στον αποσταθεροποιητικό παράγοντα του κοσμοπολιτισμού που ευνοεί τις βρετανικές αρχές κατοχής⁹⁰. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα τρία αυτά άρθρα αναφέρεται ξεκάθαρα, πράγμα ευκρινές στον τίτλο, και δίχως αναδρομές στο παρελθόν, στα εθνικά ζητήματα που τόσο τον απασχολούν. Ερχόμενος σ' επαφή με την ποίησή του, όμως, ο σύγχρονος αναγνώστης πρέπει να καταβάλει υπέρμετρη προσπάθεια για να αναζητήσει τυχόν παραλληλισμούς του ελληνιστικού, ρωμαϊκού και βυζαντινού παρελθόντος με τα καταγιστικά γεγονότα που εκτυλίσσονται την εβδομηκονταετία που ζει ο Καβάφης.

⁹⁰ Βλ. Τσίρκας (1958), 181.

Βαθιά ριζωμένη στο πνεύμα του Καβάφη υπήρξε η εμπορική παράδοση της οικογένειάς του, η οποία εντασσόταν στη γενικευμένη εμπορική επιτυχία του παροικιακού ελληνισμού. Στο εμπόριο ο Καβάφης έβλεπε μια μεγάλη εκπολιτιστική δύναμη⁹¹. Στα χρόνια του, όμως, το εμπόριο της Αλεξάνδρειας, που ήταν καύχημα για το ελληνισμό, είχε απωλέσει την αίγλη των προηγούμενων δεκαετιών, εξαιτίας της βρετανικής επίθεσης, του βομβαρδισμού και της πυρκαγιάς. Η επίδραση της παρακμής στον ψυχικό κόσμο του νεαρού Καβάφη μπορεί να ανιχνευθεί σε δύο πρώιμα αποκηρυγμένα ποιήματα: «Βακχικόν» [1886] και «Ο ποιητής και η μούσα» [1886]:

[...]

Από του κόσμου κεκτηκώς την πλάνον αστασίαν,
εντός του ποτηρίου μου εύρον την ησυχίαν·

[...]

«Βακχικόν»

[...]

Η γη 'ναι σφαίρα σκοτεινή, ψυχρά τε και δολία.
Τα άσματά μου πλανερά του κόσμου είν' εικών.

[...]

«Ο ποιητής και η μούσα»

Στο ποίημα « Η Πόλις» [1910], που πρωτογράφηκε τον Αύγουστο 1894 με τίτλο «Πάλι στην ίδια πόλη», σημειώνει:

Είπες: «Θα πάγω σ' άλλη γη, θα πάγω σ' άλλη θάλασσα.
Μια πόλις άλλη θα βρεθεί καλλίτερη από αυτή.

[...]

Όπου το μάτι μου γυρίσω, όπου κι αν δω
ερείπια μαύρα της ζωής μου βλέπω εδώ,
που τόσα χρόνια πέρασα και ρήμαξα και χάλασα.»

[...]

⁹¹ Βλ. στο ίδιο, 145.

Καινούριους τόπους δεν θα βρεις, δεν θάβρεις άλλες θάλασσες.
Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους θα γυρνάς
τους ίδιους. Και στες γειτονιές τες ίδιες θα γερνάς·
και μες στα ίδια σπίτια αυτά θ' ασπρίζεις.
Πάντα στην πόλι αυτή θα φθάνεις. Για τα αλλού —μη ελπίζεις—
δεν έχει πλοίο για σε, δεν έχει οδό.
Έτσι που τη ζωή σου ρήμαξες εδώ
στην κόχη τούτη την μικρή, σ' όλην την γη την χάλασες.

Ο ίδιος ο ποιητής, θέτοντας τον θεμέλιο λίθο για την ερμηνεία του ποιήματος, σημειώνει σε άρθρο του με τίτλο «Η Πόλις» στο περιοδικό *Νέα Ζωή* τον Απρίλιο 1910: «Υπάρχει μια κατηγορία που ο ρόλος τους είναι να υποβάλλουν. Το ποίημά μου ανήκει σε αυτήν την κατηγορία [...] Έχω την πεποίθηση πως οι σίχοι μου θα υποβάλλουν, σε έναν καλλιεργημένο, καλοπροαίρετο αναγνώστη, μιαν εικόνα της βαθείας, της ατελεύτητης απελπισίας την οποία περιέχουν, μα δεν μπορούν να την αποκαλύψουν ολόκληρη.»⁹²

Συνάγεται, λοιπόν, ότι η απελπισία στην οποία αναφέρεται ο ποιητής είναι καρπός τόσο της γενικευμένης ύφεσης που επικρατούσε στη γενέτειρά του όσο και της στασιμότητας που επικρατούσε στο Ελληνικό Βασίλειο, καθώς δεν είχαν συντελεστεί οι απαραίτητες τομές στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, τις ένοπλες δυνάμεις, που θα επέτρεπαν τον εκσυγχρονισμό της χώρας και τη θετική έκβαση της Μεγάλης Ιδέας. Ομιχλώδης ήταν η κατάσταση και στη γηραιά ήπειρο. Τέσσερα χρόνια μετά την ολοκλήρωση του ποιήματος, θα ξεσπούσε ο Μεγάλος Πόλεμος. Ο επεκτατισμός, η στρατοκρατία και ο εθνικισμός ήδη είχαν κάνει αισθητή την παρουσία τους. Έτσι, μέσω της καβαφικής *Πόλεως* αισθητοποιείται μια από τις αιώνιες ανθρώπινες καταστάσεις. Ο Καβάφης σ' αυτό το ποίημα εξωτερικεύει το ενδεχόμενο της απόδρασης από τη μίζερη πραγματικότητα της Αλεξάνδρειας, το οποίο είχε περάσει από το μυαλό του. Άλλωστε, στην Κωνσταντινούπολη το 1894 ζούσε ακόμα ο υπέργηρος πάππος του Γεωργάκης Φωτιάδης, ενώ στο Λονδίνο έμεναν ο θείος και ο αδερφός του. Η μετανάστευση, όμως, δεν θα έλυνε τα αδιέξοδά του. «*Τα σχέδια της ζωής του που βγήκαν όλα πλάνες*», ήταν αδύνατον να λάβουν σάρκα και οστά κάπου

⁹² Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Σημειώσεις» στο: Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα*, Α' (1897-1918), Επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος / Αρχείο Καβάφης, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα* 2011, 127. Στο εξής: Σαββίδης στο: Καβάφης Α'.

αλλού. Οι νόμοι που υπαγόρευαν αυτήν τη μίζερη κατάσταση προέρχονταν από τη διεθνή πραγματικότητα.

Ερχόμενη σε αντίθεση με τα παραπάνω χωρία, η περίφημη «Ιθάκη» [1911] μπορεί να θεωρηθεί εγκώμιο των μεγάλων ελληνικών εμπορικών οίκων που είχαν επεκτείνει τις δραστηριότητές τους σε περιοχές γύρω από την Ελλάδα. Ανάμεσα τους βρίσκεται η Αλεξάνδρεια, όπου κάποτε ευδοκίμούσε ο μεγαλέμπορος βαμβακιού Πέτρος Ιωάννη Καβάφης, η Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε ο πάππος του Γεωργάκης Φωτιάδης, αλλά και η Νότια Ρωσία, οι πόλεις που διασχίζει ο Δούναβης, η Μαύρη Θάλασσα, ο Εύξεινος Πόντος, η Σμύρνη, ο Καύκασος, το Κάιρο, το Σουδάν:

Να εύχεσαι νάναι μακρύς ο δρόμος,
Πολλά τα καλοκαιρινά πρωιά να είναι
που με τί ευχαρίστησι, με τί χαρά
θα μπαίνεις σε λιμένας πρωτοειδωμένους·
να σταματήσεις σ' εμπορεία Φοινικικά,
και τες καλές πραγμάτειες ν' αποκτήσεις,
σεντέφια και κοράλλια, κεχρμπάρια κ' έβενους,
και ηδονικά μυρωδικά κάθε λογής,
όσο μπορείς πιο άφθονα ηδονικά μυρωδικά·
σε πόλεις Αιγυπτιακές πολλές να πας,
να μάθεις και να μάθεις απ' τους σπουδασμένους.

Θετική φαίνεται η αποτίμηση της Αλεξάνδρειας και στον ιστοριογενή δραματικό μονόλογο: «Η Δόξα των Πτολεμαίων» [1911]. Σύμφωνα με τα *Σχόλια στον Καβάφη* [1964] του Ιωάννου Α. Σαρεγιάννη: «Ο ποιητής δεν προσδιορίζει για ποιόν Λαγίδη (Πτολεμαίο βασιλιά της Αιγύπτου και για ποιόν Σελευκίδα (βασιλιά της Συρίας πρόκειται). Εντόπιζε όμως την εποχή ανάμεσα 323 και 221 π.Χ.» Εδώ, ο Αλεξανδρινός ποιητής εξαίρει τη γενέτειρά του: «*Η πόλις η διδάσκαλος, η πανελλήνια κορυφή, / εις κάθε λόγο, εις κάθε τέχνη η πιο σοφή*» επειδή η Ελληνική Κοινότητα της Αλεξάνδρειας πληθαίνει. Αν μείνουμε προσκολλημένοι στο παρελθόν θα χάσουμε την ουσία του ποιήματος· προς τα πού, όμως, πρέπει να κατευθυνθούμε; Η κατάσταση είναι εύκολη αν αναλογιστούμε ότι στο μεταίχμιο 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα μεταναστεύουν στην Αλεξάνδρεια Έλληνες από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας, αλλά και από αλύτρωτες περιοχές, για να αποκατασταθούν. Εκ των πραγμάτων, η αξιοπρόσεκτη

οικονομική, πολιτική και κοινωνική άνθηση της Αλεξάνδρειας την καθιστούσε σημείο αναφοράς σύσσωμου του έθνους. Ο Καβάφης μετουσίωσε σε ποίημα την καθολική φήμη της Αλεξάνδρειας, μολονότι έχει ήδη εκφράσει την ανησυχία του για το ομιχλώδες μέλλον της παροικίας. Στο άρθρο «Σχόλια του Καβάφη σε ποιήματά του» της Αμερικανίδας Diana Haas, στον συλλογικό τόμο *Κύκλος Καβάφη* [1983], διαβάζουμε το ακόλουθο σχόλιο του Αλεξανδρινού:

Ας φαντασθούμε ένα κτίριο. Φέρνουν πέτρες οι Έλληνες της Πελοποννήσου, κι άλλες οι Έλληνες της Στερεάς, κι άλλοι της Μακεδονίας, κι άλλοι των Νήσων και κάμνουν ένα πανελλήνιο οικοδόμημα. Η κορυφή του είναι η Αλεξάνδρεια. Δικαίως μπορεί κανείς να την πει πανελλήνια κορυφή. Κορυφή μεταφορικός. [...] Σ' αυτήν προστρέχουν για φώτα οι Έλληνες απ' την Πελοπόννησο, από την Σικελία, από την Κάτω Ιταλία, από τες Νήσους, απ' την Μικρά Ασία, απ' αλλού. Είναι όθεν η κορυφή – αλληγορικός του έθνους. Αφού την θεωρούν έτσι, ως κορυφή, όλοι οι Έλληνες, είναι η πανελλήνια κορυφή⁹³.

Νωρίτερα, το 1891, είχε υμνήσει τη φιλογένεια και την εργατικότητα της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας μέσω του ποιήματος οι «Κτίσται». Τα χρόνια της ακμής, όμως, είχαν περάσει ανεπιστρεπτί, όπως είδαμε: έτσι, το 1897, αναζητώντας τα αίτια της έκπτωσης του εμπορικού οίκου του πατέρα του και κατ' επέκταση του ελληνικού κοινοτισμού, φαίνεται πως ρίχνει τον λίθο του αναθέματος στους υπευθύνους γράφοντας το κρυμμένο ποίημα «Η Πρόσθεσις» [1897]:

Αν ευτυχής ή δυστυχής είμαι δεν εξετάζω.
Πλην ένα πράγμα με χαράν στον νου μου πάντα βάζω —
που στην μεγάλη πρόσθεσι (την πρόσθεσί των που μισώ)
που έχει τόσους αριθμούς, δεν είμ' εγώ εκεί
απ' τες πολλές μονάδες μια. Μεσ στ' ολικό ποσό
δεν αριθμήθηκα. Κι αυτή η χαρά μ' αρκεί.

Η καθαφική κατακραυγή, που στρέφεται εναντίον των νέων διαχειριστών των ζητημάτων της Κοινότητας, γίνεται ορατή και στο ποίημα «Τείχη» [1897], όπου το ποιητικό υποκείμενο εκφράζει μια διαμαρτυρία για έναν απροσδιόριστο αποκλεισμό. Γνωρίζοντας ότι ο εμπορικός οίκος Καβάφη είχε αναστείλει τη λειτουργία του και ο πλούτος της οικογένειας έχει εξανεμιστεί, εικάζουμε ότι ο Καβάφης διαμαρτύρεται για τον αποκλεισμό του από τις κοσμικές εκδηλώσεις των μεγαλοαστών της Αλεξάνδρειας.

⁹³ Σαββίδης στο Καβάφης Α', 137.

Λόγω της πατρικής παρακαταθήκης πιστεύει ότι η θέση του βρίσκεται ανάμεσα σ' αυτούς που τον απέκλεισαν:

Χωρίς περίσκεψιν, χωρίς λύπην, χωρίς αιδώ
μεγάλα κ' υψηλά τριγύρω μου έκτισαν τείχη.
Και κάθομαι και απελπίζομαι τώρα εδώ.
Άλλο δεν σκέπτομαι: τον νουν μου τρώγει αυτή η τύχη·
διότι πράγματα πολλά έξω να κάμω είχαν.
Α όταν έκτιζαν τα τείχη πώς να μην προσέξω.
Αλλά δεν άκουσα ποτέ κρότον κτιστών ή ήχον.
Ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμον έξω.

Είναι ευκρινές πως ο ποιητής μισούσε τη νέα τάξη πραγμάτων στη γενέτειρά του. Οι λόγοι ήταν αμιγώς οικονομικοί. Η «μεγάλη πρόσθεσή των» συμβολίζει την πεζότητα, τον ραγιαδισμό και τη μονοτονία της ζωής των δευτεροκλασάτων που συμβιβάστηκαν με το βρετανικό καθεστώς⁹⁴. Λίγα χρόνια μετά την εκδημία του Γεωργίου Αβέρωφ, του ευπατρίδη, που μοναχός του «ώρισε και φύλαγε Θερμοπύλες», εκπληρώνοντας και με το παραπάνω το χρέος του προς την κοινότητα και τη μητέρα Ελλάδα, ελεεινολογεί τη μοίρα της τάξης του και πεπεισμένος ότι «η πτώσις μας είναι βέβαια» γράφει το ποίημα «Τρώες» [1905]. Κάτω, μάλιστα, από το προσωπείο του Αχιλλέα κρύβει τον λόρδο Κρόμερ, τοποτηρητή της Αιγύπτου ο οποίος, όπως ο γιός του βασιλιά της Φθίας, Πηλέα, ήταν μεγαλόσωμος, γερός και ήξερε να επιβάλλεται⁹⁵. Ο παραλληλισμός είναι εύστοχος, αν αναλογιστούμε ότι οι Αχαιοί πολιορκούν για δέκα χρόνια την Τροία, ενώ οι Βρετανοί βομβαρδίζουν την Αλεξάνδρεια:

Ο Αχιλλεύς στην τάφρον εμπροστά μας
βγαίνει και με φωνές μεγάλες μάς τρομάζει
.....
Όμως η πτώσις μας είναι βεβαία. Επάνω,
στα τείχη, άρχισεν ήδη ο θρήνος.
Των ημερών μας αναμνήσεις κλαίν κ' αισθήματα.
Πικρά για μας ο Πρίαμος κ' η Εκάβη κλαίνε.

⁹⁴ Βλ. Τσίρκας (1958), 256-257.

⁹⁵ Βλ. Τσίρκας (1958), 430.

Διεκτραγωδώντας πια την τύχη σύσσωμης της Κοινότητας και όχι την έκπτωση του οίκου Καβάφη, εύλογα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα προσωπικά βιώματα ανάγονται στη σφαίρα του συλλογικού. Αυτό γίνεται αντιληπτό από το α΄ πληθυντικό πρόσωπο που χρησιμοποιεί. Πρωταγωνιστής δεν είναι πια ένας ανώνυμος φανταστικός ήρωας, αλλά ένας λαός που αφανίζεται ύστερα από έναν δεκαετή πόλεμο.

Το ψευδοϊστορικό ποίημα «Περιμένοντας τους Βαρβάρους», που γράφτηκε το 1898 και δημοσιεύτηκε σε αυτοσχέδιο οκτασέλιδο του 1904, μπορεί να συνδεθεί με τις προσδοκίες που δημιουργούνταν στην ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας από την εξέγερση του Σουδανού μοναχού Μουχάμαντ Αχμέντ το 1870 εναντίον των Οθωμανών. Ο Αχμέντ, κηρύττοντας υπέρ της απελευθέρωσης της γης, συγκέντρωσε πλήθος οπαδών. Για να δώσει θρησκευτικό πρόταγμα στο κίνημά του αυτοχρίστηκε Μαχντί, ήτοι υποταγμένος λυτρωτής του ισλαμικού κόσμου. Κατά τον Τσίγκα, οι Έλληνες πίστευαν ότι μια ενδεχόμενη επιτυχία του Μαχντί θα ζημίωνε τους Βρετανούς και θα οδηγούσε στην ανάκτηση της πρωτοκαθεδρίας στο εμπόριο και στην κεφαλαιοκρατία στην περιοχή της Αιγύπτου και του Σουδάν από τους Γραικούς. Η υποστήριξη του «βάρβαρου» Μαχντί πιστοποιεί τη δεινή θέση της πάλαι ποτέ «πρώτης των ξένων παροικιών» στα χρόνια του Κρόμερ. Ο ξεπεσμένος αριστοκράτης Καβάφης, ευθυγραμμιζόμενος με τον κόσμο της στέρησης και της βιοπάλης, φαίνεται πως εμμέσως υποστήριζε την εξέγερση του Μαχντί.

Οι ίδιες ανησυχίες φαίνεται πως συνέχουν και τις άλλες παροικίες, καθώς Γάλλοι, Αυστριακοί, Γερμανοί, Ιταλοί, Σύροι, Ρώσοι, εξαντλημένοι από την πολιτική του Κρόμερ, υποστηρίζουν την επιστροφή προς τα πίσω, στον «αρχέγονο» πολιτισμό, όπου δεν υπήρχε βρετανική κυριαρχία⁹⁶. Ο προφήτης Μαχντί, που εξερίχθη σε βραχνά Οθωμανών και Βρετανών, πέθανε το 1885 και τον διαδέχθηκε ο εξίσου ικανός αλλά αδίστακτος Χαλίφης Αμπνταλάι Ιμπν Μουχάμαντ. Ο πόλεμος του Μαχντί κράτησε δεκαοχτώ χρόνια (1881-1899). Η οριστική κατάρρευση του απελευθερωτικού κινήματος του Σουδάν έλαβε χώρα το 1896. Τότε ο αγγλοαιγυπτιακός στρατός, υπό τον Χέρμερτ Κίτσεναρ και με την έγκριση του λόρδου Κρόμερ, εισήλθε στο βόρειο τμήμα του Σουδάν. Τα τελευταία χρόνια του πολέμου, οι δυνάμεις του Μαχντί αποδεκατίστηκαν από τις αγγλοαιγυπτιακές δυνάμεις, οι οποίες περαιώθηκαν σε όλο το Σουδάν. Η κατάλυση του κράτους των

⁹⁶ Βλ. στο ίδιο, 339.

επαναστατών συνιστά την οριστική διάψευση των ελπίδων του Καβάφη, ο οποίος δεν διστάζει να γράψει, χωρίς να αναφερθεί στους μαχνητιστές ή τη βρετανική πολιτική:

Γιατί ν' αρχίσει μονομιάς αυτή η ανησυχία
κι η σύγχυσις. (Τα πρόσωπα τί σοβαρά που εγίναν).
Γιατί αδειάζουν γρήγορα οι δρόμοι κι οι πλατέες,
κι όλοι γυρνούν στα σπίτια τους πολύ συλλογισμένοι;

Γιατί ενύχτωσε κι οι βάρβαροι δεν ήλθαν.
Και μερικοί έφθασαν απ' τα σύνορα,
και είπανε πως βάρβαροι πια δεν υπάρχουν.

Και τώρα τι θα γενούμε χωρίς βαρβάρους.
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μια κάποια λύσις.

Η ανησυχία για τις προοπτικές της παροικίας κάνει την εμφάνισή της και στο ψευδοϊστορικό ποίημα «Η Σατραπεία» [1910]:

Και τί φορική η μέρα που ενδίδεις
(η μέρα που αφέθηκες κ' ενδίδεις),
και φεύγεις οδοιπόρος για τα Σούσα,
και παίνεις στον μονάρχην Αρταξέρξη
που ευνοϊκά σε βάζει στην αυλή του,
και σε προσφέρει σατραπείες, και τέτοια.

Στα *Καβαφικά Αυτοσχόλια* του Γιώργου Λεχωνίτη διαβάζουμε:

Ο ποιητής δεν υπονοεί κατ' ανάγκην τον Θεμιστοκλέα ή τον Δημάρατον, αλλ' ούτε και άνθρωπον πολιτικόν [...] Το υπονοούμενον πρόσωπον είναι εντελώς συμβολικόν. Το οποίον δέον να παραδεχθώμεν μάλλον ως ένα τεχνίτην ή και επιστήμονα. [...] Αξιοσημείωτος είναι ο εν παρενθέσει στίχος «η μέρα που αφέθηκες κ' ενδίδεις» [στ. 8], ο οποίος αποτελεί την βάσιν ολόκληρου του ποιήματος.⁹⁷

Ο συμβολικός χαρακτήρας του ποιήματος μάς βοηθάει να παραλληλίσουμε τον ανώνυμο πρωταγωνιστή, που έλκεται από τα αξιώματα που χαρίζει ο Μεγάλος Βασιλιάς Αρταξέρξης, με τους Έλληνες της παροικίας. Οι τελευταίοι, υπακούοντας στα κελεύσματα των Βρετανών, παρεκκλίνουν από την προσηλωμένη στις υποθέσεις του έθνους παράδοση της Κοινότητας. Καθώς οι ανερευθρίαστοι σύγχρονοί του δίνουν «γη

⁹⁷ Σαββίδης στο Καβάφης Α', 129.

και ύδωρ» στους Άγγλους, η οικονομική, πολιτική και κοινωνική αίγλη της κοινότητας φθίνει. Οι Έλληνες έχουν χάσει προς πολλού τα πρωτεία στους ανωτέρω τομείς. Το ένδοξο παρελθόν της παροικίας, παρότι έχει περάσει ανεπιστρεπτί, αντανακλάται αριστοτεχνικά στον αναγνώστη, μέσω μιας αναδρομής στην ευκλεή πνευματική, πολιτική και αθλητική ζωή της κλασικής Ελλάδας:

Άλλα ζητεί η ψυχή σου, γι' άλλα κλαίει·
τον έπαινο του Δήμου και των Σοφιστών,
τα δύσκολα και τ' ανεκτίμητα Εύγε·
την Αγορά, το Θέατρο, και τους Στεφάνους.

Με τη «Σατραπεία» συγκοινωνεί και το ιστοριογενές «Ο Δημάρατος», που πρωτογράφηκε το 1914 αλλά δημοσιεύτηκε τον Σεπτέμβριο του 1921. Εδώ έχουμε επώνυμο πρωταγωνιστή, τον βασιλιά της Σπάρτης Δημάρατο (510-491 π.Χ.), ο οποίος εκδιώχθηκε από τον θρόνο επειδή ο συμβασιλέας του, Κλεομένης Α΄, δωροδόκησε το μαντείο των Δελφών και συνωμότησε με τον Λεωτυχίδη για να εκδιώξουν τον Δημάρατο από τον θρόνο με την κατηγορία πως ήταν νόθος γιός τού βασιλιά Αρίστωνος. Τελικά, τον θρόνο του Δημάρατου καρπώθηκε ο Λεωτυχίδης και ο έκπτωτος βασιλέας πήρε την απόφαση να μηδίσει. Ο Δαρείος Α΄ υποδέχθηκε τον Δημάρατο και επειδή ήταν γνώστης των ελληνικών πραγμάτων τού παραχώρησε κληρονομικό αξίωμα σε μεγάλη περιοχή της Μυσίας. Ο Δημάρατος ακολούθησε τον Δαρείο και αργότερα τον Ξέρξη στην εκστρατεία τους στην Ελλάδα, αποβλέποντας στην ανάκτηση του θρόνου του. Τόσο με τη «Σατραπεία» όσο και με τον «Δημάρατο» ο Καβάφης στηλιτεύει τον ραγιαδισμό των Αιγυπτιωτών κι όσων επιβουλεύονται την πατρίδα τους αποζητώντας ίδιον όφελος.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και το κρυμμένο «Μεγάλη Εορτή στου Σωσιβίου» [1917], το οποίο, λίγες αράδες πιο κάτω, θα συνδέσουμε με τον Εθνικό Διχασμό και το Κίνημα της Θεσσαλονίκης. Εκ πρώτης, όμως, αυτό το ποίημα δύναται να θεωρηθεί αιχμή προς τον Μικέ Κ. Σαλβάγο, ο οποίος σε λίγο καιρό θα γινόταν Πρόεδρος της Κοινότητας για μια τριακονταετία (1919-1949). Αυτό πηγάζει από το γεγονός ότι το σωσίβιον –ο Σωσίβιος ήταν ευνοούμενος του Πτολεμαίου Δ΄ και τον ώθησε σε μια σειρά από φόνους– μπορεί να μεταφραστεί στα αγγλικά και τα ιταλικά ως salvage και salvago. Ο Σαλβάγος συνιστούσε τον πιο ισχυρό θιασώτη του βενιζελισμού στην Αίγυπτο. Στο σαλόνι του Σαλβάγου, που το κυβερνούσε η συμβία του Αργίνη, κόρη του Εμμανουήλ Μπενάκη, πάρθηκαν αποφάσεις που σφράγισαν τη μοίρα του

απόδημου ελληνισμού⁹⁸. Από τα παραπάνω, προκύπτει εύλογα η συστοιχία Σωσιβίου και Σαλβάγου, ανώνυμης συμβίας και Αργίνης Μπενάκη-Σαλβάγου: «*Ενδοξος οίκος (ο περιφανής Σωσίβιος κ' η καλή / συμβία του· έτσι να λέμε) εις εορτήν του μας καλεί.*» Κατά τον Καβάφη, ο Σαλβάγος πατούσε στα ίχνη του σκοτεινού Σωσιβίου. Οι δύο άνδρες, συνδεδεμένοι με έναν επιφανή πολιτικό παράγοντα των χρόνων τους, είχαν το λύειν και το δεσμείν: ο μεν Σωσίβιος στην αυλή των Πτολεμαίων, ο δε Σαλβάγος στη διαχείριση των κοινοτικών ζητημάτων της σύγχρονης Αλεξάνδρειας.

Οι ανωτέρω ισχυρισμοί επιβεβαιώνονται από την προσήλωση του Καβάφη στις κοινοτικές υποθέσεις, η οποία φαίνεται έμπρακτα από τις εκτενείς πληροφορίες των επιστολών που λάμβανε από τους φίλους και συμμαθητές του Στέφανο Σκυλίτση, Μικέ Θ. Ράλλη και Ιωάννη Ροδοκανάκη το διάστημα που έμενε στην Πόλη (1882-1885). Από αυτές, λάμβανε πληροφορίες για την πολιτική και οικονομική κατάρρευση που ακολούθησε τον βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας από τους Βρετανούς. Σ' αυτά τα γράμματα, μεταξύ άλλων, σχολιαζόταν και η δουλική συμπεριφορά ορισμένων ταγών της παροικίας απέναντι στις αγγλικές αρχές κατοχής. Τεκμήριο της αποστροφής που ένιωθε ο ποιητής για τον βρετανικό παράγοντα, μπορούν να θεωρηθούν και τα γράμματα που έστειλε ο Καβάφης το 1924 και το 1929 στον Βρετανό συγγραφέα E. M. Forster. Οι εγκωμιαστικές κριτικές στο έργο του τελευταίου *A passage to India* δείχνουν πως ο Καβάφης συμεριζόταν τις καταγγελίες που εξαπέλυε ο Forster εναντίον του βρετανικού ιμπεριαλισμού⁹⁹.

Τα αρνητικά συναισθήματα που έτρεφε ο Καβάφης για την αγγλική πολιτική φαίνονται και από τις πολιτικές του θέσεις. Παρότι τύγγανε θιασώτης του βρετανικού πολιτισμού, αντιπαθούσε την πολιτική του βρετανικού επεκτατισμού και τους πράκτορες του βρετανικού κεφαλαίου που λειτουργούσαν ως εξαπτερυγά του. Η παραπάνω οπτική καθόριζε και τη στάση του απέναντι στα κόμματα της Ελλάδας (τρικουπικό ή δηληγιαννικό, βενιζελικό ή κωνσταντινικό) και της Αιγύπτου (εθνικιστικό ή ξενόδουλο). Καθότι ήταν ένας από τους τελευταίους εκπρόσωπους των πρωτοκλασάτων, ήταν υποστηρικτής μιας οικονομικής κλάσης, ενός αριστοκρατικού πολιτισμού. Ως εκ τούτου, στρεφόταν κατά των τρικουπικών και των βενιζελικών με το πρόσχημα της πρόσδεσης στο βρετανικό άρμα και της σταδιακής απώλειας της

⁹⁸ Βλ. Τσίρκας (1980), 19-20.

⁹⁹ Βλ. στο ίδιο, 18.

κεφαλαιοκρατικής και εμπορικής πρωτοκαθεδρίας στον χώρο της Αιγύπτου και του Σουδάν. Το γεγονός ότι ο Αλεξανδρινός ήταν αντιβενιζελικός κατά την περίοδο 1912-1930, επιβεβαιώνεται από σχετικές μαρτυρίες φίλων του ποιητή που παρατίθενται στη μελέτη του Τσίρκα, *Ο Πολιτικός Καβάφης*.

Σε γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στην Αλεξάνδρεια αλλά και στην ελληνοτουρκική σύρραξη του 1897 ανάγεται και το ποίημα «Che fece ... il gran rifiuto» [1899]. Τα «τρία κλειδιά», που εισήγγε στην καβαφική κριτική ο Στρατής Τσίρκας, καθίστανται καταλυτικά για την ερμηνεία του. Το «πρώτο κλειδί» είναι ευκρινές στον τίτλο του ποιήματος, που αποδίδεται στα ελληνικά: «Αυτός που έκανε τη μεγάλη άρνηση». Πρόκειται για μια περικοπή από τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, από την οποία απαλείφεται η φράση «per viltate», ήτοι από ανανδρία. Η περικοπή αναφέρεται στον Πέτρο Μορρόνε, ο οποίος, το 1294, χωρίς να το θέλει, εκλέχθηκε Πάπας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με τ' όνομα Σελεστίνος ο Ε΄ και μετά από πέντε μήνες παραιτήθηκε. Ο διάδοχός του Πάπας Βονιφάτιος ο Η΄ τον συνέλαβε από τον χώρο που είχε αποτραβηχθεί για να ασκητέψει και τον φυλάκισε. Πέθανε ύστερα από δύο χρόνια. Ο Δάντης τον αναθεμάτισε, τον είπε άνανδρο και τον έριξε στην Κόλαση.

Δεύτερο κλειδί η άρνηση του Ιωακείμ Γ΄ να ανακηρυχθεί Πατριάρχης Αλεξανδρείας μετά την κοίμηση του Σωφρονίου Δ΄ (1899). Ο Ιωακείμ Γ΄ είχε διατελέσει ήδη Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1878-1884) και υπέβαλε την παραίτησή του αντιδρώντας στην απόφαση του Σουλτάνου να άρει τα ιεραρχικά προνόμια που κατείχε η Ορθόδοξη Εκκλησία από την Άλωση της Πόλης. Ο Ιωακείμ Γ΄ εξελέγη εκ νέου Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από το 1901 και διατήρησε τη θέση του έως τον θάνατό του (1912). Το τρίτο κλειδί για την αποκρυπτογράφηση του ποιήματος πρέπει να αναζητηθεί στον βίο του ποιητή.

Κατά τον Ιωάννη Α. Σαρεγιάννη, το ποίημα θεωρείται απολογία, επειδή ο ποιητής δεν ασχολήθηκε με το εμπόριο και την πολιτική δράση. Όμως, μια τέτοια σύνδεση αφήνει ανεξήγητη την αφαίρεση του «per viltate». Είναι δυνατόν να αποφεύγει κάποιος το εμπόριο ή την κοινοτική δράση από ανανδρία; Πιο πειστική μάς φαίνεται η ερμηνεία του Τσίρκα, η οποία συνδέεται με τη μη συστράτευση του ποιητή στην ελληνοτουρκική σύρραξη του 1897. Τον χειμώνα του 1897, όμως, όταν τα παιδιά των αρίστων Αιγυπτιωτών γίνονταν εθελοντές της εθνικής προσπάθειας και κατευθύνονταν

προς την Κρήτη ή τα θεσσαλικά σύνορα, οι Τζων και Κωνσταντίνος Καβάφης ετοιμάζονταν για το Παρίσι. Το ταξίδι υλοποιήθηκε μετά τη συντριπτική ήττα του Ελληνικού Στρατού στη γραμμή Δομοκού-Αλμυρού. Μπορούμε να εικάσουμε πως ο Καβάφης σκέφτηκε να φύγει εθελοντής όχι μόνο επειδή ήταν σε μάχιμη ηλικία (34 ετών), αλλά επειδή, όπως θίχτηκε και πριν, διαπνεόταν από υπέρμετρη πατριωτική έξαρση. Την κρίσιμη στιγμή, όμως, αναφώνησε «Όχι», αναλογιζόμενος την έμφυτη υποχωρητικότητα, την αντι-ηρωική ιδιοσυγκρασία του και την εξάρτησή του από τη μητέρα του Χαρίκλεια. Δύο χρόνια μετά, καταγράφει τις συνέπειες της άρνησης αυτής κρυμμένος πίσω από τα «Όχι» των δύο ιερωμένων¹⁰⁰:

Ο αρνηθείς δεν μετανοιώνει. Αν ρωτιούνταν πάλι,
όχι θα ξαναέλεγε. Κι όμως τον καταβάλλει
εκείνο τ' όχι —το σωστό— εις όλην την ζωή του.

Το 1901 ο Καβάφης συνθέτει το ποίημα «Θερμοπύλες». Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η πεσιμιστική κατάληξη του ποιήματος απορρέει από την ταραχώδη κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Δεν πρέπει να παραλείψουμε την πτώχευση του 1893, τον θάνατο του Τρικούπη το 1896, την ήττα στον πόλεμο του 1897 και την επιβολή του Δ.Ο.Ε. του 1898. Ογδόντα χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση και μισόν αιώνα μετά τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, οι αλύτρωτοι αδερφοί δεν είχαν ενσωματωθεί στον εθνικό κορμό. Τα σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν φτάσει ως τον Όλυμπο και η κατάκτηση της Μακεδονίας φαινόταν δύσκολη υπόθεση, καθώς οι Βούλγαροι, με την καθοδήγηση των Ρώσων, διεκδικούσαν διακαώς διέξοδο στο Αιγαίο. Στο πλαίσιο του κινήματος του Πανσλαβισμού, που επιδίωκε την ένωση και την αύξηση της ισχύος των σλαβικών λαών, οι Βούλγαροι, με τις ευλογίες της Υψηλής Πύλης, το 1870 αποσκίρτησαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και ίδρυσαν τη Βουλγαρική Εξαρχία.

Εν τω μεταξύ, το 1893 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η οργάνωση *Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση* (Ε.Μ.Ε.Ο.), η οποία εξέφραζε δημόσια την ανάγκη των χριστιανικών πληθυσμών να απελευθερωθούν από τον οθωμανικό ζυγό. Παρότι η οργάνωση αναφερόταν γενικά στα δικαιώματα του «Μακεδονικού λαού» δίχως εθνικές διακρίσεις, στην πραγματικότητα ήταν μια βουλγάρικη εθνικιστική

¹⁰⁰ Βλ. Τσίρκας (1958), 347-366.

οργάνωση που απέβλεπε στον εκβουλαρισμό της Μακεδονίας. Σταδιακά, τα μέλη της Ε.Μ.Ε.Ο. προέβησαν σε βασανισμούς ιερέων, δασκάλων και απλών πολιτών που αρνούσαν τον εκβουλαρισμό. Οι ελληνικές κυβερνήσεις αρχικά επέδειξαν ιδιαίτερη αδράνεια, πράγμα που θορύβησε τον προσηλωμένο στις εθνικές υποθέσεις ποιητή, ο οποίος αποφάσισε να συνθέσει ένα επιτύμβιο για όσους πρόταξαν τα στήθη τους στους Βουλγάρους, παραλληλίζοντάς τους με τους πεσόντες της μάχης των Θερμοπυλών:

Τιμή σ' εκείνους όπου στην ζωή των

ώρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες.

Ποτέ από το χρέος μη κινούντες.

[...]

Και περισσότερη τιμή τούς πρέπει

όταν προβλέπουν (και πολλοί προβλέπουν)

πως ο Εφιάλτης θα φανεί στο τέλος,

κ' οι Μήδοι επί τέλους θα διαβούνε.

Η αναφορά στην προσήλωση στο χρέος ίσως να εκφράζει την ελπίδα του Καβάφη για μια ετεροχρονισμένη αντίσταση στις βαρβαρότητες των Βουλγάρων. Βάσει αυτού, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο Καβάφης προλέγει την ίδρυση του Μακεδονικού Κομιτάτου στην Αθήνα του 1904, το οποίο απέβλεπε στη διάδοση της ελληνικής εθνικής συνείδησης στη Μακεδονία, την άφιξη εθελοντών από τη Νότια Ελλάδα, τον μαρτυρικό θάνατο του Παύλου Μελά και την εμπλοκή του ελληνικού κράτους στο Μακεδονικό Ζήτημα. Παρά την αρνητική προδιάθεση του Καβάφη, ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) κατόρθωσε να ανακόψει τις επεκτατικές βλέψεις των Βουλγάρων συμβάλλοντας στην ενσωμάτωση της περιοχής στον ελληνικό εθνικό κορμό μετά το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων.

Η συσχέτιση με τον Μακεδονικό Αγώνα μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι ο Καβάφης την περίοδο 1898-1903 συνθέτει ποιήματα που τονίζουν τη στωική εμμονή στο χρέος, τη στιγμή που όλα συνηγορούν προς το μάταιο της θυσίας. Για τον Καβάφη φαίνεται πως είναι δώρον άδωρον να στέκει κάποιος ανήμπορος μπροστά στη συμφορά που καταφτάνει. Ως εκ τούτου, οι «Θερμοπύλες» ανάγονται σε διαχρονικό σύμβολο της διαπάλης του πολιτισμένου ανθρώπου με τη βαρβαρότητα σε οποιοδήποτε επίπεδο.

Στον διαρκή πολεμικό αγώνα για την προσάρτηση και την κατακύρωση της Μακεδονίας στον ελληνικό κορμό, εν όσω μαινόταν η βουλγαρική απειλή, μπορεί να

αναχθεί και το ιστορικοφανές ποίημα «Προς τον Αντίοχον Επιφανή» [1922]: «*οι Μακεδόνες πάλι, Αντίοχε Επιφανή, οι Μακεδόνες είναι / μες στην μεγάλη πάλη.*» Εδώ αντανακλάται τόσο ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908), όσο και ο Βαλκανικός Αγώνας (1912-1913) αλλά και το Μακεδονικό Μέτωπο (1915-1918), γνωστό και ως Μέτωπο της Θεσσαλονίκης, του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο πολύνεκρος Μεγάλος Πόλεμος φαίνεται πως διεγείρει τις ευαίσθητες ποιητικές χορδές, καθώς από το 1914 έως το 1918 ο Αλεξανδρινός δίνει φωνή στην έξαρση της διαμάχης των μικρών εθνών, τονίζοντας τις φιλοδοξίες που δημιουργούσαν οι συμμαχίες με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Διαβάζοντας το ιστορικοφανές «Δημητρίου Σωτήρος» (162-150 π.Χ.) [1915] στεκόμαστε στα χωρία:

Φαντάζονταν έργα να κάμει ξακουστά,
να παύσει την ταπείνωσι που απ' τον καιρό της μάχης
της Μαγνησίας την πατρίδα του πιέζει.
Να γίνει πάλι κράτος δυνατό η Συρία,
με τους στρατούς της, με τους στόλους της,
με τα μεγάλα κάστρα, με τα πλούτη.

.....
Αρκεί να βρει έναν τρόπο στην Ανατολή να φθάσει
να κατορθώσει να ξεφύγει από την Ιταλία –
κι όλην αυτήν την δύναμι που έχει
μες στην ψυχή του, όλην την ορμήν
αυτή θα μεταδώσει στον λαό.

Η διακαής επιθυμία αποκατάστασης της κλονισμένης, μετά τη μάχη στη Μαγνησία (190 π.Χ.), τιμής της Συρίας από τον Δημήτριο, που είχε περάσει τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια στη Ρώμη, αντανακλά τόσο τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό, όσο και το όραμα της Μεγάλης Βουλγαρίας που θα είχε πρόσβαση στο Αιγαίο. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ο Δημήτριος στρέφεται προς ένα ένδοξο παρελθόν που ανατράπηκε με την ήττα του παππού Αντιόχου Γ' στη Μαγνησία. Κινούμενοι στην ίδια κατεύθυνση, οι Έλληνες και οι Βούλγαροι του καιρού, που αναπολούν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τα κράτη του Συμεών και του Σαμουήλ, αντίστοιχα. Ο αντίκτυπος της Μεγάλης Ιδέας στο ποίημα μπορεί να γίνει ευδιάκριτος από την αναφορά στην Ανατολή. Επιπροσθέτως, η παρακαταθήκη του παρελθόντος φαινομενικά σπλίτζει τη διπλωματική φαρέτρα των μικροφιλόδοξων βασιλείων της ανατολικής λεκάνης της

Μεσογείου κατά τη σύναψη της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (1878) και των Σεβρών (1920). Στην πράξη, όμως, απαιτείται η έγκριση των συμμάχων που, στο βωμό τους προσωπικού τους οφέλους, αποψιλώνουν την εθνική κυριαρχία και επεκτείνουν το καθεστώς της αποικιοκρατίας με το πρόσχημα της προστασίας¹⁰¹.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα συγκοινωνούν με τους Ρωμαίους. Οι τελευταίοι, άλλωστε, έθεσαν φραγμούς στις προσπάθειες αποκατάστασης του κύρους της Συρίας από τον Δημήτριο μετά την αποκατάστασή του στον θρόνο (162 π.Χ.). Λόγω της συνωμοτικής δράσης του πρώην σατράπη της Βαβυλώνας Ηρακλείδη, του Αττάλου Β΄ της Περγάμου και του Πτολεμαίου ΣΤ΄ Φιλοπάτορος, και φυσικά των Ρωμαίων, ο Δημήτριος, που κατέληξε μισάνθρωπος και μέθυσος, ηττήθηκε και σκοτώθηκε από τον τυχοδιώκτη διεκδικητή του θρόνου, Αλέξανδρο Βάλα (150 π.Χ.)¹⁰². Κάπως έτσι θα εγκατέλειπαν και οι νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το όραμα «της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», που υπαγόρευε η Συνθήκη των Σεβρών, αποσύροντας τον ιδιόμορφο δανεισμό του 1920. Άλλωστε, η αφορμή για την επίσημη αλλαγή της στάσης τους στις απαιτήσεις των Ελλήνων ήταν εύκολο να βρεθεί μετά την ήττα του Βενιζέλου και την επιστροφή του Κωνσταντίνου στον θρόνο.

Στα παραπάνω αξίζει να προσθέσουμε την άποψη του κριτικού Γιάννη Μιχαλέτου, την οποία επικαλείται ο Τσίρκας. Σύμφωνα με τον Μιχαλέτο, τα σκοτεινά σημεία της προσωπικότητας του Δημητρίου έχουν αποσιωπηθεί στο ποίημα που εξετάζουμε. Η αποσιώπηση αυτή δεν προσφέρει τίποτε το ουσιαστικό, καθώς αν αφαιρεθούν τα ονόματα των ιστορικών προσώπων, τα τοπωνύμια και τα γεγονότα, το ποίημα παύει να είναι προσωποπαγές, εποχικό, ή απλώς ιστορικό, αλλά εξελίσσεται σε διαχρονικό. Με μια δεύτερη ανάγνωση του ποιήματος, μπορούμε να παραλληλίσουμε τον Δημήτριο με τον ίδιο τον ποιητή, δεδομένου ότι οι προσδοκίες και τον δύο είναι μάταιες. Ο Δημήτριος δεν θα κατορθώσει να αποκαταστήσει το γόητρο του βασιλείου της Αντιόχειας, ο Καβάφης θα παραμείνει ως το τέλος ένας ξεπεσμένος αριστοκράτης. Έχοντας το ίδιο σκεπτικό, μπορούμε ακόμα να παραλληλίσουμε τον Σέλευκο Φιλοπάτορα με τον Πέτρο Καβάφη, το βασίλειο της Συρίας με την Αλεξάνδρεια, τις ξεπεσμένες ελληνίζουσες δυναστείες με τους μεγάλους ελληνικούς οίκους, οι οποίες, κατά την περίοδο μεταξύ του οικονομικού κραχ του 1868 και της χρεωκοπίας του

¹⁰¹ Βλ. Δάλλας, ό.π., 194-195.

¹⁰² Βλ. Σαββίδης στο: Καβάφης Β΄, 106.

Ισμαήλ το 1876, απώλεσαν την εμπορική πρωτοκαθεδρία της Αιγύπτου. Ακόμα, η *rax romana*, η ταφόπετρα των προσδοκιών του Δημητρίου, δύναται να συσχετιστεί με τη βρετανική πολιτική της οικονομικής επέκτασης και κατάκτησης. Οπότε η Ρώμη, ο τόπος της ομηρίας του Δημητρίου (από το 175 έως το 162 π.Χ., ήτοι από τα 9 έως τα 22 του χρόνια), αναλογεί στο Λίβερπουλ και στο Λονδίνο, όπου ο ποιητής έζησε την ίδια περίπου ηλικία και τα ίσα σχεδόν χρόνια (από το 1872 έως το τέλος του 1879, δηλαδή από τα 9 ως τα 16 του)¹⁰³.

Ο τίτλος τού ιστορικοφανούς ποιήματος «Φιλέλλην» (γράφηκε το 1906 και δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο 1912 στη *Νέα Ζωή*) μας πείθει να αναζητήσουμε τυχόν κοινούς τόπους με τον φιλελληνισμό των αρχών του 20^{ού} αιώνα. Σύμφωνα με τον Γιώργο Βρισμιτζάκη (*Το έργο του Κ. Π. Καβάφη*), ο ανώνυμος πρωταγωνιστής και ο αυλικός του Σιθάσπης, είναι φανταστικά πρόσωπα. Ο ίδιος ο ποιητής, σύμφωνα με τα *Καβαφικά Αυτοσχόλια* του Λεχωνίτη, σχολιάζει το ποίημα ως εξής:

Κάποιος βασιλίσκος, προς ανατολάς της Μεσοποταμίας, είναι ματαιόδοξος αλλ' όχι βλαξ, διότι εννοεί μεν ότι οι Έλληνες που έρχονται στην αυλήν του είναι περιτρίμματα, εν τούτοις θέλει να εκμεταλλευτεί το γεγονός [της χαράξεως του νομίσματός του] διά να αποδείξει ότι ευρίσκεται εις επικοινωνίαν με τον ελληνικόν κόσμον.¹⁰⁴

Κοντολογίς, πρόκειται για έναν βασιλέα ,ο οποίος, γνωρίζοντας τα επιτεύγματα της κλασικής Ελλάδας, επιχειρεί να καρπωθεί λίγη από τη δόξα της, διεκδικώντας τον τίτλο του φιλέλληνα. Δίχως αμφιβολία, ο φιλελληνισμός του είναι φαινομενικός, καθώς περιορίζεται στη χάραξη του νομίσματος:

Η επιγραφή, ως σύνθητες, ελληνικά·
όχ' υπερβολική, όχι πομπώδης
—μην τα παρεξηγήσει ο ανθύπατος
που όλο σκαλίζει και μηνά στην Ρώμη—
αλλ' όμως βέβαια τιμητική.

[...]

Προ πάντων σε συστήνω να κυττάξεις
(Σιθάσπη, προς θεού, να μη λησμονηθεί)
μετά το Βασιλεύς και το Σωτήρ,
να χαραχθεί με γράμματα κομψά, Φιλέλλην.

¹⁰³ Βλ. Τσίρκας (1980), 39-40.

¹⁰⁴ Σαββίδης στο: Καβάφης Α', 143.

Η αναφορά στη Ρώμη δεν είναι τυχαία. Η χαραγμένη στα ελληνικά επιγραφή δεν πρέπει να είναι *υπερβολική* και *πομπώδης*. Αν ξεπεραστούν τα όρια, η θαλασσοκράτειρα δύναμη της Μεσογείου θα θορυβηθεί, φοβούμενη πως η ισχύς της παραγνωρίζεται, και θα επέμβει. Στην προσπάθειά μας να συνδέσουμε την ύστατη ελληνιστική περίοδο με το γύρισμα του αιώνα, αξίζει να λάβουμε υπ' όψη μας τα κάτωθι. Ο δυτικός κόσμος, ως κοινωνός του αρχαίου ελληνικού κλέους μέσω της Αναγέννησης, θεωρεί τιμητικό τον τίτλο του Φιλέλληνα. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στους προσηλωμένους στην κλασική σκέψη Γερμανούς, οι οποίοι εμφανίζονται ως κληρονόμοι των αρχαίων Ελλήνων. Την ίδια περίοδο, στη Βαλκανική θα ξεκινούσαν ζυμώσεις για τον διαμοιρασμό των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα γειτονικά βασίλεια φέρουν, έστω και προσχηματικά, φιλελληνικό προσωπείο. Σε κάθε περίπτωση, ο φιλελληνισμός του ανώνυμου «βασιλίσκου» εμφάνιζε κοινούς τόπους με αυτόν των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ο τελευταίος περιοριζόταν στο πνεύμα ή σταθμιζόταν από το άγρυπνο βλέμμα της Μεγάλης Βρετανίας. Κανένα έθνος δεν μπορούσε να υποστηρίξει τις ελληνικές υποθέσεις υπέρ το δέον και να στραφεί εναντίον των αγγλικών συμφερόντων, παρά την όποια θετική προδιάθεση για την Ελλάδα.

Κομβική θέση στην ποίηση του Καβάφη κατέχουν και τα πολιτικά γεγονότα, καίτοι μεταμφιεσμένα με το υλικό του παρελθόντος. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα μισά από τα 82 ποιήματα που δημοσίευσε την περίοδο 1918-1933 είναι μάλλον πολιτικά ή και καθαρά πολιτικά¹⁰⁵. Χαρακτηριστικά είναι αυτά που διεκτραγωδούν την κατάσταση στην ελληνική πολιτική σκηνή.

Εκκινώντας, πρέπει να σταθούμε στο ιστοριογενές ποίημα «Τα Βήματα» που γράφτηκε τον Δεκέμβριο του 1908 και δημοσιεύτηκε τον Σεπτέμβριο του 1909 στο περιοδικό *Νέα Ζωή*. Η δημοσίευση του ποιήματος τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή μπορεί να συνδεθεί με την ίδρυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και την έκρηξη του Κινήματος στο Γουδί στις 15 Αυγούστου 1909. Προς την ανωτέρω κατεύθυνση, μας οδηγεί το χωρίο: «*Γιατί άκουσαν μια απαίσια βοή, / θανάσιμη βοή την σκάλα ν' ανεβαίνει, / βήματα σιδερένια που τραντάζουν τα σκαλιά.*» Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι ο Καβάφης, καίτοι απομακρυσμένος από το κέντρο των Αθηνών, αφογκραζόταν το λαϊκό αισθητήριο, το οποίο θεωρούσε την επέμβαση του στρατού στα πολιτικά πράγματα αναπόφευκτη για την υλοποίηση των απαραίτητων

¹⁰⁵ Βλ. Τσίρκας (1980), 20-43.

μεταρρυθμίσεων, καθώς οι ασταθείς κυβερνήσεις της πρώτης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα δεν άκουσαν τον κώδωνα που έκρουσε η ήττα του 1897. Ο Καβάφης δεν λησμόνησε και τον εφησυχασμό που επέδειξαν πολιτικοί άνδρες, όπως ο Θεόδωρος Δηληγιάννης (ο οποίος είχε δολοφονηθεί το 1905), ο Δημήτριος Ράλλης, ο Γεώργιος Θεοτόκης και ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, καθώς αντλεί από την παρακαταθήκη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον αυτοκράτορα Νέρωνα. Μπορούμε κάλλιστα να υποστηρίξουμε ότι οι αδρανείς επικεφαλής των βραχύβιων ελληνικών κυβερνητικών σχημάτων κρύβονται κάτω από το προσωπίο του κοιμωμένου Νέρωνα, ο οποίος χαρακτηρίζεται: «*ασυνείδητος, ήσυχος, κ' ευτυχής*».

Ο σκιαγραφημένος αρνητικά από τους διωγμούς των Χριστιανών και τη μεγάλη πυρκαγιά της Ρώμης αυτοκράτορας αναπτύσσει την ίδια επιπολαιότητα και σ' ένα ακόμα ιστοριογενές ποίημα: «*Η διορία του Νέρωνος*» [1918]. Ο παραλληλισμός γίνεται σαφέστερος, αν αναλογιστούμε ότι ο Νέρων έχασε τον θρόνο από επαναστατικά στρατεύματα με επικεφαλής τον γηραιό Γάλβα, διοικητή της Ισπανίας, ενώ ο Δημήτριος Ράλλης, τελευταίος πρωθυπουργός της μεταβατικής περιόδου, που ξεκίνησε το 1897 και έληξε το 1909, απομακρύνθηκε από τη διακυβέρνηση της χώρας από το ένοπλη παρέμβαση μιας μυστικής στρατιωτικής οργάνωσης, του Στρατιωτικού Συνδέσμου, στο Γουδί. Επιπροσθέτως, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, το 1917, μέσω του Κινήματος Εθνικής Άμυνας, ανέκτησε τον πρωθυπουργικό θώκο ύστερα από δύο χρόνια. Ως εκ τούτου, μέσω της αναφοράς στον εφησυχασμό του Νέρωνος, μετά την ακρόαση του χρησμού των Δελφών, στηλιτεύεται η ανικανότητα των Κωνσταντινικών να κρατήσουν τη χώρα ενωμένη και να καταστείλουν και τις επαναστατικές ενέργειες των Φιλελεύθερων αξιωματικών.

Στην ύστατη αναγωγή της, η ποίηση του Καβάφη εξελίσσεται σε στίβο πολιτικής περιπέτειας. Η μεταβολή αυτή αφορμάται το 1914 με τη συγγραφή του ανέκδοτου ποιήματος «*Φυγάδες*»:

Καλές ειδήσεις λάβαμε, και είτε
από την Σμύρνη κάτι γίνει τώρα, είτε τον Απρίλιο
οι φίλοι μας κινήσουν απ' την Ήπειρο, τα σχέδιά μας
επιτυγχάνουν, και τον ρίχνουμε ευκόλως τον Βασίλειο.
Και τότε πια κ' εμάς θά 'ρθ' η σειρά μας.

Στο ποίημα αυτό αντανακλάται η έξαψη του νεότερου πολιτικού διχασμού των αστικών κομμάτων στη χώρα μας, σχετικά με την κατεύθυνση που θ' ακολουθούσε η Ελλάδα κατά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι ρίζες της διάστασης των δύο πόλων του διχασμού, Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, είχαν φανεί δύο χρόνια πριν. Τότε, ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου και αρχιστράτηγος του Ελληνικού Στρατού επιθυμούσε πρωτίστως την κατάληψη της πόλης Μοναστήρι στο Βορρά, ενώ ο Βενιζέλος, εν όψει του Βουλγαρικού Στρατού που κατέφτανε, θεωρούσε άμεση προτεραιότητα την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.

Με τη διάσταση Βενιζέλου - Κωνσταντίνου μπορεί να συνδεθεί και το ψευδοϊστορικό ποίημα «Ο Θεόδοτος», το οποίο γράφτηκε πριν από τον Οκτώβριο του 1911 αλλά δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Νέα Ζωή* τον Ιούνιο του 1915. Το ποίημα αναφέρεται στα επακόλουθα της εμφύλιας σύρραξης Ιουλίου Καίσαρα και Πομπηίου. Μετά την καθοριστική νίκη του Καίσαρα στα Φάρσαλα (48 π.Χ.), ο Πομπήιος κατέφυγε στην Αλεξάνδρεια. Εκεί, ο ρητοροδιδάσκαλος και σύμβουλος του Πτολεμαίου ΙΓ΄, Θεόδοτος, πρότεινε τη δολοφονία του Ρωμαίου πολιτικού φυγάδα στον βασιλιά της Αιγύπτου¹⁰⁶. Εστιάζοντας στα χρόνια γραφής, συνδέουμε τη φιλαρχία του Καίσαρα με τις αποσταθεροποιητικές ενέργειες που εκπορεύονται από τη βρετανική πρωτοκαθεδρία στη Μεσόγειο. Αυτές, άλλωστε, φαίνεται πως, μεταξύ άλλων, επιβουλεύονται και την εθνική κυριαρχία. Ο Πτολεμαίος ΙΓ΄, ηγεμόνας ενός βασιλείου που ύστερα από λίγα χρόνια θα καταλυθεί, δύναται να ιδωθεί ως προσωπείο του Ελευθερίου Βενιζέλου, γνωστού για τις μηχανορραφίες του από τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας. Ο Πτολεμαίος, άλλωστε, δολοφονεί τον Πομπήιο για να καταστεί αρεστός στον Καίσαρα. Οι φιλοδοξίες του Πτολεμαίου ΙΓ΄ δεν επαληθεύτηκαν.

Λίγους μήνες μετά, ξέσπασε ο Αλεξανδρινός Πόλεμος, όπου αναδείχθηκε νικητής ο Καίσαρας. Από το 48 έως το 31 π.Χ. η Κλεοπάτρα, τελευταία κάτοχος του θρόνου των Πτολεμαίων, διατηρεί τα σκήπτρα της κατορθώνοντας να σαγηνεύσει τον Καίσαρα και μετά τη δολοφονία του (44 π.Χ.) τον Μάρκο Αντώνιο. Στα χρόνια του ποιητή, ο Βενιζέλος τάσσεται υπέρ της άμεσης εξόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Entente, υπερθεματίζει της συμμετοχής της χώρας στην εκστρατεία της Καλλίπολης, ενώ λίγο πιο μετά θα άναβε το πράσινο φως για την εγκατάσταση συμμαχικού στρατεύματος στη Θεσσαλονίκη και θα πρωτοστατούσε στο Κίνημα Εθνικής Άμυνας. Οι ενέργειές του θα οδηγούσαν στη διάσπαση της χώρας στα δύο,

¹⁰⁶ Βλ. Σαββίδης στο: Καβάφης Α΄, 133.

από τον Σεπτέμβριο του 1916 έως τον Ιούνιο του 1917. Κλείνοντας, θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε τον αυλικό Θεόδοτο με τους μυστικοσύμβουλους του Βενιζέλου και τους βενιζελικούς αξιωματικούς, οι οποίοι αποπέμπονται από τις κωνσταντινικές κυβερνήσεις που διαδέχονται τον Βενιζέλο, από τον Σεπτέμβριο του 1915 έως τον Ιούνιο του 1917.

Τον Νοέμβριο του 1913, τέσσερις μήνες μετά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, ο ποιητής συνέθεσε το ιστοριογενές ποίημα: «Η Μάχη της Μαγνησίας», το οποίο δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 1916 στη *Νέα Ζωή*. Πρωταγωνιστής του ποιήματος, ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, ο οποίος το 197 π.Χ. είχε νικηθεί από τους Ρωμαίους στις Κυνός Κεφαλές της Θεσσαλίας, χωρίς να λάβει βοήθεια από τον Αντίοχο Γ΄ της Συρίας, παρότι οι δυο ελληνιστικοί ηγεμόνες είχαν συνάψει συμφωνία. Η σκηνή του ποιήματος είναι καρπός της ποιητικής φαντασίας και περιγράφει τις αντιδράσεις του Φιλίππου, όταν, ως προσωρινός συνεργάτης της Ρώμης, έμαθε το 190 π.Χ. την πανωλεθρία του Αντιόχου στη Μαγνησία, κοντά στο Σίπυλο της Λυδίας. Αυτή η νίκη σήμανε την οριστική κυριαρχία των Ρωμαίων στη Μεσόγειο¹⁰⁷.

Βάσει του περιεχόμενου του ποιήματος, ο Φίλιππος αποτιμάται αρνητικά. Κάλιστα θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε μνησικάκο. Αδυνατώντας να ξεχάσει τη στάση του Αντιόχου κατά το παρελθόν, παίρνει την απόφαση να γιορτάσει την ήττα του τελευταίου στη Μαγνησία:

Ο Φίλιππος την εορτή βέβαια δεν θ' αναβάλει.
Όσο κι αν στάθηκε του βίου του η κόπωση μεγάλη,

ένα καλό διατήρησεν, η μνήμη διόλου δεν του λείπει.
Θυμάται πόσο στην Συρία θρήνησαν, τί είδος λύπη

είχαν, σαν έγινε σκουπίδι η μάνα των Μακεδονία. —
Ν' αρχίσει το τραπέζι. Δούλοι· τους αυλούς, τη φωταψία.

Ο εορτασμός της ήττας ενός ελληνιστικού μονάρχη με ευκρινείς και στο ποίημα μακεδονικές καταβολές: «*Είθε. Γιατί αγαλά κ' εχθρός, ήσανε μια φυλή*», σύμφωνα με την αρχαιοελληνική αντίληψη, συνιστά ύβρη. Από την ηθική παρεκκλίνει, βέβαια, και ο Σελευκίδης ηγεμόνας, ο οποίος, καίτοι σύμμαχος, δεν βοήθησε τον Φίλιππο στις

¹⁰⁷ Βλ. στο ίδιο, 139.

Κυνός Κεφαλές. Είναι γενικά παραδεκτό, άλλωστε, από την ιστορική διήγηση ότι η αδυναμία συσπείρωσης των βασιλείων της Αιγύπτου, της Συρίας, του Πόντου, της Μακεδονίας και της Περγάμου μπροστά στον γενικευμένο ρωμαϊκό κίνδυνο και οι εδαφικοί αλληλοσπαραγμοί των διαδόχων του Αλεξάνδρου οδήγησαν σταδιακά στην κατάλυση του ελληνιστικού κόσμου. Επιστρέφοντας στη σκιαγράφιση του Μακεδόνα βασιλέα, θα τον χαρακτηρίζαμε, επιπλέον, μικρόνοα και κοντόφθαλμο, καθώς δεν διανοείται ότι ανοίγει ο δρόμος για την οριστική παγίωση των Ρωμαίων στη Μεσόγειο. Λίγα χρόνια μετά, ο Περσέας, γιός του Φιλίππου Ε΄, θα έχανε στη Μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.) από τον Ρωμαίο στρατηγό και ύπατο Αιμίλιο Παύλο, ενώ το 146 π.Χ., κατά την οριστική κατάκτηση του ελλαδικού χώρου, η Μακεδονία θα γινόταν επαρχία του ρωμαϊκού κράτους.

Ο Αλεξανδρινός ποιητής, επιστρατεύοντας την καβαφική ειρωνεία απέναντι στον γελοιογραφικά σχεδιασμένο και ανήμπορο να ψυχανεμιστεί το μέλλον Φίλιππο: *«Απόψι κύβους παίζει / έχει όρεξι να διασκεδάσει. Στο τραπέζι / βάλτε πολλά τριαντάφυλλα»*, τονίζει την αξία της συνεργασίας επισημαίνοντας ότι οι συγκρούσεις εντός μιας κοινωνικής ή εθνοτικής ομάδας κυοφορούν ολέθριες συμφορές, την ώρα που ο εχθρός γιγαντώνεται. Η δημοσίευση του ποιήματος, τον Ιούνιο του 1916, δείχνει ότι πιθανότατα ο Αλεξανδρινός θορυβήθηκε από τα ανησυχητικά νέα που κατέφταναν από την Ελλάδα, καθώς η σύγκρουση Κωνσταντινικών και Βενιζελικών φαίνεται πως έπαιρνε άσχημη τροπή. Παρότι αντιβενιζελικός, ο Καβάφης δεν προβαίνει σε κάποια ξεκάθαρη νύξη υπέρ του Κωνσταντίνου, αλλά θίγει την αδιαλλαξία και των δύο πλευρών. Κατά τον ποιητή, οι Έλληνες πολιτικοί παράγοντες στη μητέρα Ελλάδα, όπως ο Φίλιππος στη μήτρα των ελληνιστικών βασιλείων Μακεδονία, αδυνατούσαν να εννοήσουν τί σημαίνει το χωρίο: *«Γιατί αγκαλά κ' εχθρός, ήσανε μια φυλή.»*

Με την εν Ελλάδα όξυνση των πολιτικών πραγμάτων μπορεί να συνδεθεί και το ανέκδοτο ποίημα *«Μεγάλη Εορτή στου Σωσιβίου»* [1917]. Σ' αυτό, ο Καβάφης, στηλιτεύοντας τις συνωμοσίες και τους φόνους που υποκινούνταν από τον Σωσίβιο, συνεργάτη του Πτολεμαίου Δ΄ Φιλοπάτωρος, φωτογραφίζει την ωμή παρέμβαση των ξένων δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα και την έκρηξη του Κινήματος Εθνικής

Άμυνας στη Θεσσαλονίκη: «Στες ραδιουργίες μας πρέπει να πάμε πάλι / να ξαναπαιάσουμε την ανιαρά πολιτική μας πάλη.»¹⁰⁸

Στο ιστοριογενές ποίημα του 1918, «Πρέσβεις απ' την Αλεξάνδρεια», ο Καβάφης αναφέρεται στη διαμάχη των αδερφών Πτολεμαίου ΣΤ΄ Φιλομήτορος και Πτολεμαίου Η΄ Φύσκωνος για τον αλεξανδρινό θρόνο. Μέσω του πλαστού περιστατικού που αναφέρεται στο ποίημα, ο Καβάφης επιθυμεί να δείξει ότι η αρχή της θεϊκής αιτιότητας, γνωστή μας από την ιστοριογραφία του Ηροδότου, έχει περάσει ανεπιστρεπτή. Η ευθύνη για την κατεύθυνση που θ' ακολουθήσουν τα πράγματα βαραίνει τις πολιτικές και στρατιωτικές υπερδυνάμεις. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την ψυχρή γλώσσα της ιστορικής αφήγησης. Όσο προχωρούσε ο δεύτερος προχριστιανικός αιώνας, οι συγκρούσεις των αλεξανδρινών ηγεμόνων ήταν σημείο αναφοράς. Την κατάσταση που δημιουργήθηκε από τον αλληλοσπαραγμό εκμεταλλεύτηκαν οι Ρωμαίοι, κυριαρχώντας σε μεγάλο μέρος του τότε γνωστού κόσμου. Εξαιτίας της παγίωσης της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας στη θέση της θαλασσοκράτειρας στη Μεσόγειο, ο ρωμαϊκός στρατός και στόλος απέκτησαν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στα εσωτερικά ζητήματα των άλλων κρατών.

Ο Καβάφης φαίνεται πως γράφει αυτό το ποίημα κατακλυσμένος από τις υπέρμετρες και ανεδαφικές βλέψεις των Ελλήνων μετά την επίσημη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Γνωρίζοντας, μάλιστα, *από πρώτο χέρι* τη δράση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, και ιδίως της Μ. Βρετανίας, εμμέσως προειδοποιεί την ελληνική κοινή γνώμη ότι οι αποφάσεις για το μέλλον της Ελλάδας θα ληφθούν από τις κυρίαρχες δυνάμεις:

Κ' οι ιερείς τ' ακούνε με χαρά
(εννοείται, που κρατούν τα δώρα τα λαμπρά),
αλλ' είναι και στο έπακρον απορημένοι,
μη νοιώθοντας τί η εξαφνική αδιαφορία αυτή σημαίνει.
Γιατί αγνοούν που χθες στους πρέσβεις ήλθαν νέα βαρυνά.
Στην Ρώμη δόθηκε ο χρησμός: έγιν' εκεί η μοιρασιά.

Μέσω αυτών των στίχων, ο ποιητής συστήνει στους Έλληνες να κατεβάσουν τον πήχη του επεκτατισμού τους, καθώς η μόνη βούληση που κυριαρχεί είναι αυτή των

¹⁰⁸ Βλ. Δάλλας, ό.π., 150-151.

ισχυρών κρατών, που βρίσκονται πάντοτε πίσω από κάθε σημαντική απόφαση και εξέλιξη, φροντίζοντας να εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους, πέραν από παρακλήσεις, συναισθηματισμούς και επικλήσεις στον θεό και την υπέρμαχο στρατηγό. Κάποτε δόθηκε ο χρησμός στη Ρώμη, στα χρόνια του θα δινόταν στη Λόνδρα.

Κατά την περίοδο 1920-1930, ο Καβάφης προσπαθεί να φέρει στο φως το πολιτικό παρασκήνιο της εποχής, αντλώντας από διαφορετικές εποχές και περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, μπορούμε να συνδέσουμε τη συγγραφή του ιστορικοφανούς ποιήματος «Βυζαντινός Άρχων, Εξόριστος, Στιχουργών» [1921] με την εξορία των ακραιφνών αντιβενιζελικών πολιτικών στην Κορσική μετά την αποκατάσταση του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία το 1917. Επιπροσθέτως, η αναφορά στον φανταστικό ποιητή που στηλιτεύει τους λογίους της Κωνσταντινούπολης, «οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης δεν ξέρουν να συνθέσουν», είναι μια ξεκάθαρη αιχμή στους ποιητές που δρούσαν στην Αθήνα, το ελληνικό φυτώριο του πνεύματος. Όπως ο ανώνυμος εξόριστος από την Κωνσταντινούπολη ήρωας, ο οποίος τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στη βασιλεία του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) και του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), έτσι και ο Καβάφης είναι απομακρυσμένος από την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Ως εκ τούτου, ο ανώνυμος ποιητής δύναται να λογιστεί ένα από τα πολλά προσωπεία του Καβάφη. Ο Σεφέρης, άλλωστε, έχοντας εστιάσει στην αδιάλειπτη ροπή του Καβάφη προς τη μεταμόρφωση, καταφεύγει στον παραλληλισμό με τον απατηλό γέρο της αλεξανδρινής θάλασσας, τον Πρωτέα, ο οποίος ολοένα ξέφευγε αλλάζοντας μορφές:

Ο Αλεξανδρινός γέρος είναι ένας Πρωτέας. Γι' αυτό, πρέπει να φυλαγόμαστε, με πολλή περίσκεψη, όχι μόνο από τη δική μας ροπή να παρασυρθούμε στα πράγματα που μας αρέσουν, αλλά και από το να παίρνουμε πάντα τοις μετρητοίς την επιφανειακή σημασία των λόγων ή των διαλεκτικών τεχνασμάτων του Καβάφη.¹⁰⁹

Αυτά τα προσωπεία, οι φενάκες κάτω από τις οποίες κρύβεται το ποιητικό υποκείμενο, μας βοηθούν να ιχνηλατήσουμε τις πολιτικές και τις αισθητικές του αξιώσεις.

Λίγα χρόνια νωρίτερα, μέσω ενός ανώνυμου πάλι προσωπείου που αξιοποιεί στο ιστορικοφανές ποίημα «Φιλέλλην» [1912], σημειώνει:

¹⁰⁹ Γιώργος Σεφέρης, «Ακόμη λίγα για τον Αλεξανδρινό» (1962). Διαδικτυακή Πηγή: <http://www.kavafis.org/kavafology/articles/content.asp?id=7> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 12/06/2019).

Και τέλος μη ξεχνάς που ενίοτε
μας έρχοντ' από την Συρία σοφισταί,
και στιχοπλόκοι, κι άλλοι ματαιόσπουδοι.
Ωστε ανελλήνιστοι δεν είμεθα, θαρρώ.

Οι σοφιστές από τη Συρία μπορούν να παραλληλιστούν με τον πνευματικό κόσμο των Αθηνών. Επιπροσθέτως, η αναφορά σε *στιχοπλόκους* και *ματαιόδοξους* μπορεί να προέρχεται από την αρνητική αποτίμηση που έτρεφε στους εκπροσώπους της λογοτεχνικής γενιάς του 1880. Η καβαφική ειρωνεία ενδέχεται να κεντρίζει και τους συγχρόνους του Αλεξανδρινούς, οι οποίοι δεν είχαν αναπτύξει τη δέουσα πνευματική παρουσία, παρά την οικονομική άνθηση των περασμένων χρόνων. Η άποψη αυτή αντανακλάται κάλλιστα στο γεγονός ότι το λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Ζωή* εκδίδεται για πρώτη φορά το 1904, σχεδόν μισόν αιώνα μετά την πρώτη ανάπτυξη της ελληνικής παροικίας στην Αλεξάνδρεια.

Αιχμές για την ελληνική πολιτική σκηνή ανιχνεύονται και σε άλλα ποιήματα. Το ιστοριογενές ποίημα «Αλεξανδρινοί Βασιλείς», που γράφτηκε το 1912, αναφέρεται σε ιστορικό συμβάν που μας παραδίδει ο Πλούταρχος. Πρόκειται για τη δημόσια τελετή των «δωρεών», που την σκηνοθέτησαν ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα για να μοιράσουν στην ίδια την Κλεοπάτρα και τα τέσσερα παιδιά της όλες τις χώρες που είχε καταλάβει ο Μέγας Αλέξανδρος. Πολλές από αυτές τις χώρες δεν ανήκαν στην επικράτεια του αλεξανδρινού βασιλείου, άλλες κυβερνιόνταν από υποτελείς ή υπασπιστές του Αντωνίου. Το μεγαλύτερο από τα βασιλικά τέκνα, ο συμβασιλεύς Πτολεμαίος ΙΕ' Καίσαρ ή Καισαρίων (η Κλεοπάτρα διέδιδε ότι ήταν γιός του Καίσαρα, εξ' ου και τ' όνομά του), ήταν τότε 14 ετών, το μικρότερο ήταν δύο ετών¹¹⁰:

Ο Αλέξανδρος – τον είπαν βασιλέα
της Αρμενίας, της Μηδίας, και των Πάρθων.
Ο Πτολεμαίος – τον είπαν βασιλέα
της Κιλικίας, της Συρίας, και της Φοινίκης.
Ο Καισαρίων στέκονταν πιο εμπροστά,

¹¹⁰ Βλ. Σαββίδης στο: Καβάφης Α', 142.

[...]

Αυτόν τον είπαν πióτερο από τους μικρούς,
αυτόν τον είπαν Βασιλέα των Βασιλέων.

Η τελετή που έλαβε χώρα στο Γυμνάσιο ήταν μάταιη. «*Οι Αλεξανδρινοί ένοιωθαν βέβαια που ήσαν λόγια αυτά και θεατρικά.*» Τέσσερα χρόνια πιο μετά, ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα αυτοκτόνησαν. Ο Καισαρίων εκτελέστηκε από τους «*φαύλους που ψιθύριζαν το Πολυκαισαρίη*» και τα μικρά αδέρφια-του σύρθηκαν αιχμάλωτα στη Ρώμη. Στο υπόστρωμα της διανομής των αξιωμάτων από την Κλεοπάτρα μπορούμε να ατενίσουμε τη διανομή αξιωμάτων ή τίτλων στα παιδιά του Γεωργίου Α'. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η απονομή του τίτλου του *Δουκός της Σπάρτης* στον νεογέννητο διάδοχο Κωνσταντίνο το 1868. Ύστερα από έντονη διαμάχη που ξέσπασε στο Κοινοβούλιο, η απόφαση του Γεωργίου ακυρώθηκε, δεδομένου ότι το Σύνταγμα απαγόρευε την απονομή ή αναγνώριση τίτλων ευγενείας σε Έλληνες. Ακόμα, οι άρρενες γόννοι της βασιλικής οικογένειας φοιτούσαν στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και καταλάμβαναν σημαντικά αξιώματα, ενώ ο διάδοχος του Γεωργίου, Κωνσταντίνος, ήταν αρχιστράτηγος στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Ως βασιλέας, μάλιστα, τον Μάιο του 1921, ανέλαβε και την ονομαστική αρχιστρατηγία του Μετώπου στη Μικρά Ασία. Επιπροσθέτως, η διανομή αξιωμάτων σε περιοχές εκτός της επικράτειας των Πτολεμαίων μπορεί να θεωρηθεί αντανάκλαση του μεγαλοϊδεατισμού. Ο αντίκτυπος του τελευταίου είναι ευκρινής και στο ποίημα «*Ιωνικόν*» που δημοσιεύτηκε το 1911 στο περιοδικό *Γράμματα*: εδώ ο Καβάφης, αναφερόμενος στη γη της Ιωνίας που, ώς τους διωγμούς του 1922, έσφυζε από το ελληνικό στοιχείο, σημειώνει:

Γιατί τα σπάσαμε τ' αγάλματά των,
γιατί τους διώξαμε απ' τους ναούς των,
διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί.
Ω γη της Ιωνίας, σένα αγαπούν ακόμη.

Ενδεχομένως, το σπάσιμο των αγαλμάτων και η εκδίωξη των εθνικών από τους αρχαίους ναούς να παραλληλίζεται με την κατάληψη της ελληνική γης της Ιωνίας από τους Οθωμανούς την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Επιπροσθέτως, η αναφορά στην επιβίωση των αρχαίων θεών, μοτίβο που συναντάται στο λογοτεχνικό ρεύμα του κλασικισμού και ανιχνεύεται στην ποίηση του Παλαμά: «*Η αρχαία ψυχή ζει μέσα μας*

/ αθέλητα κρυμμένη / ο Μέγας Παν δεν πέθανε, / όχι ο Παν δεν πεθαίνει!» στο ποίημα «Ουρανία» της συλλογής *Ταμβοί και Ανάπαιστοι* [1897], μπορεί να συνδεθεί με την εδραιωμένη επιθυμία απελευθέρωσης των αλύτρωτων αδερφών μας.

Επόμενος σταθμός μας το ποίημα «Η δυσαρέσκεια του Σελευκίδου» που ολοκληρώθηκε το 1915 και δημοσιεύτηκε το 1916 στο περιοδικό *Νέα Ζωή*. Κεντρικοί ήρωες του ποιήματος είναι ο γιός του Σελεύκου Δ΄, Δημήτριος, ο οποίος αργότερα κέρδισε τον θρόνο της Συρίας, ως Δημήτριος Σωτήρ, και ο Πτολεμαίος ο ΣΤ΄ Φιλομήτωρ, βασιλιάς της Αιγύπτου. Το ποίημα τοποθετείται χρονικά στο έτος 164 π.Χ., όταν ο Δημήτριος ζούσε ως όμηρος στη Ρώμη και ο Πτολεμαίος είχε εξοριστεί από τον ίδιο του τον αδερφό (και συμβασιλέα) Πτολεμαίο Η΄ τον Ευεργέτη και ήρθε στη Ρώμη για να εκλιπαρήσει επιτυχώς τη Σύγκλητο να τον βοηθήσει να ανακτήσει τον θρόνο του:

Κ' έπειτα παρουσιάσθηκε σαν κακομοίρης
και σαν πτωχάνθρωπος στην Σύγκλητο,
έτσι με πιο αποτέλεσμα να ζητιανέψει.

Το ποίημα μπορεί να νοηθεί σαν αίτηση βοήθειας του Κωνσταντίνου στον Κάιζερ Γουλιέλμο Β΄, αδερφό της συζύγου της βασίλισσας Σοφίας, αλλά και σαν παράκληση του Βενιζέλου στην Entente.

Κομβικό ρόλο στα ιστοριογενή ποιήματα «Άννα Κομνηνή» [1920], «Εν Σπάρτη» [1928] και «Άγε, ω βασιλεύ Λακεδαιμονίων» [1929] είναι δύο γυναίκες που προέρχονται η μεν από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η δε από το βασίλειο της Σπάρτης. Στο πρώτο, η Άννα Κομνηνή, πρωτότοκη πριγκίπισσα και συγγραφέας του ιστορικού έργου *Αλεξιάς* εις μνήμην του πατέρα της Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, κλεισμένη σ' ένα μοναστήρι θρηνεί για την αποτυχημένη απόπειρά της να σφετεριστεί τον θρόνο του αδερφού της Ιωάννη Β΄ για χάρη του συζύγου της Νικηφόρου Βρυεννίου. Στα δύο λακωνικά ποιήματα του Καβάφη, ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης Γ΄, στην προσπάθειά του να ανακαινίσει τη λυκούργεια νομοθεσία και να τονώσει τη στρατιωτική δύναμη της Σπάρτης, είχε ζητήσει τη βοήθεια του Πτολεμαίου Γ΄ για να στραφεί εναντίον των Μακεδόνων και της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Ο Πτολεμαίος Γ΄ δέχθηκε, αλλά με τον όρο η μητέρα του Κρατησίκλεια και τα παιδιά του να σταλούν στην Αλεξάνδρεια ως όμηροι¹¹¹. Πίσω από τα προσωπεία της Άννας Κομνηνής και της

¹¹¹ Βλ. στο ίδιο, 146.

Κρατησίκλειας μπορούμε να ανιχνεύσουμε την παρουσία δύο γυναικών της βασιλικής οικογένειας, τη βασίλισσα Σοφία και τη γηραιά βασιλομήτορα Όλγα, οι οποίες ακολουθούν τον Κωνσταντίνο κατά την προσωρινή (1917) και την οριστική έξωσή του από τη χώρα (1922).

Με τη βασιλική οικογένεια μπορεί να συνδεθεί και το ιστοριογενές ποίημα «Αριστόβουλος» [1918], στο οποίο ο Καβάφης διεκτραγωδεί τον θάνατο του έφηβου Αριστόβουλου. Ο Αριστόβουλος φαινομενικά πέθανε κατά τύχη, παίζοντας με τους φίλους του στο λουτρό. Ο πνιγμός του, όμως, ήταν σκηνοθετημένος και υλοποιήθηκε από δακτύλους του βασιλέα των Ιουδαίων Ηρώδη του Μέγα. Ο Ηρώδης, αποβλέποντας στην ολοκληρωτική εκτόπιση των Ασσυμωναίων (Μακκαβαίων) από τον θρόνο, παρακινήθηκε από τη μητέρα του Κύπρο και την αδερφή του Σαλώμη να δολοφονήσει τον έφηβο Αριστόβουλο, αδερφό της γυναίκας του Μαριάμμης και γιό της πεθεράς του Αλεξάνδρας. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι συγγράφοντας αυτό το ποίημα ο Καβάφης προβλέπει τον απρόσμενο θάνατο του βασιλέα Αλεξάνδρου, ο οποίος αποδόθηκε στο δάγκωμα ενός μολυσμένου πιθήκου το 1920. Ο παράξενος θάνατος του νεότερου και αθλητικού Αλεξάνδρου ήταν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για τη μετάκληση του Κωνσταντίνου, που δεν είχε παραιτηθεί οριστικά από τον θρόνο, από μια μελλοντική αντιβενιζελική κυβέρνηση. Δυο χρόνια πριν από το θανατηφόρο δήγμα, ο Καβάφης κατόρθωσε να προβεί σε μια ποιητική προοικονομία, ανιχνεύοντας το σκεπτικό των κωνσταντινικών. Δεν πρέπει να παραλείψουμε, άλλωστε, να πούμε ότι ο δευτερότοκος γιός του Κωνσταντίνου ήταν εκλεκτός της Entente και αρεστός στον Βενιζέλο, ο οποίος, μάλιστα, κάλεσε δυο γιατρούς από τη Γαλλία για τη σωτηρία του.

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει και το ιστορικοφανές ποίημα «Ο Δαρείος», το οποίο συνετέθη στα 1917 και δημοσιεύτηκε στα 1920. Ο χρόνος γραφής συμπίπτει με την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού, δεδομένου ότι στις 16/29 Αυγούστου 1916 εκδηλώθηκε το κίνημα Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη που υποστήριζε την άμεση έξοδο της Ελλάδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Entente. Επακόλουθο του κινήματος ήταν η συγκρότηση της Επαναστατικής Κυβέρνησης υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη και ο χωρισμός της χώρας στα δύο. Η Επαναστατική Κυβέρνηση ήλεγχε τις «Νέες χώρες» και την Κρήτη, την ώρα που οι επίσημες βραχύβιες κυβερνήσεις υπό τον βασιλέα Κωνσταντίνο είχαν υπό τον έλεγχό τους τη Νότια Ελλάδα. Η ένταση οδήγησε στα «Νοεμβριανά» του 1916 που στιγματίστηκαν από τις διώξεις επιφανών Βενιζελικών και την επιβολή ναυτικού αποκλεισμού από

δυνάμεις της Entente στη βασιλική Ελλάδα, με αίτημα την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από τον θρόνο και την άμεση έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να παραλληλίσουμε τον δραματικό χρόνο με τον χρόνο γραφής, καθώς αμφότεροι δονούνται από έναν μεγάλο πόλεμο.

Το περιεχόμενο του ποιήματος και ο φανταστικός ποιητής Φερνάζης τοποθετούνται στα 74 π.Χ., όταν ο βασιλιάς του Πόντου Μιθριδάτης ζ΄ Ευπάτωρ Διόνυσος κήρυξε τον τρίτο Μιθριδατικό Πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων¹¹². Επιστρέφοντας στην Αλεξάνδρεια του 1917, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον ποιητή Φερνάζη προσωπείο του Καβάφη, καθώς ο πρώτος είναι αυλικός του Μιθριδάτη, ενώ ο δεύτερος, καίτοι βασιλόφρων, αντιβενιζελικός και πολέμιος του βρετανικού επεκτατισμού, που κατά την κρίση του ζημιώνει την ελληνική παροικία, αναγκάζεται από τις βρετανικές αρχές κατοχής να υπογράψει υπέρ του κινήματος της Θεσσαλονίκης τον Μάρτιο του 1917¹¹³.

Συνεκτικό στοιχείο και των δυο ποιητών λογίζεται η καταφυγή στο παρελθόν. Ο Φερνάζης, γόνος του παρηκμασμένου ελληνιστικού κόσμου του πρώτου προχριστιανικού αιώνα, συνθέτει ποίημα για τον Δαρείο Α΄ Υστάσπου (521-486 π.Χ.), ο Καβάφης, μέλος του παροικιακού ελληνισμού της Αλεξάνδρειας, καταφεύγει στον Γ΄ Μιθριδατικό Πόλεμο πιθανότατα για να διεκτραγωδήσει τη φρικτή ημέρα που αναγκάστηκε να ενδώσει στους εργοδότες του Βρετανούς. Με την προσχώρηση του Καβάφη στο Κίνημα της Θεσσαλονίκης έχει συνδεθεί και το ποίημα «Μεγάλη Εορτή στου Σωσιβίου» [Ιούνιος 1917], το οποίο έμεινε κρυμμένο για περίπου πενήντα χρόνια¹¹⁴: «*Ενδοξος οίκος (ο περιφανής Σωσίβιος κ' η καλή / συμβία του· έτσι να λέμε) εις εορτήν του μας καλεί.*»

Για την αντίληψή του Αλεξανδρινού, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (τότε γνωστός ως Μεγάλος Πόλεμος) ήταν μια νίκη προπάντων βρετανική. Γρήγορα η Ελλάδα βίωσε τις αρνητικές συνέπειες που προξένησε μια προέκτασή του, η επέλαση του Ελληνικού Μετώπου στη Μικρά Ασία. Έτσι, από το καθαφικό ποιητικό σώμα δεν ελλείπουν οι αναφορές στη Μικρασιατική Εκστρατεία, την κατάρρευση του Ελληνικού Μετώπου, τους διωγμούς, την έξωση των ελληνικών πληθυσμών από τις πατρογονικές εστίες, το

¹¹² Βλ. Σαββίδης στο: Καβάφης Β΄, 112.

¹¹³ Βλ. ενδεικτικά, Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, *Ανεμόσκαλα*, «Κωνσταντίνος Καβάφης: Για τη ζωή και το Έργο - Χρονολόγιο». Διαδικτυακή Πηγή: http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/timeline.html?cnd_id=9 (ημερομηνία ανάκτησης: 12/06/2019).

¹¹⁴ Βλ. Τσίρκας (1980), 19.

δράμα της προσφυγιάς και την εν γένει ζοφερή πραγματικότητα. Αξίζει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στο κρυμμένο ποίημα «Πάρθεν» [Μάρτιος 1921] και το αναγνωρισμένο ιστοριογενές ποίημα «Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες» [Φεβρουάριος 1922].

Το πρώτο ποίημα γράφεται λίγους μήνες μετά τις εκλογές του 1920, που κέρδισε η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» υποσχόμενη το τέλος του πολέμου. Η νέα κυβέρνηση, όμως, ουδέποτε τήρησε την προεκλογική της υπόσχεση· έτσι, στις 3 Μαρτίου 1921, ενώ είχε λάβει χώρα η πρώτη ήττα του Ελληνικού Στρατού στο Ινονού, κήρυξε επιστράτευση για να ενισχύσει το υπό τον αρχιστράτηγο Αναστάσιο Παπούλα Μέτωπο, καθώς η παρουσία του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία, παρά τα υπεσχημένα της Συνθήκης των Σεβρών, εξελισσόταν σε μακροχρόνια και δαπανηρή εκστρατεία. Οι αναφορές στην άλωση της Θεσσαλονίκης (1430) και στην άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) δείχνουν ότι ο ποιητής, που είχε την ικανότητα να σταθμίζει τη διεθνή επικαιρότητα, μέσω του ποιήματος αυτού, που εξελίσσεται σε προφητικό, προλέγει τη δραματική κατάληξη της ελληνικής παρουσίας στην άλλη πλευρά του Αιγαίου.

Με βάση την Ιστορία, μπορούμε να δικαιολογήσουμε την κεντρική θέση του Παρευξείνιου Ελληνισμού στο ποίημα:

Όμως απ' τ' άλλα πιο πολύ με άγγιξε το άσμα
το Τραπεζούντιον με την παράξενή του γλώσσα
και με την λύπη των Γραικών των μακρινών εκείνων
που ίσως όλο πίστευαν που θα σωθούμε ακόμη.»
.....
«Σίτ' αναγνώθ' σίτ' ανακλαίγ' σίτ' ανακρούγ' την κάρδιαν.
Ν' αιυλλή εμάς, να βάι εμάς, η Ρωμανία πάρθεν.»

Σ' αυτό το απόσπασμα ο Καβάφης σημειώνει ότι τον συγκίνησε περισσότερο το δημοτικό τραγούδι που προερχόταν από την Τραπεζούντα και ήταν γραμμένο στην ποντιακή διάλεκτο. Η βαρύτητα που δίδεται στο ανωτέρω άσμα δεν είναι τυχαία, αν λάβουμε υπόψη μας ότι δύο χρόνια πριν, στις 19 Μαΐου 1919, είχε ξεκινήσει η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου από τον Κεμάλ. Ως εκ τούτου, ο Καβάφης επιλέγει το συγκεκριμένο θρηνητικό δημοτικό τραγούδι για να εκφράσει τον πόνο και τον αποτροπιασμό του για τον μαζικό διωγμό και τις σφαγές που υπέστησαν οι Έλληνες του Πόντου, οι οποίοι από τις αρχές του 1918 είχαν αναλάβει πρωτοβουλίες

για την ίδρυση ανεξάρτητου Ποντιακού κράτους ή Ποντοαρμενικού κράτους. Η επιθυμία τους, όμως, δεν έτυχε ευνοϊκής αποδοχής από τον Έλληνα πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο στο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι, διότι η ίδρυση ποντιακού κράτους ή η ενσωμάτωση στον ελληνικό εθνικό κορμό κρίνονταν ανεδαφικές λύσεις.

Μετά το 1922 ο Καβάφης παύει να βλέπει την πραγματικότητα μέσα από το πρίσμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της επεκτατικής πολιτικής των σύγχρονων Μεγάλων Δυνάμεων. Η οπτική του προσκολλάται πια στη νεοελληνική ιστορική περιπέτεια. Δεν τον απασχολεί πλέον ο εξωτερικός θόρυβος των συγκρούσεων, αλλά η διαλεκτική και ο ιστορικός μηχανισμός της πρόσφατης ανθρωπογεωγραφικής μας παλίρροιας, καθώς μετά τη φυλετική πλημμυρίδα ήρθε η μεγάλη άμπωτη¹¹⁵.

Το περιεχόμενο του ιστοριογενούς ελεγειακού ποιήματος «Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες» [1922] μας πείθει ότι ο Καβάφης θρηνεί για τη διαφανόμενη ανεπιτυχή έκβαση της Μικρασιατικής Εκστρατείας, καθώς μετά τη ματωμένη νίκη στον Σαγγάριο (Αύγουστος 1921) το εκστρατευτικό σώμα συρρικνώνεται και διαρκώς φυλλοροεί, αφού ο αποκλεισμός του από τις κεμαλικές δυνάμεις παρακωλύει τη δυνατότητα ανεφοδιασμού. Χωροχρονικά, το ποίημα τοποθετείται στην Αλεξάνδρεια του 110-109 π.Χ. και αποδίδεται σ' έναν ανώνυμο Αχαιό ποιητή. Το πλασματικό επίγραμμα του άνισου πρώτου μέρους (στίχοι 1-6) φέρεται να σχολιάζει ιστορικά γεγονότα του 146 π.Χ. Όμως, κατά τον Σαββίδη, από νωρίς συσχετίστηκε με τη Μικρασιατική Καταστροφή, δεδομένου ότι ο ζωγράφος Μ. Παπαδημητρίου δήλωσε ότι το ποίημα θα μπορούσε να έχει ως δεύτερο τίτλο «Η απώλεια της Ιωνίας».

Η Αχαϊκή Συμπολιτεία (280-146 π.Χ.) δύναται να συνδεθεί με τη Μικρασιατική Εκστρατεία, καθώς η ομοσπονδία των αχαϊκών πόλεων συνιστούσε την τελευταία προσπάθεια των ελλαδικών να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Το ίδιο ίσχυε και με τη Μικρασιατική Καταστροφή, που συνιστούσε την ύστατη και πλέον κομβική καμπή της Μεγάλης Ιδέας. Και οι δύο απόπειρες είχαν αρνητική έκβαση. Η αντίσταση στον ρωμαϊκό επεκτατισμό έληξε με την ήττα των στρατηγών Διαίου και Κριτολάου στη Σκαρφεία της Λοκρίδας και τη Λευκόπετρα της Κορίνθου από τον Ρωμαίο στρατηγό Λεύκιο Μόμμιο το 146 π.Χ. Μέσω της αναφοράς στους δυο διεφθαρμένους και ανίκανους στρατηγούς, στηλιτεύονται οι υπεύθυνοι για τη διεξαγωγή του ανεπιτυχούς

¹¹⁵ Βλ. Δάλλας, ό.π., 196.

πολέμου (1919-1922) στη Μικρά Ασία. Παρά την αρνητική αποτίμηση των ιθυνόντων της εκστρατείας, η μνήμη των υπέρ πατρίδος πεσόντων, που πολεμούσαν αδιάκοπα από τους νικηφόρους Βαλκανικούς, μένει άσβεστη στο διηνεκές:

Ανδρείοι σεις που πολεμήσατε και πέσατ' ευκλεώς·
τους πανταχού νικήσαντας μη φοβηθέντες.
Άμωμοι σεις, αν έπταισαν ο Δίαιος και ο Κριτόλαος.
Όταν θέλουν οι Έλληνες να καυχηθούν,
«Τέτοιους βγάζει το έθνος μας» θα λένε
για σας. Έτσι θαυμάσιος θάνατο ο έπαινόσ σας.

Εγράφη εν Αλεξανδρεία υπό Αχαιού·
έβδομον έτος Πτολεμαίου, Λαθύρου.

Επιπροσθέτως, η αναφορά στη βασιλεία του Πτολεμαίου Θ' Σωτήρος, ή σκωπτικά Λαθύρου, δεν είναι τυχαία. Σύμφωνα με τον Σεφέρη, *«είναι κι αυτή μια παραγμένη εποχή εξευτελισμού, κατάντιας κι ανεξάντλητης ραδιουργίας»*. Πρόκειται, εξάλλου, για την εποχή που η θαλασσοκράτειρα Ρώμη ενέτεινε την πίεσή της στο παρηκμασμένο βασίλειο των Λαγιδών¹¹⁶. Η ίδια πίεση στον χώρο της Ν.Α. Μεσογείου στα χρόνια του Καβάφη προέρχεται από τη βρετανική αποικιοκρατία και την κατοχή εδαφών της θνήσκουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εύκολα συμπεραίνεται ότι η παρουσία των Ρωμαίων στο παρασκήνιο του ποιήματος λειτουργεί ως φενάκη με την οποία καλύπτεται το απεχθές πρόσωπο του βρετανικού παράγοντα που κατά τον ποιητή αποτελεί πηγή κακών, τόσο για τους Ελλαδίτες όσο και για τους Αιγυπτιώτες.

Ο ελεγειακός τόνος που δονεί το ιστορικοφανές ποίημα «Επιτύμβιον Αντιόχου Βασιλέως Κομμαγηνής» [1923] μπορεί να συνδεθεί με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας. Οι περισσότεροι μελετητές, μάλιστα, συμφωνούν ότι τα τεκταινόμενα, τα αναφερόμενα πρόσωπα και το επιτύμβιο είναι φανταστικά. Έτσι, ο θάνατος ενός βασιλέα του βραχύβιου βασιλείου της Κομμαγηνής (162 π.Χ. - 72 μ.Χ.) που καταλύθηκε από του Ρωμαίους μπορεί να συνδεθεί με την αρνητική κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Το σκεπτικό-μας ενισχύεται και από το γεγονός ότι το ποίημα γράφεται και δημοσιεύεται τον Νοέμβριο του 1923, λίγους μήνες μετά τη συνομολόγηση της ελληνοτουρκικής σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών και τη Συνθήκη της Λοζάνης που επίσημα τερμάτισε τις εχθροπραξίες.

¹¹⁶ Σαββίδης στο: Καβάφης Β', 120-121.

Συνέχεια των οιονεί επιτυμβίων για την τύχη του μικρασιατικού ελληνισμού μπορεί να λογιστεί και το ιστοριογενές ποίημα «Εις Ιταλικήν παραλίαν» [1925]. Ο πρωταγωνιστής Κήμος Μενεδώρου και η σκηνή, κατά πάσα πιθανότητα επίνοιες του Καβάφη, τοποθετούνται στο 146 π.Χ. Τότε, ο Ρωμαίος ύπατος Λεύκιος Μόμμιος, αφού συνέτριψε την Αχαϊκή Συμπολιτεία στη Λευκόπετρα, κατέλαβε την Κόρινθο, σκότωσε όλους τους άνδρες, εξανδραπόδισε τα γυναικόπαιδα και ισοπέδωσε όλα τα σπίτια. Πριν συνδέσουμε το ποίημα με τη Μικρασιατική Εκστρατεία, δέον θα ήταν να παραπέμψουμε στον Γιώργο Σεφέρη:

Η ιδέα μου είναι ότι στο εικονοστάσι που δείχνουν τα ποιήματα του Καβάφη υπάρχει τόσο συχνά ο καημός που βλέπουμε τόσο συχνά στη δημοτική παράδοση για τον αφανισμό της παλιάς δόξας. Όμως ο Καβάφης ανήκει στη λογία παράδοση, και γι' αυτόν ο ψυχολογικός κόμπος Άλωση της Πόλης - Κούρσος της Ανδριανούπολης, για να εκφραστώ συντομογραφικά, αντικαθίσταται από το σύμπλεγμα: Μαγνησία - Λευκόπετρα - Λεία της Κορίνθου. Φυσικά, αυτό το θέμα εκφράζει με το δικό του τρόπο, θέλω να πω με την αίσθηση που έχει μόνιμα μέσα του του εξευτελισμού και της φθοράς¹¹⁷.

Σύμφωνα με το περιεχόμενο του ποιήματος, ο Κήμος Μενεδώρου, παρότι ζει στη Μεγάλη Ελλάδα, δεν παύει να νιώθει και να είναι Έλληνας· ως εκ τούτου, το θέαμα των γεμάτων με λάφυρα πολεμικών πλοίων που καταφτάναν από την Ελλάδα, του προξενούν ανυπόφορο ψυχικό άλγος:

Λάφυρα ελληνικά· η λεία της Κορίνθου.

Α σήμερα βεβαίως δεν είναι θεμιτόν,
δεν είναι δυνατόν ο Ιταλιώτης νέος
νάχει για διασκεδάσεις καμιάν επιθυμίαν.

Ο Ιταλιώτης νέος θεάται σαν ένα ακόμα προσωπίο που επινοεί ο Αιγυπτιώτης ποιητής (και οι δύο είναι εκπρόσωποι του μείζονος ελληνισμού και όχι αυτού που περιορίζεται στην ελληνική χερσόνησο), αν αναλογιστούμε ότι τρία έτη πριν από τη σύνθεση του ποιήματος έλαβε χώρα η βίαιη απομάκρυνση των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία. Ως εκ τούτου, πίσω από την τύχη της Κορίνθου, τελευταίας πόλης που κυριεύτηκε από τους Ρωμαίους, κρύβεται η πυρπόληση, οι σφαγές και οι διωγμοί των ελληνικών πληθυσμών της Σμύρνης από τους τσέτες. Επομένως, η πυρπόληση της Κορίνθου (146 π.Χ.) και η συνακόλουθη προσάρτηση του ελλαδικού χώρου στη

¹¹⁷ Στο ίδιο, 133-134.

ρωμαϊκή επικράτεια συνιστούν έναν ασυναγώνιστο παραλληλισμό της καταστροφής της πολιτείας της Ιωνίας και της εγκατάλειψης του μεγαλοϊδεατισμού.

Επόμενος σταθμός μας το ιστορικοφανές «Το 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια» [1924], όπου ο Καβάφης αναφέρεται στον απόηχο της ήττας του Μάρκου Αντωνίου από τον Οκταβιανό στο Άκτιο τον Σεπτέμβριο του 31 π.Χ. Η έμπνευση του ποιήματος βρίσκεται στον Δίωνα Κάσσιο (βιβλίο 51, παράγραφος 5). Σύμφωνα με όσα μας παραδίδει ο Ρωμαίος ιστορικός, η βασίλισσα της Αιγύπτου Κλεοπάτρα, στερνή κάτοχος του θρόνου των Πτολεμαίων, εμφανίστηκε ενώπιον των υπηκόων της ως θριαμβεύτρια για να αποκρύψει την καταστροφή του στόλου του συντρόφου-της Αντωνίου¹¹⁸. Εκ πρώτης όψεως, ο ποιητής φαίνεται πως διεκτραγωδεί *«την γιγαντιαία ψευτιά του παλατιού»*, λίγους μήνες πριν από την άφιξη του μοναδικού κυρίαρχου της Ρώμης Οκταβιανού στην Αλεξάνδρεια και τον μυστηριώδη θάνατο της Κλεοπάτρας. Σε δεύτερο πλάνο, μέσα στο χωρίο: *«Αλλ' η μεγάλη οχλοβοή, κι οι μουσικές, κι οι παρελάσεις πού αφήνουν ν' ακουσθεί»* υπολανθάνει ο ενθουσιασμός της κοινής γνώμης μετά τη συνομολόγηση της Συνθήκης των Σεβρών και η πανηγυρική άφιξη του Ελληνικού Στρατού στην προκουμαία της Σμύρνης τον Μάιο του 1919. Πίσω από τις νικηφόρες δάφνες του παρισινού προαστίου που δημιούργησαν την Ελλάδα των «δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», κρυβόταν η εξάντληση του Ελληνικού Στρατού από δεκαετείς μακροχρόνιους πολέμους που οδήγησαν σε κατάρρευση τα οικονομικά της χώρας. Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να μείνουμε τυφλά προσκολλημένοι στο τέλος του αλεξανδρινού κόσμου, αλλά να ανιχνεύσουμε εντός του ποιήματος τις ψευτιές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που συνεχίστηκε ως το 1922 για την Ελλάδα, τις αφερέγγυες και βραχύβιες συμμαχίες, τις οξυμένες πολιτικές έριδες, τις πολιτειακές μεταβολές, την εκθρόνιση, την απέλαση και τη μετάκληση του Κωνσταντίνου. Όλα αυτά οδήγησαν στην κατάρρευση του Σαγγάριου και τα φρικτά επακόλουθά της.

Κατά τον Γιάννη Δάλλα, η μεγάλη οχλοβοή καταφτάνει από τους σύγχρονους του Καβάφη λόγιους των Αθηνών¹¹⁹. Αυτοί, άλλωστε, παρασυρμένοι από τη μέθη του μεγαλοϊδεατισμού, ουδέποτε είδαν την παρουσία του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία ως θωράκιση των γεωπολιτικών βλέψεων που δημιουργούσε στους Βρετανούς ο κατακερματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η δημιουργία της χαώδους κατάστασης που επικρατεί μέχρι σήμερα στη Μέση Ανατολή. Κλείνοντας, θα

¹¹⁸ Βλ. στο ίδιο, 129.

¹¹⁹ Βλ. Δάλλας, ό.π., 108.

μπορούσαμε, ακόμα, να υπογραμμίσουμε ότι η ομοηχία των λέξεων (κώμη, ακόμη, κόμμι, κόμη) αποτελεί αιχμή για την εύκολη ομοιοκαταληξία σύγχρονών του ποιητών, όπως ο Απόστολος Μελαχρινός και ο Ιωάννης Γρυπάρης.

Αναγινώσκοντας το ιστοριογενές ποίημα «Ιουλιανός εν Νικομηδεία» [1924], στρέφουμε στη προσοχή μας στους στίχους:

Ο Ιουλιανός πηγαίνει πάλιν αναγνώστης

στην εκκλησία της Νικομηδείας,
όπου μεγαλοφώνως και μετ' ευλαβείας

πολλής τες ιερές Γραφές διαβάζει,
και την χριστιανική του ευσέβεια ο λαός θαυμάζει.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι ο Ιουλιανός πέρασε δύο κρίσιμες περιόδους της ζωής του στη Νικομήδεια, πρωτεύουσα της Βιθυνίας. Η ιστορία που μας παραδίδει ο Καβάφης, συνδέεται με τη δεύτερη, που λαμβάνει χώρα την περίοδο 351-352. Τότε ο Ιουλιανός έκανε τα πρώτα του βήματα προς τον μυστικοπαθή παγανισμό και αργότερα ως αυτοκράτορας (360-363) προσπάθησε να επαναφέρει τη θρησκεία των Εθνικών. Εξαιτίας της μάταιης αυτής απόπειράς του απεκλήθη Παραβάτης ή Αποστάτης από τη Χριστιανική Εκκλησία. Σ' αυτό το ποίημα προσλαμβάνουμε μιαν εικόνα του Ιουλιανού, που έχει διασωθεί από κάποιους βιογράφους του, αλλά έχει αποσιωπηθεί από την Ιστορία. Η εικόνα είναι η εξής: Ο νεαρός Ιουλιανός, παρότι έχει μυηθεί στα νεοπλατωνικά μυστήρια από τον Μάξιμο τον Εφέσιο, τάσσεται υπέρ του Χριστιανισμού και εμφανίζεται ως αναγνώστης, «μισοκληρικός» σύμφωνα με τα *Καβαφικά Αυτοσχόλια* του Λεχωνίτη ή πρωτοβάθμιος κληρικός που διαβάζει ή σχολιάζει το περιεχόμενο των Ψαλμών¹²⁰. Με λίγα λόγια, εμφανίζει μια θρησκευτική ασυνέπεια, μιαν ανακολουθία, η οποία δεν φαίνεται ιδιαίτερα αληθοφανής αν αναλογιστούμε τον χαρακτήρα και τη δράση του ως αυτοκράτορα. Η στάση του Ιουλιανού πιθανότατα απορρέει από την προσπάθειά του να κατευνάσει τον Χριστιανό αυτοκράτορα Κωνσταντίο, ο οποίος τον ωθεί να επιστρέψει στη Νικομήδεια, λόγω της δημοτικότητας και των αποκλινουσών θρησκευτικών του πεποιθήσεων.

¹²⁰ Βλ. Σαββίδης στο: Καβάφης Β', 127.

Επιστρέφοντας στους χρόνους του ποιητή, μπορούμε να συνδέσουμε τη θρησκευτική παλινωδία του Ιουλιανού με την πολιτικοστρατιωτική ανακολουθία που επέδειξε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ μετά την επάνοδό του στον ελληνικό θρόνο. Συγκεκριμένα, ο Κωνσταντίνος, από κοινού με την ελληνική κυβέρνηση, παρά τις αντίθετες προεκλογικές εξαγγελίες, λαμβάνει την απόφαση να συνεχιστεί η πολεμική απόπειρα στη Μικρά Ασία, η οποία στην ουσία συνιστούσε απόρροια της εκτεταμένης σύρραξης που του στέρησε την περίοδο (1917-1920) τον θρόνο. Μάλιστα, η ανακόλουθη συμπεριφορά και των δύο βασιλέων γίνεται απτή μέσα από ένα ταξίδι στην Ανατολή. Ο Ιουλιανός από την Κωνσταντινούπολη επιστρέφει για δεύτερη φορά στη Νικομήδεια. Ο Κωνσταντίνος τον Μάρτιο του 1921 αναχωρεί από την Αθήνα για να λάβει την ονομαστική αρχιστρατηγία του στρατού στη Μικρά Ασία.

Με τα παρεπόμενα της Μικρασιατικής Εκστρατείας μπορεί να συνδεθεί και το ποίημα «Στα 200 π.Χ.» [1931], που αποτελεί έναν χάρτη που ανοίγει με την εικονογραφία ενός χωνευτηρίου λαών και κλείνει με τη μυθοποίηση της εθνικής μας συμφοράς¹²¹. Συγκεκριμένα, αξίζει να σταθούμε στην επιγραφή «*Αλέξανδρος Φιλίππου και οι Έλληνες πλιν Λακεδαιμονίων*», που συνόδευε τα λάφυρα τα οποία στάλθηκαν από τον Μακεδόνα στρατηλάτη και βασιλέα στον Παρθενώνα μετά τη νίκη στον Γρανικό ποταμό (334 π.Χ.). Όπως γνωρίζουμε από την Ιστορία, οι Σπαρτιάτες, διαπνεόμενοι από υπέρμετρη φιλαρχία, δεν ακολούθησαν την εκστρατεία των συνασπισμένων ελληνικών πόλεων στην Ανατολή με αρχιστράτηγο τον Αλέξανδρο. Επιστρέφοντας στην εποχή του Καβάφη, παρατηρούμε ότι η δεκαετής (1913-1922) συμμετοχή της Ελλάδας σε πολεμικές αναμετρήσεις προξένησε λειψανδρία και οικονομική κατάρρευση στη χώρα μας. Παρότι η χώρα διένυε την τελευταία, κρίσιμη φάση της Μεγάλης Ιδέας, πολλοί επέκριναν τη φιλοπόλεμη πολιτική του πρωθυπουργού Βενιζέλου. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει και στον Εθνικό Διχασμό, τη διαμάχη για τη συμμετοχή της Ελλάδας ή όχι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία δεν κατευνάστηκε μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από τη χώρα, δεδομένου ότι κωνσταντινικοί πολιτικοί και αποπεμφθέντες αξιωματικοί προπαγάνδιζαν κατά της εξόδου της Ελλάδος στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Προσέτι, μολονότι η χώρα τάχθηκε στο πλευρό των νικητών που άναψαν το πράσινο φως για την αποβίβαση του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919, οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί, που συγκρότησαν την Ηνωμένη Αντιπολίτευση,

¹²¹ Βλ. Δάλλας, ό.π., 199.

πολιτεύτηκαν ως τις εκλογές του 1920 με το σύνθημα της άμεσης παύσης του πολέμου. Η υπόσχεση των αντιβενιζελικών συνέβαλε μεν στην επικράτησή τους στις κρίσιμες εκλογές του 1920, όμως ουδέποτε τηρήθηκε. Ακολουθώντας την εντολή του αρχιστράτηγου Αναστασίου Παπούλα, τον Μάρτιο του 1921 η ελληνική κυβέρνηση προέβη στην επιστράτευση των εφεδρικών κλάσεων, αποβλέποντας στην επέκταση του Μετώπου. Εναντίον της Μικρασιατικής Εκστρατείας είχε στραφεί και ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος θεωρούσε μηδαμινές τις πιθανότητες επιτυχίας. Εκ των πραγμάτων, κοινό της εκστρατείας του Αλεξάνδρου και αυτής που ηγήθηκε αρχικά ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, και στην πορεία άλλοι τρεις στρατηγοί, ήταν ότι εν τη γενέσει τους δεν αγκαλιάστηκαν και δεν υποστηρίχθηκαν από σύσσωμο τον ελληνικό κόσμο.

Ακόμα, ο «ελληνικός καινούριος κόσμος, μέγας», που δημιουργήθηκε μετά την ίδρυση των ελληνιστικών βασιλείων των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, θεάται ως παράλληλο της ανταλλαγής των πληθυσμών που πλημμύρισε και την τελευταία γωνιά της μητροπολιτικής γης με πρόσφυγες. Οι εκδιωχθέντες από το τουρκικό κράτος ομοιάζουν με το μωσαϊκό των ομιλούντων «την Κοινήν Ελληνική Λαλιά» υπηκόων των Αλεξανδρινών Βασιλείων. Χαρακτηριστική είναι η φράση:

Εμείς· οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς,
οι Σελευκείς, κι οι πολυάριθμοι
επίλοιποι Έλληνες Αιγύπτου και Συρίας,
κι οι εν Μηδία, κι οι εν Περσίδι, κι όσοι άλλοι.

Αναμφίλεκτα, και οι εκριζωμένοι από τις πατρογονικές τους εστίες υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνιστούσαν ένα ετερόκλητο πλήθος. Οι Μικρασιάτες, κατά κύριο λόγο αστοί, είχαν σημειώσει αξιόλογη οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική ανάπτυξη. Αυτοί παρέμειναν για μεγάλο διάστημα αποξενωμένοι από τον ασφυκτικό επαρχιωτισμό του ελληνικού κράτους και των κατοίκων του. Στον αντίποδα, όσοι έφτασαν από την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας ήταν χωρικοί. Σαν να μην έφτανε αυτό, πολλοί απ' όσους έφτασαν από τον Πόντο ήταν τρωγλοδύτες και ομιλούσαν μιαν ακατάληπτη στους γηγενείς πληθυσμούς διάλεκτο. Όπως σημειώνει ο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, σχεδόν το 10% όσων ήρθαν μετά την Καταστροφή ήταν τουρκόφωνοι, σύμφωνα με την απογραφή του 1928. Δεν πρέπει να λησμονήσουμε και τα χαρακτηριστικά επώνυμα των προσφύγων με την κατάληξη -ογλου. Οι ευκρινείς διαφορές στους τρόπους και τις συνήθειες (διατροφή, διασκέδαση, υγιεινή), αρχικά δυσχέραιναν την επικοινωνία

με τον μέσο Έλληνα¹²². Ο Καβάφης, ως πάροικος, και μάλιστα μεταφυτευμένος, εντάσσει τον εαυτό του στην κοινή μοίρα του μεταναστευτικού ρεύματος του τουρκοκρατούμενου και μεταπελευθερωτικού ελληνισμού.

Μελετώντας το ανωτέρω ποίημα δεν πρέπει να λησμονήσουμε και τη φράση: «*με την ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών*». Το χωρίο αυτό, σε πρώτο πλάνο, αναφέρεται στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν με την ίδρυση των εκτεταμένων ελληνοκρατικών βασιλείων, την ανάμειξη των πολιτισμών και την κυριαρχία της ελληνικής γλώσσας (Ελληνοκρατική Κοινή) που σταδιακά έγινε *lingua franca* της ανατολικής Μεσογείου. Βάσει των παραπάνω, ο ελληνικός κόσμος αναπροσαρμόστηκε. Η κλασική εποχή (480-323 π.Χ.) έδωσε τη σκυτάλη στην ελληνοκρατική (323-31 π.Χ.). Σε δεύτερη κλίμακα, οι *στοχαστικές προσαρμογές* φωτογραφίζουν τη νέα αρχή στην οποία υποχρεώθηκε το ελληνικό κράτος έναν αιώνα μετά την έκρηξη του απελευθερωτικού αγώνα. Πλέον, το ελληνικό κράτος ήταν αναγκασμένο να εγκαταλείψει κάθε βλέμμα προς την Ανατολή και υποχρεωμένο να θωρακιστεί εντός των ελληνικών συνόρων. Πρώτη μέριμνα θα γινόταν πια η επούλωση των τραυμάτων που προξένησε η κατάρρευση του Μετώπου και η αποκατάσταση των προσφύγων. Θα ακολουθούσε η στροφή προς τον εκσυγχρονισμό, με γνώμονα τις προηγμένες οικονομικά, πολιτιστικά και κοινωνικά χώρες της Δύσης. Επεκτείνοντας την έννοια των προσαρμογών αυτών, παρατηρούμε ότι αγγίζουν και τον ίδιο τον ποιητή. Δυο χρόνια πριν από τον θάνατό του, συγγράφοντας το ποίημα που εξετάζουμε, έχει εγκαταλείψει τον υπέρμετρο φυλετισμό που δημιούργησε η διαμονή στην Πόλη και η επαφή με τον ευγενή παππού του, Γεωργάκη Φωτιάδη.

Ο ώριμος Καβάφης, βαδίζοντας στο κατώφλι των γηρατειών, έχει συνειδητοποιήσει ότι ο ελληνικός κόσμος στο εξής είναι καταδικασμένος να περιοριστεί στην ισχνή ελληνική επικράτεια. Ο ρόλος του ελληνισμού στη διεθνή πολιτική σκακιέρα, στο εξής, θα ήταν περιφερειακός και συνάμα προσδεμένος στο άρμα των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Γιώργος Σαββίδης, στη διάλεξή της 13^{ης} Απριλίου 1967 στην Πάντειο Σχολή με τίτλο «Πολιτική αίσθηση στον Κ. Π. Καβάφη», προβάλλει *την ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών* ως το διαχρονικό ιδανικό του ελληνισμού. Με λίγα λόγια, η επιτυχία του Καβάφη στην απόπειρά του να περάσει

¹²² Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922», 2.12.2016. Πηγή: https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/123667/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922 (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 12/6/2015). Βλ. και Δάλλας, ό.π., 196-197.

¹²³ Βλ. Τσίρκας (1980), 22.

από το δράμα του εγώ στην κάθαρση του εμείς γίνεται και νίκη της ελληνικής συνείδησης, στα χρόνια όπου ο καταποντισμός της Μεγάλης Ιδέας έχει στερήσει το έθνος από το κοσμικό του αντιστύλι και έχει αναστείλει τη δημιουργική ορμή των οξύτερων συνειδήσεων¹²³. Οι ίδιες προσαρμογές έχουν αγγίξει ήδη τη μεγαλοαστική ηγεσία της ελληνικής παροικίας στην Αλεξάνδρεια μετά την ήττα στον πόλεμο του 1897. Εκείνα τα χρόνια, οι Αιγυπτιώτες φαίνεται πως συνειδητοποιούν το μάταιο της αντίστασης στην Αγγλική Κατοχή. Έτσι, με το προανάκρουσμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ευθυγραμμίζονται με τα συμφέροντα των Συμμάχων. Ο Καβάφης, ως γόνος των πρωτοκλασάτων, ιδεολογικά βρίσκεται σε αντιπαράθεση με τους αγγλόφιλους. Οι αντιστάσεις του, όμως, κάμπτονται οριστικά μετά την ισοπέδωση της Μεγάλης Ιδέας.

Διαβάζοντας το ιστοριογενές ποίημα «Από υαλί χρωματιστό» [1925], αντλούμε πληροφορίες για την επίσημη αυτοκρατορική στέψη του Ιωάννη ΣΤ΄ Κατακουζηνού και της Ειρήνης Ασάν το 1347 στην Παναγία των Βλαχερνών, επειδή ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας ήταν μισοερειπωμένος. Δίχως αμφιβολία, την προσοχή-μας κεντρίζει το διάδημα του αυτοκρατορικού ζεύγους, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από κομμάτια γυαλί, επειδή ο κορβανάς της αυτοκρατορίας ήταν άδειος: *«Όπως δεν είχαν παρά λίγους πολυτίμους λίθους / (του ταιλαιπώρου κράτους μας ήταν μεγάλ' η πτώχεια) / φόρεσαν τεχνητούς.»* Υπεύθυνη για την εξάντληση των οικονομικών του κράτους ήταν η χήρα του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, Άννα της Σαβοΐας, η οποία ενεχυρίασε μέχρι και τα κοσμήματα του θρόνου για να χρηματοδοτήσει τον πόλεμο εναντίον του Ιωάννη Καντακουζηνού¹²⁴. Επιστρέφοντας στον χρόνο γραφής του ποιήματος, συγκλονιζόμαστε από την ένδεια του ελληνικού κράτους το οποίο, τρία χρόνια πριν, για να χρηματοδοτήσει την τελευταία φάση της Μικρασιατικής Εκστρατείας, προέβη στον ιδιόμορφο εσωτερικό δανεισμό μέσω της διχοτόμησης του χαρτονομίσματος, ενώ μεταπολεμικά το άγχος της αποκατάστασης των προσφύγων και της αναδιοργάνωσης του στρατού οδήγησαν σε έναν νέο επαχθή εξωτερικό δανεισμό που θα συμβάλει στην πτώχευση του 1932. Είναι ευκρινές ότι η κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας, ως απότοκο του κραχ του '29, δεν μπορεί να αποφευχθεί. Ως εκ τούτου, μέσα από τα γυαλιά που κοσμούν το αυτοκρατορικό στέμμα του 1347, βλέπουμε τα άδεια μετά το τέλος του μικρασιατικού πολέμου ταμεία της Ελλάδας.

¹²³ Βλ. Τσίρκας (1980), 22.

¹²⁴ Βλ. Σαββίδης στο: Καβάφης Β΄, 132.

Ιδιαίτερη βαρύτητα πρέπει να δώσουμε και στο ιστορικοφανές ποίημα «*Εν Μεγάλη Ελληνική αποικία 200 π.Χ.*» [1928]. Το γεγονός ότι η αποικία εντοπίζεται μόνο χρονικά, επιτρέπει τις αναδρομές στην εποχή του Καβάφη. Για να ιχνηλατήσουμε καλύτερα τον δραματικό χρόνο, πρέπει να σημειώσουμε ότι μια δεκαετία πριν από τη μάχη της Μαγνησίας (190-189 π.Χ.), οι Ρωμαίοι λειτουργούσαν ήδη ως διαιτητές του ελληνισμού. Από πού αλλού, λοιπόν, θα μπορούσε να έλκει την καταγωγή του ο Πολιτικός Αναμορφωτής της ανώνυμης αποικίας; Κατά τον Σεφέρη, ο Καβάφης: «*δεν ανήκει στο σόι αναμορφωτών. Αυτούς τους πουριτανούς τους αντιπαθεί φανερά, όπως φαίνεται στα ποιήματά του για τον Ιουλιανό ή στο “Εν Μεγάλη Ελληνική αποικία”.*»¹²⁵

Επιστρέφοντας στην πραγματικότητα του ποιητή, παρατηρούμε ότι το ποίημα γράφεται λίγο πριν από την παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1928 που θα πλήξει δριμύτατα και την Ελλάδα οδηγώντας στη χρεοκοπία τον Μάιο του 1932, καθώς οι απεγνωσμένες προσπάθειες του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου για τη σύναψη νέου δανεισμού με ξένες δυνάμεις δεν απέδωσαν καρπούς. Αναλογιζόμενοι ότι το ελληνικό κράτος υπήρξε ανέκαθεν άθυρμα των ξένων δυνάμεων, επειδή οι κυβερνήσεις κατέφευγαν αλόγιστα σε εξωτερικούς δανεισμούς, που μακροπρόθεσμα ζημίωναν την ελληνική οικονομία, και επιπλέον δέχονταν αγόγγυστα ναυτικούς αποκλεισμούς (1849-1850, 1854, 1916-1917) και λοιπές ταπεινώσεις που τραυμάτιζαν την εθνική κυριαρχία και κηλίδωναν το κύρος της χώρας, ταυτίζουμε την ανώνυμη ελληνική αποικία με τη μητέρα Ελλάδα.

Χαρακτηριστικό είναι, ακόμα, ότι ο Καβάφης, όπως και οι λοιποί πρωτοκλασάτοι Αιγυπτιώτες, έβλεπε με αρνητικό μάτι τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των Τρικούπη και Βενιζέλου και θεωρούσε τους δύο πολιτικούς εξαρτημένους πολιτικά και οικονομικά από τη Βρετανία, την πατρίδα των κατ' εξοχήν ανταγωνιστών τους στην εμπορική ζωή της Αλεξάνδρειας. Οι αιτιάσεις αυτές δικαιολογούνται από το γεγονός ότι οι Βρετανοί επέβαλαν περιορισμούς στον κοινοτικό ελληνισμό της Αλεξάνδρειας, τον υποσκέλισαν οικονομικά και οδήγησαν πολλούς εμπορικούς οίκους (σ' αυτούς συμπεριλαμβάνεται ο εμπορικός οίκος της οικογένειας του ποιητή) σε μαρασμό. Κατόπιν τούτου, σε δεύτερο επίπεδο, η ανώνυμη αποικία του ποιήματος ταυτίζεται και με τη γενέτειρα του Καβάφη, αφού οι δευτεροκλασάτοι διάδοχοι του Γεωργίου Αβέρωφ στην ηγεσία της ελληνικής κοινότητας, όντας ταυτισμένοι πολιτικά

¹²⁵ Βλ. στο ίδιο, 147-148.

(βενιζελικοί) με τις αρχές κατοχής, αδυνατούσαν να αποσοβήσουν την πολιτική, κοινωνική και οικονομική παρακμή των Αιγυπτιωτών.

Στο ιστορικοφανές «Ας φρόντιζαν» [1930] αντανακλάται η ταραχώδης για τον ελληνισμό δεκαετία του '20 και το γενικότερο πεσσιμιστικό κλίμα του Μεσοπολέμου, το οποίο μετουσιώθηκε ποιητικά από τους νεορομαντικούς- νεοσυμβολιστές ποιητές της εποχής με εξέχοντα εκπρόσωπο τον Καρυωτάκη. Εκείνη την περίοδο, η χρεοκοπημένη Ελλάδα επωμίστηκε το βάρος της αποκατάστασης των προσφύγων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης. Ομιχλώδης παρέμεινε και η κατάσταση στο πολιτικό πεδίο, καθώς η οριστική έξωση και ο θάνατος του Κωνσταντίνου και η βραχύβια αβασίλευτη Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935) δεν έσβησαν τα πάθη του Διχασμού, καθώς την εποχή αυτή παρατηρείται πολιτική αστάθεια και διαρκείς επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή μέσα από επιτυχή ή ανεπιτυχή κινήματα. Η κρίση των δύο μεγάλων κομμάτων της εποχής, του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος, που έπαιξε κομβικό ρόλο στην ανακήρυξη του δικτατορικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου 1936, γίνεται αντιληπτή από την αμφιλεγόμενη και ωφελμιστική στάση που επιδεικνύει ο καβαφικός ανώνυμος νέος της περιόδου 128-123 π.Χ. απέναντι στους τρεις διεκδικητές του θρόνου των Σελευκιδών. Σε δεύτερο επίπεδο, μέσω του ανωτέρω ποιήματος, θίγεται η ανάμειξη του ξενικού παράγοντα στα ελληνικά πράγματα, δεδομένου ότι ένας εκ των τριών αντιμαχόμενων για τον θρόνο της Συρίας είναι μέλος της δυναστείας των Σελευκιδών (Αντίοχος Η΄ Γρυπός). Από τους άλλους δύο, ο μεν Αλέξανδρος Β΄ Ζαβίνας υπήρξε απόγονος των Πτολεμαίων της Αιγύπτου, ο δε Ιωάννης Υρκανός αρχιερέας των Ιουδαίων:

Θ' απευθυνθώ προς τον Ζαβίνα πρώτα,
κι αν ο μωρός αυτός δεν μ' εκτιμήσει,
θα πάγω στον αντίπαλό του, τον Γρυπό.
Κι αν ο ηλίθιος κι αυτός δεν με προσλάβει,
πηγαίνω παρευθύς στον Υρκανό.

[...]

Βλάπτουν κ' οι τρεις τους την Συρία το ίδιο.

[...]

Αλλά, κατεστραμένος άνθρωπος, τί φταίω εγώ.

Ζητώ ο ταλαίπωρος να μπαλωθώ.

Ας φρόντιζαν οι κραταιοί θεοί

να δημιουργήσουν έναν τέταρτο καλό.

Μετά χαράς θα πήγαινα μ' αυτόν.

Στο ίδιο κλίμα με το «Ας Φρόντιζαν» κινούνται και τα ποιήματα «Από την σχολήν του περιωνύμου φιλοσόφου» [1921] και «Ο Ιωάννης Καντακουζηνός υπερισχύει» [1924]. Αμφότερα στηλιτεύουν τα ενδημικά, κατά την εποχή του Καβάφη αλλά και σήμερα, φαινόμενα πολιτικής καιροσκοπίας και ιδεολογικού αμοραλισμού. Στο ιστορικοφανές ποίημα «Από την σχολήν του περιωνύμου φιλοσόφου» ανιχνεύουμε το σκεπτικό ενός νεαρού Αλεξανδρινού που φιλοδοξεί ν' ασχοληθεί με την πολιτική αλλά αντιμετωπίζει με περιφρόνηση τις δραστηριότητες που απαιτούν φιλοπονία και αφοσίωση πιστεύοντας ότι οι δρόμοι θα ανοίξουν αβρόχοις ποσί. Άξιο αναφοράς είναι ότι εγκαταλείπει ακόμα και τη διατήρηση του μαθητεία δίπλα στον διαπρεπή νεοπλατωνιστή φιλόσοφο Αμμώνιο Σακκά και επιλέγει την τρυφή ζωή και τη στροφή προς τις ηδονές: «*Έγινε ο θαμών / των διεφθαρμένων οίκων της Αλεξανδρείας, / κάθε κρυφού καταγωγίου κραιπάλης.*» Παρότι, μάλιστα, παρεκκλίνει από την ηθική σκέψη και δράση και αναλώνεται στην εύκολη ζωή, διατηρεί ακέραια την προοπτική να πολιτευτεί για να δείξει πόσο εκτιμά «*τες οικογενειακές του παραδόσεις / το χρέος προς την πατρίδα, κι άλλα ηχηρά παρόμοια*». Εστιάζοντας στον δραματικό χρόνο του ποιήματος, αξίζει να επισημάνουμε ότι αυτός ο νέος δεν διαβιεί στα ακμαία αλεξανδρινά βασίλεια των αλεξανδρινών χρόνων αλλά στην Αλεξάνδρεια του 3^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα που ανήκε από το 30 π.Χ. στη ρωμαϊκή επικράτεια. Το παραπάνω πιστοποιεί ότι οι εποχές παρακμής δημιουργούν πρόσφορο έδαφος για τη δράση κοντόφθαλμων πολιτικών. Βάσει του ανωτέρω σκεπτικού, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι η παροιμιώδης ανευθυνότητα που αναπτύσσει ο πρωταγωνιστής του ποιήματος αντανακλά, συλλήβδην, όσους πολιτεύονται αδιαφορώντας για το κοινό καλό.

Αξίζει να τονιστεί, επίσης, ότι στο ιστοριογενές ποίημα «Ο Ιωάννης Καντακουζηνός υπερισχύει» δεν παρατίθενται εκτενείς λεπτομέρειες για τον καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και της Άννας της Σαβοΐας για την κατάληψη του θρόνου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1347), συζύγου της

Άννας. Ο Καβάφης επιλέγει άλλη πρακτική, έχοντας μια στοχοθεσία που παρεκκλίνει από την απλή παράθεση γεγονότων. Στον απόηχο της εμφύλιας σύρραξης που συγκλόνισε την αυτοκρατορία, η νίκη του Καντακουζηνού παρουσιάζεται ιδωμένη μέσα από το προσωπείο ενός ανώνυμου πλούσιου γαιοκτήμονα που, παρασυρμένος από τον δεσπότη της περιοχής του, συντάχθηκε με το μέρος της Ιταλίδας χήρας του Ανδρονίκου¹²⁶. Το γεγονός ότι το ποίημα δεν στέκεται στην καταγραφή των γεγονότων που οδήγησαν στην παγίωση του Καντακουζηνού στον θρόνο, μας πείθει ότι ο Καβάφης επιθυμεί να στηλιτεύσει όσους διαχρονικά πολιτεύονται συντασσόμενοι με το μέρος εκείνου που νικά σε οποιαδήποτε πολιτική αναμέτρηση χωρίς να σταθμίσουν αν η επικρατέστερη παράταξη ωφελήσει ή όχι την πολιτεία. Τέτοιοι πολιτικοί, άλλωστε, υπήρχαν και την εποχή του Καβάφη. Ανήμπορος να τους στηλιτεύσει δημόσια ο Καβάφης, λόγω της αντιηρωικής του ιδιοσυγκρασίας και της επαγγελματικής του εξάρτησης από τους Άγγλους, όπως προείπαμε, δεν διστάζει να επιστρατεύσει *«της τέχνης του την περιοχή»*.

Δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε ότι πολλές από τις ζωτικότερες πνευματικές δυνάμεις του έθνους αναλώθηκαν στο Γλωσσικό Ζήτημα, το οποίο παρακολουθούσε τα βήματα του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του ως τη Μεταπολίτευση και έληξε με την ανακήρυξη της Νεοελληνικής Κοινής σε επίσημη γλώσσα από τον Γεώργιο Ράλλη, Υπουργό Παιδείας της κυβέρνησης Καραμανλή το 1976, και την καθιέρωση της δημοτικής σε όλες της βαθμίδες της εκπαίδευσης και της Διοίκησης. Ο Καβάφης, που δεν εντάσσεται από τους μελετητές της γραμματολογίας-μας σε κάποια συγκεκριμένη λογοτεχνική γενιά ή σχολή, όπως τουλάχιστον φαίνεται στα στιχουργήματά του, δεν συγκαταλέγεται στους υπέρμαχους μιας συγκεκριμένης γλωσσικής μορφής.

Αναγινώσκοντας, μάλιστα, την ποίησή του, εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι καλλιεργεί μιαν ιδιότυπη γλώσσα που υδρεύεται από δύο πηγές: την καθαρεύουσα και τη δημοτική, και διανθίζεται περαιτέρω από ίχνη του πολιτικού ιδιώματος και αυτούσιες φράσεις της αρχαίας ελληνικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής γραμματείας. Πού έγκειται, όμως, η χρήση αυτής της ετερόκλητης γλωσσικής ποικιλίας; Όπως γνωρίζουμε, ο Καβάφης ελάχιστες φορές επισκέφτηκε την Αθήνα που ήταν το μοναδικό φυτώριο του πνεύματος μετά την προσάρτηση της Επτανήσου (1864). Ως εκ τούτου, δεν είχε επαφές με ακραιφνείς καθαρολόγους ή δημοτικιστές. Διαβιώντας,

¹²⁶ Βλ. στο ίδιο, 130.

μάλιστα, σε μια γεωγραφική θέση που βρίσκεται εκτός των ελληνικών συνόρων, εμπορούμενος από τον καημό του σύμμεικτου γένους¹²⁷, δίνει φωνή στον κόσμο που βρίσκεται ανάμεσα στην Ελλάδα και τον κοσμοπολιτισμό και αισθητοποιείται στην καθαφική ποίηση μέσω ηρώων που βρίσκονται σε μεταχιμακές καταστάσεις.

«*Εν μέρει χριστιανός κ' εν μέρει χριστιανίζων*» ο Μυρτίας, «*Τα επικίνδυνα*» [1911], «*Παιδί αλεξανδρινό, είκοσι πέντε χρόνων. / Απ' τον πατέρα του, γενιά παληά των Μακεδόνων. / από αλαβάρχας της μητέρας του η σειρά*» ο Ευρίων, «*Ευρίωνος Τάφος*» [1912], «*Μες στην καρδιά του, πάντοτε Ασιανός / αλλά στους τρόπους του και στην λαλια του Έλλην*» ο Οροφέρνης (από το ομώνυμο ποίημα του 1915), ελληνίζων καίτοι Εβραίος ο Ιάνθης Αντωνίου, «*Των Εβραίων (50 μ.Χ.)*» [1919], ομιλών με βαρβαρισμούς τα ελληνικά ο κωμικά πλασμένος «*Ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης*» [1928]. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο χωρίο από το ποίημα «*Εν πόλει της Οσροηνής*» [1916]: «*Είμεθα ένα κράμα εδώ· Σύροι, Γραικοί, Αρμένιοι, Μήδοι*» και στο κάτωθι απόσπασμα από το ποίημα «*Επάνοδος από την Ελλάδα*» [1914]:

Ας την παραδεχθούμε την αλήθεια πια·
είμεθα Έλληνες κι εμείς —τί άλλο είμεθα;—
αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις της Ασίας,
αλλά με αγάπες και με συγκινήσεις
που κάποτε ξενίζουν τον Ελληνισμό.

Οι στίχοι αυτοί ξεκάθαρα αντανακλούν την εθνική και πολιτισμική υβριδικότητα του ποιητή και κατ' επέκταση την ιδιότυπη ελληνικότητα των Ελλήνων της Αιγύπτου που περιτριγυρίζονται από ένα πανηγύρι Ασιανών, Αφρικανών και Ευρωπαίων.

Μην ξεχνάμε πως πολλά μέλη της κοινότητας (ανάμεσά τους κι ο πατέρας του ποιητή στα 1850) απέκτησαν βρετανική υπηκοότητα, ο Καβάφης όμως, μάλλον επηρεασμένος από τη διαμονή του στην Πόλη και τη σταδιακή προσάρτηση της Αιγύπτου στην υπερπόντια Βρετανική Αυτοκρατορία, την εγκατέλειψε επιστρέφοντας στην Αλεξάνδρεια το 1885. Υπόψη μας πρέπει να λάβουμε, ακόμα, ότι κάποια πρώιμα ποιήματα του Καβάφη έχουν γραφεί στα αγγλικά. Η μεικτή γλώσσα που διακονεί ο Καβάφης έλκει τις ρίζες της από την ελληνιστική κοινή, γλωσσική μορφή που προέκυψε από χαμηλές ποικιλίες της ιωνικής-αττικής, και ίσως συνιστά τον κατάλληλο διάλογο για να εκφραστεί καλύτερα ο παροικιακός ελληνισμός ο οποίος, μολονότι

¹²⁷ Βλ. Δάλλας, ό.π., 197.

ελληνικός, δεν θεωρεί το ελληνικό κράτος κάτι περισσότερο από έναν φτωχό συγγενή, καθώς εντός του οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι απελπιστικά βραδείς ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Συγκρατώντας τη φράση: «*Και την Κοινήν Ελληνική Λαλιά / ως μέσα στην Βακτριανή την πήγαμεν, ως τους Ινδούς*» από το ιστοριογενές ποίημα «Στα 200 π.Χ.» [1931] και λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο Καβάφης έρρεπε προς τη δημοτική, καθώς συν τω χρόνω εγκατέλειψε την καθαρεύουσα –η συγκεκριμένη γλωσσική μορφή χρησιμοποιείτο στα ώριμα ποιήματά του για να οπλίσει την καθαφική ειρωνεία–, η κυριαρχία της δημοτικής στην ώριμη καθαφική ποίηση μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι τα ελληνικά που ομιλούσαν οι Αλεξανδρείς, οι Σελευκείς, οι Αντιοχείς και σύσσωμο τα μωσαϊκό των λαών που κατέκτησε ο Αλέξανδρος συνιστούσαν μια απλοποιημένη μορφή της αττικής διαλέκτου (π.χ. εκπίπτει η χρήση του δυϊκού, της ευκτικής, τα ονόματα της γ' κλίσης μεταπλάθονται και κλίνονται σύμφωνα με τα ονόματα της α' και της β' κλίσης), που επικρίθηκε έντονα από το κίνημα του αττικισμού (1^{ος} αι π.Χ. και εξής), καθώς οι εκπρόσωποί του (Φρύνιχος, Πολυδεύκης, Μοίρης) θεωρούσαν επιβεβλημένη την επιστροφή στη χρήση της γλώσσας των κλασικών αττικών συγγραφέων του 5^{ου} και του 4^{ου} προχριστιανικού αιώνα. Την παράδοση των αττικιστών στο νέο ελληνικό κράτος συνέχισαν οι καθαρολόγοι και οι νεοαττικιστές, οι οποίοι σκωπτικά αποκαλούσαν «μαλλιαρούς» και θεωρούσαν πράκτορες του κινήματος του Πανσλαβισμού όσους έγραψαν στη δημοτική.

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική γλώσσα, έστω και παραεφθαρμένη, κρίνεται κομβική για την επιβίωση της παρηκμασμένης παροικίας της Αλεξάνδρειας. Αυτό συνάγεται από το κρυμμένο ποίημα «Ποσειδωνιάται» [1906], που έχει τις ρίζες του σε μια περιγραφή των κατοίκων της εκβαρβαρισμένης αποικίας της Ποσειδωνίας στην Κάτω Ιταλία, που μας παραδίδει ο συγγραφέας Αθήναιος ο Ναυκρατίτης (170-223 μ.Χ.). Μέσω του ποιήματος αυτού, ο Καβάφης φαίνεται πως επιστά την προσοχή στους σύγχρονούς του Αλεξανδρινούς. Οι τελευταίοι οφείλουν να διαφυλάξουν την ελληνική λαλιά σαν κόρη οφθαλμού για να θωρακιστούν απέναντι στη δαμόκλειο σπάθη της παγκοσμιοποίησης που εντείνεται τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, λόγω της αποσταθεροποιητικής βρετανικής παρουσίας. Αν ενδώσουν σ' αυτή, θα έχουν την τύχη των Ιταλιωτών της Ποσειδωνίας:

Και πάντα μελαγχολικά τελείων' η γιορτή τους.
Γιατί θυμούνταν που κι αυτοί ήσαν Έλληνες —
Ιταλιώται έναν καιρό κι αυτοί·
και τώρα πώς εξέπεσαν, πώς έγιναν,
να ζουν και να ομιλούν βαρβαρικά
βγαλμένοι —ω συμφορά!— απ' τον Ελληνισμό.

Μια αποικία της Μεγάλης Ελλάδας, στην προκειμένη περίπτωση η Ποσειδωνία, αντανακλά με τον καλύτερο τρόπο τα παροικιακά κέντρα που βρίσκονταν διασκορπισμένα εκτός των ελληνικών συνόρων μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι στίχοι που εκφράζουν τον προβληματισμό για τις προοπτικές της ελληνικής λαλιάς, αν θεαθούν ως αρχετυπικό σύμβολο του ελληνικού κόσμου, νοούνται ως αιχμή προς τους σύγχρονους επιφανείς Αιγυπτιώτες αλλά και τους Έλληνες πολιτικούς που ενδίδουν στα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Την ίδια χρονιά [1906], παρά τη συρρίκνωση της ελληνικής παροικίας, μέσω του ιστορικοφανούς ποιήματος «Φιλέλλην», το οποίο δημοσιεύεται το 1912, καταλήγει να διατηρεί τις ελπίδες του για το μέλλον, προσπαθώντας να διασκεδάσει τις αρνητικές σκέψεις του μέσω ενός δραματικού μονολόγου που απευθύνει ο ανώνυμος πρωταγωνιστής στον αυλικό του Σιθάσπη:

Και τώρα μη με αρχίζεις ευφρολογίες,
τα «Πού οι Έλληνες;» και «Πού τα Ελληνικά;
πίσω απ' τον Ζάγρο εδώ, από τα Φράατα πέρα.

Η σημασία της ελληνικής γλώσσας για το ποιητικό κοσμοείδωλο του Καβάφη ανιχνεύεται σε μικρότερη κλίμακα και σε δύο ποιήματα που κυριαρχεί η καθαφική ειρωνεία. Στο ιστορικοφανές «Ούτος Εκείνος» [1909] ο ανώνυμος, ελληνίζων στιχοποιός που κατάγεται από την Έδεσσα της Μεσοποταμίας πασχίζει να συνθέσει ποιήματα στην ελληνική:

Πλην τον ποιητή
κούρασε τόσο γράψιμο, τόση στιχοποιία,
και τόση έντασις σ' ελληνική φρασιολογία,
και τώρα τον βαραίνει πια το κάθε τι.

Ακόμα, στο ιστορικοφανές «Ηγεμών εκ Δυτικής Λιβυής» [1928], η γκροτέσκα φιγούρα του Αριστομένη, για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του αξιώματος, με το οποίο αυτοχρίστηκε, συνήθιζε να αντιγράφει τις συνήθειες των Ελλήνων. Πέραν του ελληνικού ονόματος και πατρωνύμου, έφερε ελληνική αμφίεση, έδειχνε πως αγαπούσε τα ελληνικά βιβλία και εκφραζόταν λακωνικά, τάχα για να φανεί βαθυστόχαστος στο πλήθος. Η αλήθεια, όμως, ήταν άλλη και ο Αριστομένης πάσχιζε μ' έναν επιτηδευμένο τρόπο να την κρύψει:

Μήτε βαθύς στες σκέψεις ήταν, μήτε τίποτε.
Ένας τυχαίος, αστείος άνθρωπος.
Πήρε όνομα ελληνικό, ντύθηκε σαν τους Έλληνας,
έμαθ' επάνω, κάτω σαν τους Έλληνας να φέρεται·
κ' έτρεμεν η ψυχή του μη τυχόν
χαλάσει την καλούτσικην εντύπωσι
μιλώντας με βαρβαρισμούς δεινούς τα ελληνικά,
κ' οι Αλεξανδρινοί τον πάρουν στο ψιλό,
ως είναι το συνήθειο τους, οι απαίσιοι.

Γι' αυτό και περιορίζονταν σε λίγες λέξεις,
προσέχοντας με δέος τες κλίσεις και την προφορά·
κ' έπληττεν ουκ ολίγον έχοντας
κουβέντες στοιβαγμένες μέσα του.

Οι δύο κωμικά σχεδιασμένοι ήρωες των τελευταίων ποιημάτων δείχνουν ότι ο ελληνισμός ήταν σοβαρή υπόθεση για τον ποιητή. Δεν αρκούσε το φαίνεσθαι και η θεατρικότητα αλλά το είναι, η ουσία. Η αφοσίωση του ποιητή στην ελληνική γλώσσα αναδύεται και μέσω της συγκίνησης ενός ανώνυμου Έλληνα που διαβάζει ελληνικά στην καλή μεριά κάποιων ινδικών νομισμάτων. Ως εκ τούτου, αξίζει να παραπέμψουμε στους τρεις στίχους από το ποίημα «Νομίσματα» [1920]:

Κ' εδώ πώς σταματά ευθύς,
πώς συγκινείται ο Γραικός ελληνικά διαβάζοντας,
Ερμαίος, Ευκρατίδης, Στράτων, Μένανδρος.

Έχοντας ήδη μιλήσει για τον υπέρμετρο φυλετισμό του ποιητή, αξίζει να σταθούμε σε μια φράση από το ποίημα «Επιτύμβιον Αντιόχου, Βασιλέως Κομμαγηνής» [1923] που δείχνει τη βαρύνουσα σημασία της ελληνικότητας στην ψυχοσύνθεση του ποιητή:

«Υπήρξεν έτι το άριστον εκείνο, Ελληνικός - / ιδιότητα δεν έχ' η ανθρωπότης τιμιότεραν». Βάσει των παραπάνω, ο Καβάφης φαίνεται πως αναζητούσε εναγωνίως μια πολιτική που θα οδηγούσε στην επιβίωση του ελληνικού κόσμου, και ιδίως της ελληνικής λαλιάς.

Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησε την κριτική είναι η θρησκευτικότητα του Καβάφη. Παρότι χύθηκε πολύ μελάνι, ποτέ δεν απαντήθηκε αν ήταν πιστός χριστιανός ή όχι ο Καβάφης. Σε κάθε περίπτωση, τα ποιήματά του δεν μπορούν να θεωρηθούν ομολογίες πίστης, καθώς συχνά αναπτύσσουν αντικρουόμενες απόψεις. Στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε το ποίημα «Εις τα περίχωρα της Αντιοχείας» [1933], το τελευταίο που ολοκλήρωσε ο Καβάφης, μπορούμε να συναγάγουμε ότι ο ποιητής ψέγει τον καλογερίστικο φανατισμό και τη δεισιδαιμονία. Ακόμα, φωτογραφίζει τη χυδαία γλώσσα των θρησκόληπτων, το σπασμωδικό και το λαχανιασμένο της ομιλίας τους¹²⁸:

Έσκασε ο Ιουλιανός και διέδοσε
—τί άλλο θα έκαμνε— πως η φωτιά ήταν βαλτή
από τους Χριστιανούς εμάς. Ας πάει να λέει.
Δεν αποδείχθηκε· ας πάει να λέει.
Το ουσιώδες είναι που έσκασε.

Από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί ότι ο ποιητής θεωρεί ότι οι δογματικοί πιστοί των καιρών του, παρότι ασπάζονται το έναν και μοναδικό θεό, διατηρούν ακέραια κάποια παγανιστικά στοιχεία, παρότι οι προπάτορές τους διώχθηκαν λυσσαλέα από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες Δέκιο, Νέρωνα, Διοκλητιανό και στα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Ιουλιανό τον Παραβάτη. Η αντίθεση χριστιανών και Ιουλιανού στο ποίημα που εξετάζουμε, δίδεται μ' έναν τρόπο γελοιογραφικό, που παραπέμπει σε πολιτικές έριδες που χαρακτηρίζονται από την έξαψη των παθών. Ακόμα, μπορούμε να αναγάγουμε το ποίημα στην έντονη διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ της ελληνικής πολιτείας αλλά και της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία το 1923 ασπάστηκε το Γρηγοριανό Ημερολόγιο, και των Παλαιοημερολογιτών, που έμειναν πιστοί στο πατρώο Ιουλιανό Ημερολόγιο. Ο αντίκτυπος της έντονης διαμάχης των δύο πλευρών σίγουρα θα είχε φτάσει στα αυτιά της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου.

Το γεγονός ότι ο Καβάφης, σε αντίθεση με τους ποιητές της Γενιάς του 1880 που μένουν προσκολλημένοι στα τεκταινόμενα της εποχής τους, κατορθώνει να φέρει

¹²⁸ Βλ. Τσίρκας (1958), 311.

στην επιφάνεια κοινούς τόπους που συνέχουν διαφορετικές χρονικά εποχές, τον καθιστά εξακολουθητικά λειτουργικό ποιητή. Έτσι, κατορθώνει να ανταποκριθεί στις αισθητικές αξιώσεις διαφορετικών γενεών και να επιζήσει ακόμα και μετά τη ριζική ανατροπή των αξιών που προξένησαν Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και μεταπόλεμος, χωρίς να απαρχαιώνεται ή να μνημειώνεται. Σήμερα συνιστά τον πλέον διαβασμένο Έλληνα ποιητή και έναν από τους πλέον διαβασμένους ποιητές του 20^{ου} αιώνα.

Επίλογος

Αναδιφώντας στην ποίηση του Καβάφη, εύκολα μπορούμε να άρουμε την παγιωμένη θέση που περιορίζεται στο ότι ο Νέος Ελληνισμός απουσιάζει από το έργο του. Έχοντας σταθεί σε πολυδιαβασμένους και εκτιμημένους από την κριτική και τον μέσο αναγνώστη στίχους, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι η προσωπική εμπειρία, τα φυλετικά βιώματα και η ιδεολογική-πολιτική διάσταση της εποχής φιλοξενούνται στην ποίηση του Καβάφη.

Βάσει της τελευταίας ενότητας της τρέχουσας έρευνας, γίνεται ευκρινές ότι, αν αναδιφήσουμε στο περιεχόμενο κάποιων χαρακτηριστικών ποιημάτων του, θα βρούμε πολλές αιχμές για τα γεγονότα, το παρασκήνιο και την αποικιοκρατική διείσδυση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επιπροσθέτως, θα βρούμε νύξεις για την εποχή του Μεσοπολέμου (Μικρασιατική Καταστροφή, προσφυγιά, ανταλλαγή πληθυσμών) που σηματοδότησαν την πορεία του μείζονος ελληνισμού μέχρι σήμερα. Κομβική για τη σωστή αναγωγή αυτών των ποιημάτων κρίνεται και η καταφυγή στην κριτική παράδοση.

Σ' ένα τέτοιο σημείο, έχοντας ολοκληρώσει την οριοθετημένη στα πρώτα βήματα της εργασίας έρευνά μας, εικάζουμε πως έχουμε αποκτήσει την απαραίτητη τριβή με μια, κατά γενική ομολογία, δύσβατη ποιητική. Εύλογα είμαστε σε θέση να συναγάγουμε ότι η απουσία του Νέου Ελληνισμού από την ποίηση του Καβάφη είναι φαινομενική και εκπορεύεται μάλλον από βιοποριστικά κίνητρα. Στην πράξη το έργο του ζει και αναπνέει μέσα στις αναταραχές της μητροπολιτικής και αποικιακής ελληνικής ζωής.

Μολαταύτα, τα καταγιστικά γεγονότα της μεταιχμιακής εποχής (1863-1933) που γονιμοποίησαν την ποιητική ψυχοσύνθεσή του, βρίσκονται κάτω από ένα υπέδαφος, έναν μανδύα. Εδώ, ο Καβάφης φαίνεται πως παρεκκλίνει από την παράδοση του Σολωμού ή του Κάλβου ή τη λογοτεχνική γενιά του 1880. Πού, όμως, έγκειται αυτή η αναγκαστική πορεία; Είναι εκούσια ή επιβεβλημένη από εξωτερικούς παράγοντες;

Περιδιαβαίνοντας τα ανθολογημένα εδώ ποιήματα, υποστηρίζουμε ότι, όντας φιλόστωρ, ο Αλεξανδρινός συνειδητοποιεί την παραλληλία των εποχών και αξιοποιεί το παρελθόν για να μετουσιώσει ποιητικά προσωπικά του συναισθήματα και συνήθειες.

Ιδιαίτερη μνεία μπορεί να γίνει στο ταξίδι στο ελληνιστικό και το ρωμαϊκό παρελθόν, το οποίο μπορεί να παραλληλιστεί με την εποχή του, καθώς τόσο ο ρωμαϊκός όσο και ο βρετανικός επεκτατισμός διαπνέονται από έντονο κοσμοπολιτισμό και στενό εθνικισμό. Και στις δύο περιόδους, στη Μεσόγειο κατοικεί ένα μωσαϊκό λαών, το οποίο αλληλοεπιδρά ασταμάτητα.

Βάσει της εξέλιξης του έργου του, συνάγουμε ότι ο Αλεξανδρινός ξεκινά την ποιητική του ενασχόληση ως εκπρόσωπος της παρηκμασμένης τάξης των πρωτοκλασάτων της παροικίας της Αλεξάνδρειας. Σταδιακά, όμως, αξιοποίησε την Ιστορία σαν μέσο θέασης της σύγχρονης κοινωνικής εμπειρίας συλλήβδην και όχι μόνο σαν αντανάκλαση των στεγανών της κοινωνικής του τάξης. Διακαής του πόθος ήταν η επιβίωση του ελληνισμού της διασποράς.

Μελετώντας τους νόμους που επέβαλαν τη γενικευμένη ύφεση των χρόνων του, ξεκόβει από την εποχή του και καθίσταται σηματορός του γένους μας. Η τομή αυτή δεν λαμβάνει χώρα αυτόματα, συντελείται καθώς συνειδητοποιεί ότι η ελληνική παροικία φυλλορροεί. «*Σαν έτοιμος από καιρό, σαν θαρραλέος*», τότε προβαίνει στις απαραίτητες «*στοχαστικές προσαρμογές*» μετουσιώνοντας σε τέχνη μίαν άτεγκτη παραδοχή για τον ίδιο και τον ελληνισμό: εθνική, ανεξάρτητη, προοπτική πλέον δεν υπάρχει.

Το επιστέγασμα της όλης του προσπάθειας ήταν η αναγωγή σε σύγχρονους, επίκαιρους αλλά και οικουμενικούς προβληματισμούς, οι οποίοι είχαν αποσιωπηθεί. Στα χρόνια του ποιητή, όμως, φαίνεται πως επανέρχονται στο προσκήνιο. Ως εκ τούτου, η αναδρομή στο προαιώνιο παρελθόν επιτρέπει τόσο την αναζήτηση της συστοιχίας των εποχών, όσο και την αναγωγή της φευγαλέας πραγματικότητας στην αντικειμενική, πυκνή, κριτική διάσταση της ιστορικής παρακαταθήκης. Ο Αλεξανδρινός, χρησιμοποιώντας ως όχημα την παραλληλία των εποχών, φτάνει στη συναίρεσή τους και τελικά στη διαστολή του ιστορικού χρόνου, αναλύοντας τις λεπτομέρειες που βρίσκονται στο περιθώριο της ιστορικής διήγησης.

Συνεπώς, ο Καβάφης, ζώντας σε μίαν εποχή που στις θεωρητικές σπουδές ανθεί ο ιστορισμός, αντλεί τη δύναμη για να υπερκεράσει τα στεγανά του μεγαλοϊδεατισμού που αξιοποιούνται ποιητικά από τη γενιά του 1880 και τον εξέχοντα εκπρόσωπό της Παλαμά, χωρίς να καταφύγει στα συμβολικά πανοράματα του Πάουντ ή του Έλιοτ. Στόχος του να προβάλλει εν παραστάσει την ψυχρή πραγματικότητα των καιρών του,

αξιοποιώντας την αντι-ποιητική, ωμή, αντικειμενική γλώσσα των ιστορικών του παρελθόντος.

Παρότι οικουμενικός και διαχρονικός, διατηρεί μέχρι τέλους την ιδιότητα «ελληνικός», καθώς θεάται πάντα μέσω συμβόλων τη συρρίκνωση της αιγυπτιακής παροικίας, τους τύμβους στο πεδίο των μαχών, το δράμα των χαμένων πατρίδων και άλλα «ηχηρά παρόμοια». Αγαπά την πόλη και την πατρίδα του, αλλά, για να αισθητοποιήσει την έκπτωσή τους ή τις ενδώσεις των συγχρόνων του, αναφέρεται σε συμβολικές φυγές και εξόδους που συνιστούν ιστορικό ορόσημο. Μέσω αυτού του δρόμου, η γνώση σμιλεύεται με τη φαντασία και συναντά προσωπικές και συλλογικές-φυλετικές εμπειρίες.

Μέσα από αυτόν τον ποιητικό περίπλο στο παρελθόν, ο προσεκτικός αναγνώστης, γνωρίζοντας την προσήλωση του ποιητή στην Ιστορία, έχει τη δυνατότητα να σπάσει το προστατευτικό κέλυφος και να ατενίσει αφτιασίδωτες τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και τις τρεις πρώτες του 20^{ου} αιώνα.

Βιβλιογραφία

Έντυπες Πηγές:

Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2005.

Γιώργος Βαρθαλίτης, «Ο Καβάφης κι ο αρχαίος μύθος» στο: του ίδιου, *Η μέθοδος του Κ. Π. Καβάφη*. Αθήνα: Gutenberg 2016.

Γιάννης Δάλλας, *Καβάφης και Ιστορία*, Αθήνα: Ερμής 1986.

Ιωάννης Δημητρούκας, Θουκυδίδης Ιωάννου, Κώστας Μπαρούτας, «Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο: *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565 -1815*: Β' Γενικού Λυκείου Γενικής Παιδείας, Αθήνα: ΟΕΒΔ 2005.

Ηρόδοτος, *Ηροδότου Ιστορίαι*: τ. Α': *Κλειώ - Ευτέρπη*. Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος, Αθήνα: Ωκεανίδα 2000.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1974-1975.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1974-1975.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1978.

Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα, Α' (1897-1918)*. Επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος / Αρχείο Καβάφη, Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα* 2011.

Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα, Β' (1919-1933)*. Επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος / Αρχείο Καβάφη, Ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Τα Νέα* 2011.

Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, *Ανατολικαί επιστολαί: Σύμρνη, Αίγυπτος, Παλαιστίνη*, Αθήνα: Τυπογραφείο Δ. Ειρηνίδου 1859.

Ηρακλής Λαχανοκάρδης, *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια: Σύντομος Ιστορική Ανασκόπησις του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, Αλεξάνδρεια: Τύποις Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1927.

Γεώργιος Λεχωνίτης, *Καβαφικά αυτοσχόλια*. Εισαγωγικό σημείωμα Τίμος Μαλάνος, Αθήνα: Δ. Χάρβεϋ και Σία 1977.

Τίμος Μαλάνος, *Ο Καβάφης έλεγε*, Αθήνα: Πρόσπερος 1986.

Γεώργιος Μαργαρίτης, «Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος» στο: Μαργαρίτης Γιώργος, Αζέλης Αγαθοκλής, Ανδριώτης Νικόλαος, Δετοράκης Θεοχάρης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών και Σπουδών Οικονομίας & Πληροφορικής*, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος» 2015.

Γεώργιος Μαργαρίτης, «Οι Παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η “Μεγάλη Ιδέα”», στο ίδιο.

Γεώργιος Μαργαρίτης, «Οι Οικονομικές Συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922», στο ίδιο.

Γεώργιος Μαργαρίτης «Τα δημογραφικά δεδομένα-Ο πληθυσμός», στο ίδιο.

Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Κ. Π. Καβάφης: Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκη 2007.

Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική φιλολογία*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας 2002.

Λόρενς Ντάρελ, *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο: Ιουστίνη (Πρώτο Βιβλίο)*. Μετάφραση: Αιμίλιος Χουρμούζιος, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη 1961.

Μιχάλης Πιερής, «Καβάφης και Ιστορία», στο: (συλλογικό έργο) *Εισαγωγή στην Ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (επιμέλεια Μιχάλης Πιερής), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2012.

Αθανάσιος Ι. Πολίτης, *Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*. Τόμος Β', *Συμβολή του ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της νεωτέρας Αιγύπτου*, Αλεξάνδρεια-Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος «Γράμματα» 1930.

Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, Βιβλιογραφικός Οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα: Θεμέλιο 2007.

Γιώργος Σεφέρης, «Κ. Π. Καβάφης - Θ. Σ. Έλιοτ· παράλληλοι (ομιλία στο Βρετανικό Ινστιτούτο Αθηνών, 17 Δεκεμβρίου 1946)» στο: του ιδίου, *Δοκιμές*, τ. Α', Αθήνα: Φέξης.

Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Προσάρτηση της Θεσσαλίας: Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*. Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.

Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος 1958.

Στρατής Τσίρκας, *Ο Πολιτικός Καβάφης*. Αθήνα: Κέδρος 1980.

Τζέφρυ Χόρροκς, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*. Μετάφραση: Σταύρος Μελιτάς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2006.

Ηλεκτρονικές Πηγές:

Διαδικτυακή Εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*, λήμμα: «Έλληνες της Αιγύπτου».

Διαδικτυακή Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%91%CE%B9%CE%B3%CF%8D%CF%80%CF%84%CE%BF%CF%85]

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*, λήμμα «Ελληνικές βουλευτικές εκλογές 1920».

Διαδικτυακή Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_1920

(ημερομηνία ανάκτησης: 11/06/2019).

Διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια *Βικιπαίδεια*, λήμμα: «Ελληνικό δημοψήφισμα του 1920».

Διαδικτυακή Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%88%CE%AE%CF%86%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_1920

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2018).

Διαδικτυακό Λεξικό *Βικιλεξικό*, λήμμα: «τσελεμπής».

Διαδικτυακή Πηγή:

<https://el.wiktionary.org/wiki/%CF%84%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%AE%CF%82>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «...ποιητής ωμολογημένης πρωτοτυπίας...», *Το Βήμα*, 24.11.2008.

Διαδικτυακή Πηγή:

<https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/poiitis-wmologimenis-prwtotypias/>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας, «1840-1899 – Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας».

Διαδικτυακή Πηγή:

<https://ekalexandria.org/el/%CE%AF%CE%B4%CF%81%CF%85%CF%83%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1/1840-1899/#.XP-8mYgzbIV>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας, «1900-1948 – Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας»

Διαδικτυακή Πηγή:

https://ekalexandria.org/el/%CE%AF%CE%B4%CF%81%CF%85%CF%83%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1/1900-1948/#.XL12_egzbIU

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Ιωάννης Ζήλλης, *Πουλώντας Γεύση, Άρωμα, Μόδα. Η άνοδος και η πτώση του χειροποίητου αιγυπτιακού τσιγάρου*. Περίληψη της έρευνας: *Η αιγυπτιακή καπνοβιομηχανία και οι Έλληνες της Αιγύπτου*.

Διαδικτυακή Πηγή:

https://hellenicdiaspora.com/wp-content/uploads/2014/12/aigyptiako_tsigaro_Ioannis_Zillis.pdf

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

History World, «History of Egypt».

Διαδικτυακή Πηγή:

<http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?groupid=252&HistoryID=aa28>rack=pthc>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Ιστοσελίδα *Ιθάκη (Ithaka): A Tribute to Constantine P. Cavafy* «Κ. Π. Καβάφης - Η Ζωή και το Έργο του».

Διαδικτυακή Πηγή:

<http://cavafis.compupress.gr/bio3.htm>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Athanasios Koutouras, «Η εκδοτική δραστηριότητα στην Αλεξάνδρεια: Ο Τύπος», *Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας* (16 Οκτωβρίου 2014).

Διαδικτυακή Πηγή:

https://ekalexandria.org/el/2014/10/16/%CE%B7-%CE%B5%CE%BA%CE%B4%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B4%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%BE%CE%B1%CE%BD/#.XP_LPogzbIV.

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Μύθοι και αλήθειες για τους πρόσφυγες του 1922» 2.12.2016.

Διαδικτυακή Πηγή:

https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/123667/mythoi-kai-alitheies-gia-toys-prosfyges-toy-1922

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 12/6/2015).

Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Ένας Ποιητής», περιοδικό: *Παναθήναια Δ'* (30 Νοεμβρίου 1903).

Διαδικτυακή Πηγή:

<http://cavafis.compupress.gr/xenop.htm>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*: «Αλέξανδρος», §27.1-28.6. Μετάφραση: Α. Ι. Γιαγκόπουλος - Ζ. Ε. Μαλθούνη, Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ. *Πύλη για την ελληνική Γλώσσα*, «Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία».

Διαδικτυακή Πηγή:

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=103&page=16#m1

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11/06/2019).

Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, *Ανεμόσκαλα*, «Κωνσταντίνος Καβάφης: Για τη ζωή και το Έργο - Χρονολόγιο».

Διαδικτυακή Πηγή:

http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/timeline.html?cnd_id=9

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 12/06/2019).

Γιώργος Σεφέρης, «Ακόμη λίγα για τον Αλεξανδρινό» (1962).

Διαδικτυακή Πηγή:

<http://www.kavafis.org/kavafology/articles/content.asp?id=7>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 12/06//2019).

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Αιγυπτιώτης Ελληνισμός – Κοιτίδα ευεργετισμού».

Διαδικτυακή Πηγή:

<https://hellenicdiaspora.com/2012/07/05/%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CF%85%CF%80%CF%84%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CF%84%CE%AF%CE%B4%CE%B1-%CE%B5%CF%85%CE%B5%CF%81/>

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 11//06/2019).